

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület lektorált folyóirata
XXVIII. évf. 2019. 3–4. szám

A folyóirat alapítói

BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő

VIGA GYULA (1992–2001)

KEMÉNYFI RÓBERT (2002–2012)

LAJOS VERONIKA (2013)

Főszerkesztő

KEMÉNYFI RÓBERT

Szerkesztő:

SZABÓ HENRIETT

A szerkesztőbizottság elnöke

KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság tagjai

GECSE ANNABELLA (Szolnok), KAVECSÁNSZKI MÁTÉ (Debrecen),

KESZEG ANNA (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Kárpátalja), SZÓKE ANNA (Vajdaság)

A borítóterv

M. SZABÓ MONIKA

A kötet megjelenését támogatta

OTKA NKFIH K115886 program

MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport

Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

Felelős kiadó

BARTHA ELEK, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok

Kapitális Kft., Debrecen

www.neprajzilatohatar.hu

Tartalom

XXVIII. ÉVF. 2019. 3–4. SZÁM

ELŐSZÓ

<i>(Szabó Henriett)</i>	5
-------------------------------	---

TEREP-OLVASATOK

Keményfi Róbert: „Szakrális földrajz” <i>A képzeltes magyar geotest</i>	9
Biczó Gábor: Az antropológiai terepmunka, a terepjegyzet és a tudományos szöveg	39

TÁJ–TURIZMUS-OLVASATOK

Pusztai Bertalan – Lipka Vivien: A turisztikai látványszakralizáció megduplázódása. Ópusztaszer esete	55
Bódi Jenő: Mozgó testek a Balaton-parton	76
Marinka Melinda: Németfalu – sváb utca – pincesor. <i>A német telepítés emlékezete a közterületi névhasználatban és közösségi tereken</i>	96

ETNOGRÁFIAI-OLVASATOK

Doma Boglárka: Egy Nyíri mezősegi napló, mint I. világháborús néprajzi forrás.....	113
Magdus Andrea: A nyírcsaholyi asszonyforradalom egy napja – eseményrekonstrukció.....	135

EMLÉKKIÁLLÍTÁS

Szabó Henriett: „Tág a világ...”	153
--	-----

KÖNYVÉSZET

Keményfi Róbert – Biczó Gábor (szerk.): Néprajzi Látóhatár. 2017. 1–4. Ilyés Zoltán emlékszáma (<i>Doma Boglárka</i>)	173
Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): Emlék, emlékezet, életút. (<i>Magdus Andrea</i>)	175
Barna Gábor – Kiss Endre (szerk.): A család egykor és ma. (<i>Magdus Andrea</i>)	177

Contents

Volume 28 Number 3–4 (2019)

INTRODUCTION

<i>(Henriett Szabó)</i>	5
-------------------------------	---

FIELD APPROACHES

Róbert Keményfi: „Sacral geography” <i>The Notion of the Hungarian Geo-Body</i>	9
Gábor Biczó: Anthropological fieldwork, fieldnotes and the scientific text	39

LAND AND TOURISM READINGS

Bertalan Pusztai – Vivien Lipka: Doubling the sacralisation of touristic spectacles. The case of Ópusztaszer.....	55
Jenő Bódi: Moving bodies at the lakeside Balaton	76
Marinka Melinda: „Germanvillage” – „Swabian Street” – „Row of wine cellars”. <i>The Memory of the Swabian Settlement in Names of Public Places and Community Spaces</i>	96

ETHNOGRAPHIC APPROACHES

Boglárka Doma: The of Nyíri mezősegi diary, as a First World War ethnographic source.....	113
Andrea Magdus: One day in the revolution of women in Nyírcsaholy - reconstruction	135

MEMORIAL EXHIBITION

Henriett Szabó: „The world is wide enough...”.....	153
--	-----

REVIEWS

Róbert Keményfi – Gábor Biczó (eds.): Ethnologic Horizons Vol. 28 Number 1–4 (2017) <i>Special issue commemorating Zoltán Ilyés’s oeuvre.</i>	173
Zita Deáky – Bernadett Smid (eds.): Memory, mind and lifework	175
Gábor Barna – Endre Kiss (eds.): The family then and now	177

Nyári szállás. Gyimesközéplak, 2007.
Ilyés Zoltán felvétele

Előszó

A kötetben – a Néprajzi Látóhatár 2019. 1–2. szám folytatásaként –, a II. Ilyés Zoltán Emlékkonferencián elhangzott előadások tanulmányváltozatai további három fejezetben olvashatók. A bemutatásra kerülő tudományos témák Ilyés Zoltán főbb kutatási területeihez kapcsolódnak.

A tanulmánykötet első nagy fejezete a 'Tér-olvasatok' címet kapta, amelyben Ilyés Zoltán munkásságának tájféldrajzi kapcsolódásait idézzük fel. A földrajzi tájak működését, kialakulását, felépítését és a tájak területi mintázatait kiváltó okok felderítését elemző tanulmányok olvashatók a fejezetben. A kötet és egyben a fejezet nyitószövege Keményfi Róbert tanulmánya, amelyben a „szakrális földrajz” terminus értelmezési tartományában vizsgálja az újnacionalizmus jelenségének megjelenési formáit, különös tekintettel a közkultúrára és a politikai térre. A tanulmány összefoglalja Ilyés Zoltán gyimesi kutatásainak az újnacionalizmus jelenségére vonatkozó következtetéseit, és bemutatja a témában felgyűjtött fotóit, valamint ezek értelmezéseit.

Az első szövegblokk zárásaként Biczó Gábor az antropológiai terepmunkához kapcsolódó terepjegyzetek, terepnaplók és a tudományos szakszövegek közötti kapcsolatot tárja az olvasók elé. Az írás empirikus hátterét Ilyés Zoltán gyimesi és bihari kutatómunkája során készült nyolc különböző formátumú jegyzetanyaga képezi. A szerző a terepjegyzetek speciális keletkezési helyzetének elemzésén keresztül mutat rá a kortárs antropológiában tárgyalt téma jelentőségére.

A kötet második blokkja három tanulmányt tartalmaz, az írások a 'Táj-turizmus-olvasatok' témakörébe sorolhatóak.

Pusztai Bertalan és Lipka Vivien írásukban a turizmuskutatás egyik kitüntetett esetével foglalkoznak és a Dean MacCannell látványszakralizációs modelljét alkalmazzák az Ópusztaszer „jelenség” elemzésére. A modell öt fázist különít el a turisztikai attrakciók létrejöttének folyamatában, kezdve a hely kiválasztásától, a hely/látnivaló a társadalom kollektív tudatában történő rögzítéséig. A maccannelli modell elemzésével a szerzőpáros Ópusztaszer példáján keresztül vizsgálja, hogy a turisztikai attrakció lényegében egy dinamikusan létező konstrukciós folyamat.

A blokk második tanulmánya a turisztikai táj a mobilmédia hatására történő privatizálódására és mobilizálódására hívja fel a figyelmünket. Bódi Jenő írásában a Balaton, mint az egyik legismertebb turisztikai táj amatőr mozgóképeken törté-

nő bemutatását elemzi. Vizsgálata során a YouTube csatornára feltöltött, személyes és mobil médiatechnológiák által közvetített felvételeket amatőr, privát videós zsánerek szerint tipizálta.

A fejezet zárásaként Marinka Melinda szövege olvasható, aki a 18. században zajló német telepítések hatását vizsgálja az emlékezeti és közösségi terek kialakulásában, tudatos alakításában. A szerző számos eset leírásával – *Hercegekút, Balmaújváros, Gávavencsellő, Károlyfalva, Napkor, és a Nyírség kiemelt területei* – mutatja be a közösségi aktivitás szerepét a közösségi terek kialakulásában, amely az identitásfenntartás lehetséges módjaként is értelmezhető.

A tanulmánykötet harmadik nagy fejezete az 'Etnográfiai-olvasatok' címet viseli, amely további két írást közöl.

A fejezetrész első írása Doma Boglárka munkája, amelyben a szerző egy szentmihályi parasztember hadifogsága idején írt naplóját és annak elemzését, értelmezését teszi a kutatása tárgyává. A szerző szó szerinti részleteket is közöl, és ezáltal a szöveg olyan néprajzi forrásként tárul az olvasó elé, amely segítségével a napló az életút bemutatásának egyik hatékony közvetítő eszköze lehet.

A konferenciakötet záró tanulmány Magdus Andrea munkája. A szerző a nyírsaholyi asszonyforradalom néven ismertté vált esemény rekonstrukcióját jelenítette meg írásában, azzal a céllal, hogy bemutatásra kerüljenek az országban a múlt század '50-es, '60-as éveiben lezajló erőszakos agitációkra történő válaszreakciók, ellenállások egyik kiemelt eseménye.

A tanulmányokat követően az emlékkötet a konferencia részeként megszervezésre került 'Tág a világ' című kiállításba kínál bepillantást. A kiállítás koncepciója megegyezik az emlékkonferencia elképzelésével, miszerint egy nagy tehetségű szakember tudományos munkájának minél sokoldalúbb megjelenítése az életút hiteles megidézésének eszköze.

A második Ilyés Zoltán emlékkonferencián elhangzott előadások tanúsítják, hogy egy kivételes tehetségű kutató tudományos eredményei tragikus hirtelenséggel bekövetkezett korai halála ellenére milyen fontos hatást gyakorolnak az utókorra. Bízunk abban, hogy a Néprajzi Látóhatár 28. évfolyamában közölt írások betekintést engednek egy nagyszerű tudós életútjába és szakmai pályafutásának témavilágába, valamint hatástörténetébe.

A szerkesztő

Terep-olvasatok

Keményfi Róbert
Biczó Gábor

„Szakrális földrajz”

A képzetes magyar geotest

KEMÉNYFI RÓBERT

*„Sziaosztok! Olvastam a Szabó József
professzor kötetében az írásotokat.
Príma. Lenne-e kedvetek ezt előadni a
Földgömbben is? [...] PC-nek
nem kell lenni, lehet vitriolos is, ahol
szükséges. A konfliktusokat én
szívesen vállalom. Lehetnek benne
történetek, megszólaltatott személyek,
sámán-sámán, [...] Kb. szemben, a Duna
túloldalán lakom, de a Szt. Mihály-
hegy is sugárzik piszkosul.”
(Nagy Balázs¹)*

Az angolszász földrajzzal egyetértésben kijelenthetjük, hogy a szakrális földrajz (sacred geography) a civilizációs konfliktusok szaporodásával párhuzamosan világszerte visszatért a földrajz periferiájáról a geográfia fő ágai közé. A geográfia vallási ágának árnyalt definiálása csupán több felfogásbeli és kutatási szál eredőjeként lehetséges. A földrajz tárgyának korai megfogalmazása természetes módon határozta meg a geográfia vallásokra irányuló tudományos kérdését, nevezetesen: *A földrajzi tényezők, a természeti környezet hogyan befolyásolják a vallást?* A földrajztudomány 19. század második felében megindult differenciálódása egyre inkább árnyalta a vallásföldrajz kutatási területét módszereit és teret engedett e „szigorú” egzakt tudományban is a teológiának, filozófiának. A geográfia felismerte tehát,

¹ Geográfus, a *Földgömb* című folyóirat főszerkesztője. A levélrészletben említett tanulmány: Ilyés–Keményfi 2010: 141–158. – A tanulmányt lektorálta Povedák István. Itt köszönöm meg a lektorom gondos munkáját, javításait és tanácsait.

hogy teológiai, filozófiai műveltségi alapok nélkül nem lehet érdemben a vallások és a környezet egymásra hatásáról, az egyes felekezetek térbeli elterjedésének okairól beszélni. Egyrészt az egész geográfiát átható térszemléleti váltás, másrészt a teológiai és a filozófiai gondolkodás megjelenése a geográfiában azt eredményezte, hogy napjainkra a vallásföldrajz meghatározása árnyalt körülírást követel meg. Ebben az esetben a definíció kulcsszavai: a vallásföldrajz a vallások, vallási tanítások *térbefolyásoló szerepével* foglalkozik. Mivel e szerepnek számos útja, lehetősége van, a tudományág művelői újra és újra felteszik azt a kérdést, hogy a vallásföldrajz milyen értelemben létezik, azaz önálló tudomány-e vagy a vallástudományokon belüli „földrajzi nézőpont” csupán? A vallásföldrajz tárgyköre két fő szál eredőjeként határozható meg. Az egyik szál kérdése, hogy a korábbi korok földrajzosaiknak érdeklődési körében *mely kutatási irányok voltak a legmeghatározóbbak*, és melyek szorultak ki e geográfiai ágból? Illetve, hogy egy-egy történelmi korban mely tudományos problémák voltak a legkarakterisztikusabbak? A másik szál pedig, a „*Miért?*” kérdése, azaz miért zajlottak le újra és újra hatalmas változások a vallásföldrajzi gondolkodásban?

A geográfia elsődlegesen, a vallás *térszervező erejére*, a vallásosság *térbeli viszonyaira*, *térbeli megjelenésére*, *funkcionális összefüggésekre*, a vallás által létrejött *társadalmi hálókra* koncentrálnak tehát. A geográfia (klasszifikáló német ágának) figyelme például a zarándoklatokban és a búcsújárásban a térbeli jelenségekre (pl. éttermek, vallási közösségek által fenntartott házak); társadalmi hálókra; szociális szerkezetre; demográfiai, időbeli tagoltságra; a zarándokok/búcsújárók számarányaira, eredetére, származására; a zarándokokra, búcsújárókra mint teremtő, térformáló csoportokra; szállítási, közlekedési lehetőségekre; a zarándoklatok, búcsújárás népesség és városfejlesztésre gyakorolt befolyására és a felsorolt jellegzetességek funkcionális összefüggéseire irányul.

Az angolszász ökológiai szemlélet a környezet/vallás oda-vissza hatását kutatja. Egyfelől a zarándok a vallási cselekedeteivel *formálja* a földrajzi környezetet. A zarándok az észlelt információk szelektálásán és felbecsülésén keresztül alakítja ki a zarándokhelyhez való viszonyát, s cselekedeteiben a legalapvetőbb emberi funkcióktól (pl. étkezés) a legszemélyesebb megnyilvánulásokig (pl. gyónási helyek) alakítja a környezetét. Ezek az igények *strukturális mintákat* hoznak létre (pl. hotelek), melyeknek – figyelembe véve a zarándokhely időbeli fejlődését – egyre több jelenséget kell összefogniuk, és egyre több jelenség egyidejű működését kell megoldaniuk. A többletfunkciók természetesen változtatják a földrajzi környezet is.

A másik oldal kérdése: Hogyan befolyásolja a környezet a vallást, a zarándoklatokat/búcsújárókat? A természeti környezet mellett a zarándoklatokra/búcsújárókra a szociális, azaz az ember által teremtett környezet is hat. Ezt nevezzük *visszacsatolásnak*. Ez a visszacsatolás változtatja a zarándok lelkiségét. Éppen e miatt me-

gyünk, veszünk részt a zarándoklaton/búcsújáráson. A visszacsatolás eredménye, hogy egy megváltozott zarándokhely képpel térünk vissza újra és újra az útjainkról (belső, ún. mentális térképezés problémaköre).

Ebben a viszonyrendszerben a földrajzos feladata a zarándoklatok/búcsújárások vizsgálatánál az, hogy vizsgálja és elemezze a vallás és környezet között a megfogható indikátorokat, közvetítő közegeket, leírható kommunikációs csatornákat. A geográfia arra képes, hogy a (természeti és társadalmi) *térben* felismerhető hálók alapján nyilatkozzék az adott helyre érkezők motivációiról (pl. a vizsgált egyén, közösség hol, milyen minőségű szállodában foglal és miért pont ott foglal helyet). A szakrális földrajzot a „Hogyan *szervezi* a szentség...” a teret? – kulcsszavakat tartalmazó kérdéssel határozhatjuk a leginkább meg.²

A szakrális geográfia *tudományos* diszciplínaként tehát ezekben a fő keretekben helyezhető el.

Azonban a jelen írásban nem erről van szó.

Hanem arról, hogy a „*szakrális földrajz*” az utóbbi évtizedekben a tudományon *túli* világban létező képzeteket, ideákat egybefogó terminusként jelent meg. A kifejezés ebben az esetben *nem* a szigorú tudományos megismerés lehetséges kereteit adja meg, *nem* a legkülönbözőbb – beleértve akár a pszeudo – vallási formák, mozgalmak térbefolyásoló, térszervező képességének értelmező útjait fedi le. Hanem *éppen ellenkezőleg*, az újnacionalizmus folyamatának szélsőséges „földrajzi jellegű” *hittanait* köti egybe: a nemzet mitikus képzeit, a nemzet felsőbbrendű, isteni eredetének ideáját, a nemzet kiválasztottságát, történelmének meghatározott „sorsba írását”, így a nemzet eleve elrendelt, sok ezer éves, célirányos fejlődésének bizonyítékait.

A fenti mottóban idézett, a mostani tanulmány szerves előzményeként tekinthető, Ilyés Zoltánnal közösen készített írásban részletesen szóltam a történeti mítoszképzésben játszott *geográfiai* érvek szerepéről. A leglényegesebb és a legkarakteresebb vonása ezeknek a képzeteknek az, hogy a természeti környezetet alkotó indikátorok (pl. relief, kőzet, talaj, folyók) a (magyar) *nemzet számára a mára a nyugati politikai/civilizációs fejlődés (és egyben tudatos rombolás³) következtében elfeledett, de egykor még birtokolt magas kulturális állapotának a feltételeit teremtették meg*. Azonban itt nem a 19. század vége óta a földrajztudományban jelen lévő determinista irányzatokról van szó,⁴ hanem arról, hogy e nemzeti magas kultúrát eredményező táj kialakítása egy, akár évmilliárdokon keresztül érvényesülő *tudatos folyamat* eredmé-

² Lásd részletesen, szakirodalommal I. Keményfi 2004: 281–290; Tóth (szerk.) 2014: I. 215–233.

³ Lásd ehhez: Povedák–Hubbes (szerk.) 2018.

⁴ Hajdú 1998: 93–104; Mendöl 1999: 216–221.

nye. A mitikus képzetek társadalmi/történelmi beágyazottságának kérdése, ezen ideák folyamatos jelenléte, újra- és újraszerveződésének mikéntje, az eszmék /kifejezési formák lehetséges értelmezési útjai az utóbbi évtizedben előreléptek a kultúratudományok terén.⁵ A sokrétű társadalmi képzeletben az „erőt adó”, közös nagyságot, kiválasztottságot biztosító elgondolások, gyakorolt rítusok megjelenésében a nemzet egységét az utóbbi évtizedekben érintő radikális méretű társadalmi/politikai/gazdasági változásokban találjuk meg a fő magyarázati alapokat. Az új mitikus világok a biztonság helyeit jelentik. A képzetek, rituális formák, performanszok a nemzet otthonosságát igyekeznek újra és újra megteremteni.⁶

Az újnacionalizmus ezen formái elsődlegesen a radikális jobboldal által ápoltpopuláris közösségi kultúrába ágyazottan vannak jelen. A nemzeti képzetek ezen termelésének egyik fő szála geográfiai jellegű, amely a nemzet térbeli lehorgonyzását szolgálja, azaz a nemzet által beélt tér mitologizálását, tájak, helyek ideológiai feltöltését végzi el.⁷ Ennek a törekvésnek az egyes elemei, akár nyílt vagy rejtett szövetei azonban nem csupán a hétköznapi kultúrából fejthetők fel, hanem kelet-európai térségünkben a politikai diskurzus tudatosan alkalmazott része is olyan eszközként, amely segítségével a politikai elit a társadalmi bizonytalanság, lecsúszás és a velük együtt járó kollektív félelmek oldására egyfajta közös, szoros, ősi, tehát megkérdőjelezhetetlen és legitim nemzeti összetartozás élménye biztonságának legalább illúzióját igyekszik nyújtani.⁸ Az un. új mitológia jelenségeinek értelmezésére szervezett konferencia-felhívó levele pontosan mutatja, hogy mennyire átszövik ezek a tudásformák a közkultúrát a sajtó, a köz- és kereskedelmi csatornákon, elektronikus és hálózati médiumokon keresztül. Jelen van e szemléletmód – többek között – a magyar nemzeti történet értelmezésében, a nyelv és írás eredetének feltárásában, a régészeti és genetikai (származás) képzetekben, a névértelmezésekben, a hitrendszerek el nem választásában (kanonizált tételek, népi vallásosság, pogány formák, keresztény és más vallások egyben látása), hagyományalkotásban, a nemi szerepek meghatározásában, a művészetekben, az irodalmi alkotásokban és nem kis részben a politikai közbeszédben.⁹ Lényegében ezek a pogány, keresztény, más világvallásokból átemelt elemek (plusz kitalált hagyományok, erőterek, stb.) összefüggő, komplex szöveget alkotnak, amelyek az újnacionalizmus folyamatában egyfajta „ősmagyar szinkretizmussal” *nemzetvallás*-ként jelennek meg.¹⁰

⁵ Lásd csupán: Schöpflin 2003; Miskolczi (főszerk.) 2004; Romsics (szerk.) 2005.

⁶ Áttekintés az új mitológiákról, szerkezetükről, fő sajátosságairól az új mitológikus írások gazdag irodalmával: lásd Hubbes–Povedák (szerk.) 2015; Povedák 2015a: 100–121.; illetve elméleti keretek lásd még: Feischmidt 2014.

⁷ Feischmidt 2014: 12–13.

⁸ Feischmidt 2014: 16–20.

⁹ III. SZEMEISZTOSZ konferencia-felhívó levél, 2014.

¹⁰ Povedák 2020; Povedák 2019: 51–65.

Az újnacionalizmus folyamatában is jelen van a „szakrális földrajz” számos, fent idézett pontja, hiszen a

„[...]a nacionalizmus olyan mindennapi diskurzus, amely az azonosságról szól és közösséget teremt. Megidézi az összetartozás okait és módját, a közösnek képzelte múltat és a közösnek tételezett jelent. Értelmét a 21. század elején [...] legfőképpen a közösség és a megbecsülés utáni vágy adja meg, amely a magyarságdiskurzusok középpontjába a területvesztést és a kisebbségi közösségeket, illetve a velük kapcsolatos imaginációkat, továbbá a szimbolikus jóvátétel módzatait helyezi.”¹¹

A mindennapi diskurzusokban, a populáris kultúrában, a radikális politikai narratívák mindegyikében ott vannak azok a mitikus elemek, amelyek a nemzet térbeli beélesítésének sok ezer éves kontinuitását igyekeznek komplex hitvilágokban, szövegekben és akár jel-, kép- és térképekben legitimálni.

Ilyés Zoltán gyűjtötte az újnacionalizmus folyamatának a közkultúrában és a politikai mezőben megjelenő képzeteit, e szimbolikus világok tárgyi formáit, kifejezési eszközkészletét. Részben vizsgálta, megütökölt, ám mégis vonzódott az újnacionalizmus populáris jelenségeihez, mitikus szerkezeteihez:

„Most elsősorban a Margit féle változó nemzet diskurzusok kötetbe írom meg Gyimeset.”¹²
Rengeteg anyagom van, annyi, hogy már igen nehéz rendet vágni benne (sok a nyomvonal, pl. amivel még nem foglalkoztam: nacionalizmus és média) és az az érdekes, hogy vonz, évről évre megyek ki mint döglégy a szarra.”¹³

Igyekezett e vonzódás/megbotránkozás kettősét mégis tudományos elemző hanggal feloldani, az újnacionalizmus jelenségeit semleges írásmóddal, távolságtartó szemlélettel értelmezni. A fenti levélben említett, Gyimesben végzett ilyen irányú, azaz a populáris nacionalizmus jelenléti formáira, rítusaira irányuló kutatásait egy komoly, nagylélegzetű tanulmányban adta közzé.¹⁴ Ilyés Zoltán a „szakrális földrajz” jelenségkörébe tartozó rítusokat, magatartásmódokat, kulturális kódokat, azaz a nemzet mitikus megidézésének formáit alapvetően az emlékezetpolitika tudatosan gyakorolt, manipulatív rétegének látta, amely kulturális szövet alapvetően a radikális jobboldal narratív világának része (politikai okkultizmus), ám amely beszédmód feltűnik a nemzeti konzervatív politika történeti elbeszéléseiben is. Ez azt jelenti tehát, hogy az új mitologikus képzetek nem csupán a ra-

¹¹ Feischmidt 2014: 7.

¹² A kötet Feischmidt Margit irányításával megjelent: *Nemzet a mindennapokban.* (2014), Budapest: L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Ilyés Zoltán írása: 290–340. (jegyzet tőlem – K. R.)

¹³ Ilyés Zoltán hozzám írt levele: 2012. március 12.

¹⁴ Lásd a 11. jegyzetet.

dikális párbeszédben vannak jelen, hanem – jóllehet nem mainstream ideológiai háttérként – a „nemzet szakralizációjának” folyamata át- átítat egy jóval szélesebb politikai diskurzusmezőt is. Azaz azt látjuk napjainkban, hogy a politikai okkultizmus (ezoterikus újnacionalizmus) *ki lép* a szubkulturális szintről.¹⁵ Az „ősi kulturális rétegek” politikai térben történő egyre markánsabb megszólaltatása mögött a sikeres európai integráció lassúsága, buktatói, roppant ideje, kiábrándító valósága enyhítésének célja körvonalazható. Mindezt azért tehát, hogy ezen kollektív csalódásokat legalább a népközösség „egykori” (persze, soha nem volt), „igazi”, gazdag és romlatlan kulturális élményének a megidézésével kompenzálja. Mindehhez hozzá kell vennünk, hogy a korábban szubkulturális jelenség népszerűségének növekedését nagyban befolyásolta a lakosság internet-hozzáférés tömegessé válása is. A különböző közösségi médiák platformjain gombamód szaporodó online csoportok váltak nem csupán az ezoterikus új mitológiák legfőbb terjesztőivé, de az újabb és újabb mítosz-variánsok keletkezési helyévé is.

„[...]durva volt néhány rész a szövegemben [...] Áttekintem a millenniumtól az egész magyar ill. román lokális, gyimesi nemzetiesítés történetét az elején és ebbe a keretbe helyezem be «az ezoterikus határhoz» irányuló «nemzeti zárandókatot», a turizmust. Majd erről és rémséges tapasztalataimról a mostani közállapotokkal kapcsolatban még külön szeretnék veled beszélni.”¹⁶

Ha a geográfia általános tárgya felől közelítenünk e képzetekhez, akkor a tértudomány kérdésköreinek megfelelően azokat a jelenségeket sorolhatjuk az ún. „szakrális földrajz” témakörei közé, amelyeket „fentről, valami égi hatalomtól kegyelemként adatott szentségként” a Mindenható a nemzet számára a geológiában, a domborzatban, a vízrajzban, a talajviszonyokban, a felszíni növény és állatvilágban, meteorológiai elemekben (pl. felhők) és akár csillagképekben foglalta be. A kőbe, tájba, növényzetbe vésett szakralitás *erővonalai* vizuális lenyomatokként a nemzet számára megrajzolhatók, tehát *térképeken* megjeleníthetők, az adott területek kijelölhetők. Nem véletlen tehát ennek következtében az sem, hogy ezek a felszíni karcok, vizuális elemek a legősibb (magyar) szimbólumokat, pogány és/vagy keresztény jeleket, alakokat, a nemzet számára „adatott” egykori államterének természetes határait, akár a nemzet szívét hozzák elő. „Erővonalak”, „csakra-ra-rajzolatok”, mágikus, vizuális utalások a nemzet valós, földrajzi testére (geobody¹⁷), a nemzet „kitapintható” erőterei olyan ősi forrást biztosítan(án)ak a népközösség számára, amelynek a felismerése és (végre) elfogadása átsegítené a nemzetet minden mai gondon.

¹⁵ Itt köszönöm meg Povedák István néprajzkutatónak a tárgykörben hozzám írt remek levelét.

¹⁶ Ilyés Zoltán hozzám írt levele: 2013. november 21.

¹⁷ Harley 1989: 1–20.

Ám az is igaz, hogy *ebben*, azaz a populáris kultúrában termelődő újnacionalizmus mitologikus regisztereiben a *szakrális* jelző mindkét oldala tulajdonképpen *jelentést* nyer, a „szakrális geográfia” lényegében tehát találó kifejezés. A közbeszédben ugyanis szinte csak a „szent” értelmében van jelen a szó. Azonban a szakrális szó (akár angol, akár magyar) a latin sacer, sacra, sacrum melléknévből származik, jelentése: szent *vagy átkozott* (valamilyen istennek szentelt, akár áldozatként vagyis halálra szánva), van tehát pozitív és *negatív* tartalma is.¹⁸ A pogány kultuszok, áldozati szertartások nyomai (átkok) éppen úgy jelen vannak a „szakrális geográfia” kulturális rendszerének szövetében, ahogy a keresztény, „szent” elemek.¹⁹

Az emberi kultúra ősi igénye bizonyos helyek, terek kiemelése a földrajzi környezetből, amely térszíneket az ott élők jelentésrétegekkel ruháznak fel. Veikko Anttonen (1948–) önálló kötetben foglalkozott kimondottan a finn „pyhä” – „(meg)szent(elt)” – szóval, és a finn kultúra jelenségein keresztül mutatja be e fogalommal összefoglalható jelentéstöbbletet.²⁰ A „pyhä” a vallási értelmű „szent” fogalma között igen bonyolult a viszony. A két terminus csupán bizonyos jelentésrészeivel egymást átfedő, de nem egy az egyben megfeleltethető kategória. Az alapjában melléknévként használt „pyhä” etimológiai gyökere azt jelenti: „elválasztani”. A tartalmát leginkább a „környezetből kiemelt” kifejezéssel visszaadható „pyhä” olyan különleges természetes helyek (pl. folyók, tavak, dombok) jelölésére szolgál, amelyek a különböző népek (vadon)területeit elválasztják egymástól. A kérdés az, hogy ezeket a térszíneket miért kellett szentnek nevezni? Jelen írás szempontjából a finn néprajzkutató elemzéséből most csupán két válasz: a hely különleges funkcióval bír a birtokló népesség számára; a hely topográfiaiailag különleges, rendhagyó.

¹⁸ Utóbbira két klasszikus példa: 1) A XII táblás törvények (Kr.e. 5. század) egy töredéke PATRONUS SI CLIENTI FRAUDEM FECERIT, SACER ESTO – Ha a patronus a cliensét becsapja, átkozott legyen. 2) Horatius költeménye (7. epodos utolsó sora) ut innerentis fluxit in terram Remi / sacer nepotibus cruor = E földet Remus tiszta vére verte meg, / rajtunk a vérnek átka ül (Sík Sándor fordítása), ami utal Róma alapítására (testvérgyilkosság) és a költő korabeli polgárháborúkra (Ugyanilyen jelentésben még: Horatius: Serm. 2.3.181.) Van a latinban a sanctus, sancta, sanctum: szent, tiszteletre méltó, sérthetetlen [a néptribunus tisztség betöltője sacrosanctus volt, vagyis testében sérthetetlen (sanctus), amit ha valaki mégis megszegett, akkor az elkövető sacer lett, vagyis feláldozható, törvényen kívüli, megölhető.] A magyar szent korona az corona sacra, de a katolikus egyház szentjei sanctus-ok. Vö. még morbus sacer = szent betegség, nyavalyatörés, epilepszia. Caelius Aurelianus: *Tardae passionēs*. 1. 4. A földmérési szakirodalomban is előfordul olykor a sacer / sacrificalis kifejezés, a határjelölő objektumok "szent" = istenektől védett jellegének kifejezőként. Lásd ehhez Takács 2013: 249–250. – Itt köszönöm meg Takács Levente klasszika-filológusnak a segítségét és a beszélgetéseket e jegyzet megírásához.

¹⁹ Povedák 2015b: 711–724.

²⁰ Anttonen 1994.

Ezek a pontok olyan tudatos cselekvésre utalnak, amellyel az ott élők az adott helyet igyekeznek *összhangba hozni a mitikus képzeleteikkel*. A térbeli határok mágikus/vallásos természetűek. A „pyhä” a vallás melletti más szubjektív tényezők szerepére utal, amelyek kiemelhetnek/elkülöníthetnek egy-egy térelemet, ezen helyekhez köthető rituális időpontokat. Azaz a vallástól *eltérő* gondolkör is „szentté” avathat valamely helyet, objektumot.²¹ A szakrális általános tartalmát három pontban lehet összegezni: tudati működés; a szent dolgok felismerése; a profán környezettől eltérő minőségi másság megfogalmazása.

A földrajzi jellegű mitikus képzetek elvi hátterének fő,²² karakterisztikus vonása a földtörténeti idők évmilliárdos folyamatainak *szükségszerű eredménye* a nemzeti történelem,

*„az »előtte« területe mindannak, ami »utána« lett, őskora és forrása.”*²³ *Az empirikus időt meghatározza a kezdeti vagy előidőben lejáratott események, mivel „a mitikus múlt azonban nem egyszerűen régmúlt kor, hanem a teremtés különleges kora [...]”*²⁴

Közetszerkezeti alapokba, domborzati elemekbe, folyamokba, csillagképekbe vésettek tehát a magyar múlt tényleges keretei. A közkultúra szövetében élő nemzeti mitologikus képzetek, történeti (sors)magyarázati rendszerek közös jellegzetessége a folklorisztikai monda-, mese-, mítosz kutatás legfőbb elkülönítési karakterével rendelkezik. Nevezetesen azzal, hogy amíg a mesék egyértelműen képzetes történetek, addig a mondák és a mítoszok *valóságtartalmáról nem tudunk dönteni*. „Lehetséges..., de *nem* tudjuk.”²⁵ A bizonytalan "sem-sem" mezőben mozgó történetmondások, rítusok, ikonográfiai rendszerek tehát így nem a klaszikus tudományos megismerés rendszerében értelmezhetők (l. ehhez még lentebb), hanem az elfogadás–elvetés hittételi oppozíciójában helyezkednek el csupán.²⁶

A populáris kultúra mitikus földrajzi képzetei

A fentebb bemutatott ún. „szakrális földrajz” jellegzetes elemeit, a populáris kultúrában velünk élő folyamatainak szöveges és képi lenyomatait Ilyés Zoltánnal

²¹ Anttonen 1999: 9–11.; Bartha 1995: 11.

²² A geográfiai mítoszok szerkezetéről részletesen lásd Ilyés–Keményfi 2010: 135–140.

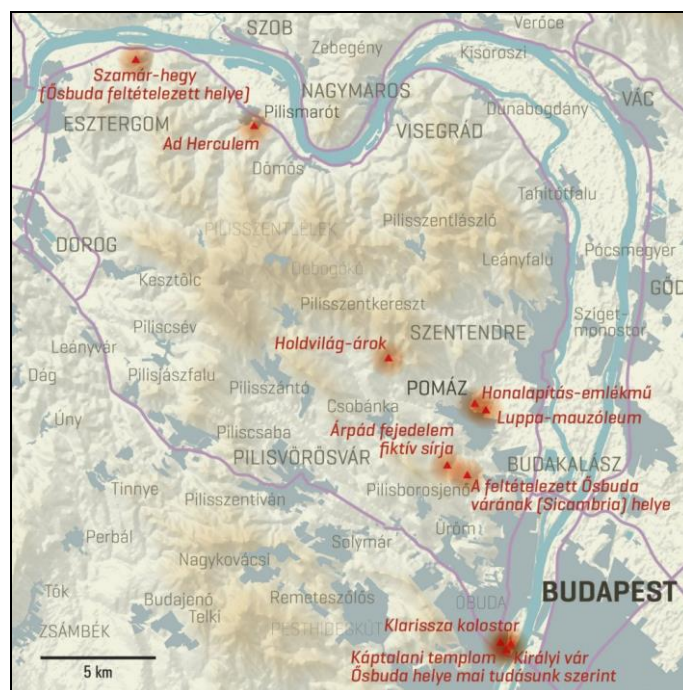
²³ Meletyinszkij 1985: 221.

²⁴ Meletyinszkij 1985: 222.

²⁵ Dégh 2001.

²⁶ Ezért is mondják a "megtért", "beavatott" kifejezéseket azokra, akik – megismerve e magyar mitologikus formákat – döntenek ezen tudás elfogadásáról. Povedák 2015a: 100–121.

egyetemista korunk óta gyűjtöttük, illetve ezeket a jelenségeket egymás számára elemeztük. Ilyés Zoltán ezen ún. szakrális képzetek „orvosi lovaként” tekintett a Pilishez kötött kialakult, a teljességre törekvő mitikus világképről, amelynek lényegi vonásait a már idézett közös írásunkban megírta (szív alakrajz, rejtélyes romok, a Föld szívcsakrája, azaz energiaközpontja,²⁷ táltos spiritualitás ősi helyszíne, Árpád sírja, stb.).²⁸

1. ábra: *A magyar szív*

<https://www.turistamagazin.hu/hir/osbuda-mitosz-es-a-tudomany-talalkozasa> (A letöltés dátuma: 2020. 05. 20.)

²⁷ Holott magától a dalai lámától tudjuk, tévedés, hogy a Föld szívcsakrája a Pilisben lenne. A dalai láma nyilatkozata megtekinthető több videómegosztó-portálon is. Többek között: https://hvg.hu/ingatlan/Dalai_Lama_nem_a_Pilisben_van_a_Fold_szives_V8L7CA (A letöltés dátuma: 2020. 04. 21.) Érdemes megemlíteni, hogy a láma „cáfolata” gyakorlatilag nem változtatta meg a pilisi szívcsakra létét elfogadók nézeteit. Az egyes videókhoz fűzött megjegyzésekből kiderül, hogy a láma véleménye mögött valamiféle konspirációt tételeznek fel (pl. tudatos elhallgatás, szándékos félrefordítás), ami mutatja, hogy az ilyen elméleteket követők valóban hitként, azaz vallási beállítottsággal rendelkeznek. Racionális érvekkel és tapasztalattal – esetünkben a szívcsakra-elmélet eredőjének tekintett dalai láma egyértelmű cáfolatával – sem lehet meggyőzni őket. Ezekről bővebben lásd Povedák 2018: 9–12.

²⁸ Ilyés–Keményfi i.m.

Olyan szintéreként lépett a hegy a figyelem központjába, amely az új mitológia képeinek *sűrűsödési* centrumává tette. Nem csupán a magyar történelem fel nem ismert középpontja, hanem egyben a keresztény és nem keresztény hitvilágok együttesének univerzuma. Ezért lehet szívcsakra/energiaközpont (1. ábra), a sámánhit egykor kiemelkedő rituális pontja és lebeghet maga Jézus is a Pilis felett (2. ábra). Formák, történetek és hitszövegek a magyar geotest körül tehát.

2. ábra: *Jézus-jelenés a Pilisben.*

<https://www.blikk.hu/aktualis/csoda-a-pilisben/66mpf4n>
(A letöltés dátuma: 2009. 07. 11.)

Formák

*„A reflektálatlan túlélési ösztön
Nagy-Magyarországot akar.”
(Nádas Péter²⁹)*

A mitikus nemzeti ideák formaképződésének leggyakoribb szereplője a történeti országtér térképi kontúrjainak a legkülönbözőbb helyeken és közegeken történő „képi áttörése”, amely folyamat talán a legfontosabb, önmagában is antagonisztikus jellegzetessége a (feltételezett) „tudattalan szándék/tervezett véletlen”. A nemzet igazi geoteste mint palimpszeszt réteg a legkülönbözőbb köze-

²⁹ Nádas 2019: 387.

gekben újra és újra a felszínre tör a kisszerű mai létünk mögül és szinte pontos térképi alakrajzban mutatja meg önmagát. Lehet ez egy erdősség (3. ábra), egy "úgy tört" aszfaltdarab (4. ábra), egy víz- (5. ábra) és/vagy vizeletfolt (6. ábra), akár a „tudattalan irányította” cselekvés nyomán (segítségével) vágott hússzelet (7. ábra).

3. ábra: *Nagymagyarország erdőfolt Budán.*

https://urbanista.blog.hu/2012/11/13/a_nap_kepe_ilyen_a_nagymagyarország_alaku_erdo_sargul_az_erdo_elobukkant_a_feketefenyokbol_ultett (A letöltés dátuma: 2020. 06. 01.)

4. ábra: *Történeti Magyarországgá "üzenetként tört" aszfaltdarab.*

<http://maszek.lapunk.hu/?modul=galeria>

(A letöltés dátuma: 2009. 06. 14.)

Ilyés Zoltán gyűjtése.

5. ábra: *Nyitrai pocsolya, kiegészült Szlavóniával és Krajna keleti részével és Nyugat-Munténiával és Kis-Olábországgal.*

Ilyés Zoltán felvétele és ábracéltelmezése, 2011.

6. ábra: Vizelefolt Csíkszeredán.

„Látszik a szépesi elzálogosított városok inverze (Podhale és környéke Magyarországba csatolódott) és egy nagyon széles korridorral fut ki az országtest az Adriára, melynek egy részét sikerült polderesíteni, a korai szállásterületek (Alföld, Csígle mezei) világos foltokként mint core-areák tűnnek fel.” – Ilyés Zoltán felvétele és ábraértelmezése, 2011.

7. ábra: „Nagyjából a zsírvonalak kijelölik a hódoltság idején három részre szakadt országot, igaz, a királyi Magyarország keleti része lemaradt, és a Partium kicsit csonkára sikeredett, inkább csak az északi részei vannak meg, az sem teljesen pontosan, talán a Bocskai hadjárat egy illékony etapját rögzítik a vonalak.” – Ilyés Zoltán felvétele és ábraértelmezése, 2011.

A történeti országtér mint képi alakzat másik csoportját a *tudatos* alkalmazások áttekinthetetlen tömege jelenti. Az országforma jelentése bonyolult, sokszálú, igen nehezen megbontható szövet, amelyben benne van a magasztos haza fogalom, azaz a szinte teljes magyarság által megélt és beélt táj képzele, illetve jelen van az ezeréves magyar kereszténység hitmegtartását segítő térkeretek hangsúlyozása. Tartalmazza e térkép a Szent István-i állameszme gondolatát, Szűz Mária megbonthatatlan országának ideáját, a magyarság kultúrájának erejét, műveltségének jellegét. Minden egyes előbb említett címszó mögött rejlő komoly, gyakran pontosan kidolgozott szövegtettek, hitek, jelképek, rítusok tömege alapvetően egymásba fonódva, egymásra épülve, egymást kiegészítve, erősítve határozzák meg a magyarságnak a történeti országteréről alkotott képzeleket. Trianon után száz évvel áthatja e tudati lenyomatokat még ma is a szinte felfoghatatlan nemzeti veszteség melankóliája és hangsúlyosan a vélt, nagyfokú igazságtalanságot megváltoztatni nem tudó tehetetlenség, ami miatt „Trianont se lenyelni, se kiköpni nem tudjuk.”³⁰

Ugyanakkor az is igaz, hogy nem elég az emlékezeti paradigma értelmezési keretében a történeti országforma mai jelenlétét magyarázunk, ugyanis a populáris kultúrában az ún. Nagy-Magyarország kontúrkép jelentése fokozatosan *levált* magáról a tényleges fizikai térről. Nem az emlékezeti rétegek határozzák meg a megjelenését, hanem a folyamatosan változó társadalmi képzeletben foglalja el a szimbólum a helyét. Arról van szó, hogy az újnacionalizmus populáris kultúrájában jelen lévő, a történeti Magyarországra utaló vizuális jeleket napjainkra már nem lehet csupán a haza fogalmával azonosítani, pláne nem a szélsőjobb egyszerű, irredenta, „mindent vissza” sematikus magyarázatával értelmezni. A Nagy-Magyarország forma mint szimbólum ugyanis nem csak a radikális (azaz a fenntebb bemutatott „szakrális földrajzi”) beszédmód sajátja.

Sokkal összetettebb e jelenség.

Ha a szemiotika terminológiájával értelmezzük a jelenséget, akkor azt mondhatjuk, hogy napjaink közkultúrájában a jel és az elsődleges jelentés igen csak eltávolodott egymástól. Gépkocsi matricákon, élelmiszertermékek arcaiként vagy a mai új mitologikus rítusokban használt dobformaként velünk élő egykori országtest-alak a trianoni döntést követő századik évben (azaz már a negyedik emberöltő idejében) – persze, az egyszerű politikai vagy irredenta tartam vékony rétege mellett – nem a hiányt jeleníti meg, hanem szinte belső, saját magunknak szóló *nemzeti márkává* vált, amely megtettesít egyfajta tökéletességet, nagyságot, minőséget (8. ábra). Azaz ma már egyre kevésbé felel meg a nemzeti emlékezeti folyamat szabályszerűségeinek a szimbólum használata, hanem fokozatosan a

³⁰ Ungváry Krisztián elhíresült, igen találó megállapítása. https://hvg.hu/itthon/20150604_Trianont_se_kikopni_se_lenyelni_nem_tudjuk (A letöltés dátuma: 2020. 06. 04.)

magyar belső „piacra” szánt marketing szerepet ölt fel a forma, hasonlóan a mobiltelefon tokokon, akár energiatalos dobozokon megjelenő jellegzetes magyar népművészeti motívumokhoz (9. ábra). (Azért is hangsúlyozom a belső, ilyen értelmű magyar hatásteret, mert e matrica határon túli gépkocsis használatában azért benne van a fricska is az utódállamok polgárai felé, aminek egyszerű, gyors válaszkövetkezménye lehet, hogy beverik az illető magyar autójának az ablakát...³¹ – 10. ábra.) Ebben az alkalmazási körben a „Nagy-Magyarország mint haza” jelentésrétege háttérbe szorul.³²

8. ábra: Gyimesbükök, szüvenírbolt:
„A bímző nének még nem igazán sikerült eltalálnia Nagy-Magyarországot, de állítólag igyekeztek, így inkább egy bánáti, szegedi nyúlványokat kibocsátó Erdély lett belőle.” – Ilyés Zoltán felvétele és ábraértelmezése, 2011.

9. ábra: Történeti országmentű mint márka:
 Igazi, magyar kenyér – Tátrai Patrik gyűjtése, 2014.

Leginkább úgy összegezzük mindezt, ha azt mondjuk, az országmentű mint szimbólum jelentésrétegeit az alkalmazás tudatos és/vagy tudattalan kontextusa határozza meg. Hol részt vesz a politikai diskurzusban, hol emlékezeti pont, hol pedig egy nemzeti (fogyasztási) marketing eszköz csupán.

³¹ Ablonczy 2009.

³² Természetesen nem ismerhetjük az adott „Nagy-Magyarország-brand” összes vásárlójának egyéni beállítódását, amelyek alapján árnyaltabb képet nyerhetnénk, ugyanakkor a mögöttes gazdasági folyamatok intézményesülése és az új mitológián alapuló tömegipar mainstreamévé válása a fenti következtetés létjogosultságát engedi meg. Hasonló folyamatok játszódtak le a székely írás (közkeletű nevén és tévesen rovásírás) esetében is. Ezekről lásd Sándor 2014.

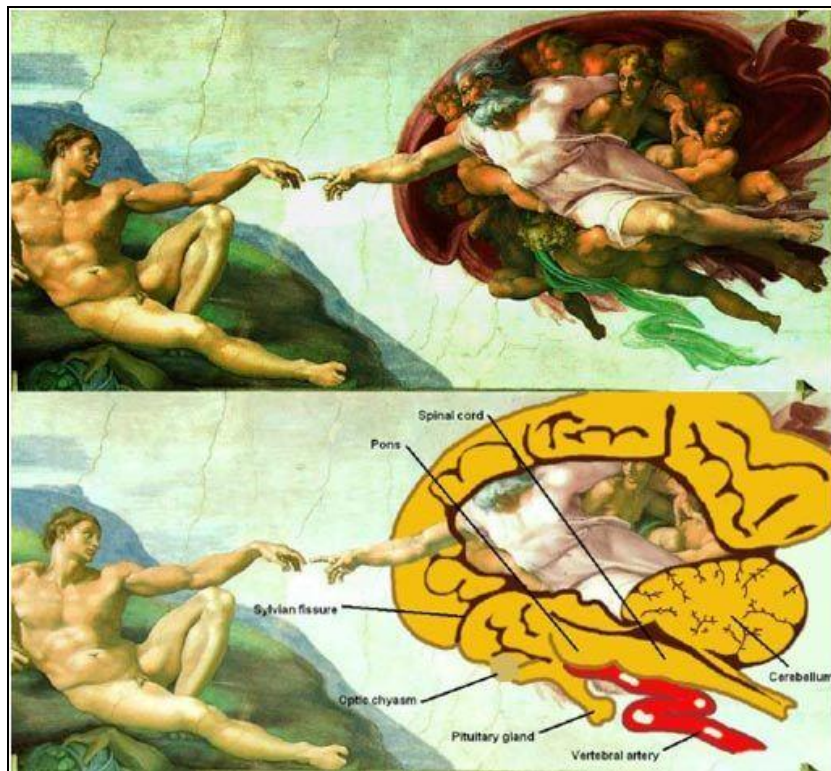

10. ábra: Gyimesfőlölok vasúti állomás.

„A magyar rendszámú autó feltehetően már román állampolgár tulajdonában van. Több eset lehetséges: a/ a felragasztó térképvákságban szenved, egyszerűen nem tűnt fel neki a helytelen feltétel (annak idején Szabó József professzorom 1987 őszén nézgetett egy térképészet szemináriumra beadott, fekete rottinggal készített Ausztrália vetületet, ami kiváló munka volt, precíz és gyönyörű, tanár úrnak valami mégsem tetszett, nézgette, forgatta, fursállotta és aztán kis idő múlva rájött, hogy mi nem stimmel: a térképrajzoló Ausztráliát egyszerűen áttükröztetés a York-félsziget, meg a Carpentaria-öböl dél felé nézett, annyira életszerűtlen volt a hiba, hogy kellett egy kis idő, hogy rájövön a problémára. Igen, tehát létezik térképvákság.) b/ a felragasztó gúnyolódni akart (ld. pl a Kétfarkú Kutya Párt "Kisebbségi Magyarország" c. plakátját) c/ román diverzánshack.”

Ilyés Áron felvétele, Ilyés Zoltán ábraértelmezése, 2011.

Egy olyan, anatómiai szempontból is bonyolult, összetett szervnek, mint az agy, a különböző metszeti képei a felépítés többretegűségéből adódóan óhatatlanul számos válaszvonalat, mintázatot eredményeznek, amelyek éppen a komplexitásuk miatt a legkülönbözőbb módokon „idéznek meg” a kultúránkban velünk élő alkotásokat, akár más élő és élettelen természeti formákat. Az ikonográfiai összevetések, festmények, rajzok rejtett, az adott kort megelőző tudások képi üzenetei (ún. kódok) az utókor számára kedvelt témája a populáris kultúrának (11. ábra). Az agy olyan rendszer, amely nem csupán a szervtani értelemben igen bonyolult lenyomatokat megidéző részünk, hanem az emberi tudás, gondolkodás központja is. Éppen ezért amint a szív a lélek, úgy az agy a szellem vizuális, tehát

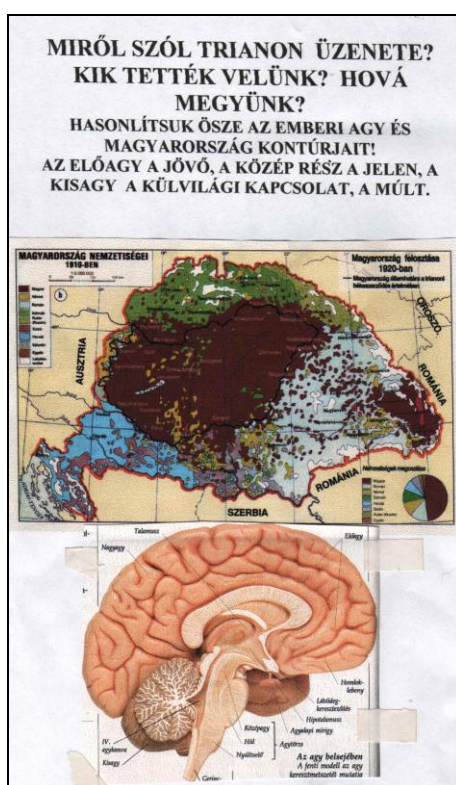

11. ábra: Michelangelo-kód. Ádám teremtésének festménye mint az agy rejtett keresztmetszeti képe.
http://medicalonline.hu/cikk/michelangelo_kepbe_rejtett_anatomiai_kepletek
 (A letöltés dátuma: 2020. 06. 10.)

jól értelmezhető, szervi szimbólumaként jelenhet meg.³³ Habár vannak a magyar közoktatásban "tehetségtérképek", amelyek a Nagy Magyarok származási és/vagy szülőhelyeit ábrázolják, ám inkább egyfajta érdekességek, ábrákkal teli panoráma-

³³ Hogy mennyire körültekintőnek kell lennünk képek értelmezésénél, jól mutatja a 11. ábra. Jól lehet a művészettörténeti kutatások feltárták, hogy a reneszánsz a művészeti anatómia forradalmának kora (Source 2012: 4–48.), illetve maga Michelangelo is részt vett boncoláson, továbbá az is bizonyított a művész rajzai alapján, hogy érdeklődött az anatómia iránt (Pesta 2014: 921–950.), ám Michelangelo az ábrázolás kifejezőerejének növelése kedvéért *nem ragaszkodott* az anatómiai pontossághoz. Olyan izmok is feltett alakjaira, amelyek nem léteznek az emberi testen. Sőt, éppen ugyanitt, a Sixtus-kápolnában festett *Utolsó ítélet* című freskójának alakjai anatómiai szempontból nem pontosak, nem arányosak. Vittoria című szobrán pedig olyan mozgást ábrázol, amelyet egészséges ember nem is tud – az anatómiai felépítése miatt – egyszerűen elvégezni (csípőre merőleges a váll tengelye: "figura serpentinata"). A formai hasonlóság nem jelent tehát szándékolt anatómiai tartalmi megidézést is, pláne nem Michelangelonál. – Itt köszönöm meg Fehér Ildikó művészettörténésznek a tárgykörben hozzám írt, nagy ívű, információkban gazdag leveleit.

térképek ezen mappák,³⁴ mintsem tudományos munkák,³⁵ a táj meghatározta szellem-elv mégis szerves része a magyar közgondolkodásnak annak ellenére, hogy a szellem és táj összekapcsolása az egyik legproblematisabb elméleti tévedéshez vezető út (még akkor is, ha remek, élvezetes esszét írt Hamvas Béla »1897–1968« *Az őt génius* címmel e tárgykörben). Természetes, hogy ezen gondolati kör radikális hajtásaként a *Kárpát-medence egésze mint magyar agy (szellem)* is megjelenhet, hiszen a történeti országtér fő ívei, folyóvonalai, belső hegységei megidézik az agy metszeti képét... (12. ábra). A magyarság történeti folyamata az lesz, hogy kitölti a rendelkezésére álló teret, ahogy az agy a koponyaüreget.

12. ábra: A Kárpát-medence magyarságának térkitöltő ereje a humanoid agy felépítésének megfelelően.

<http://www.tolna.net/~telena/haza.html>

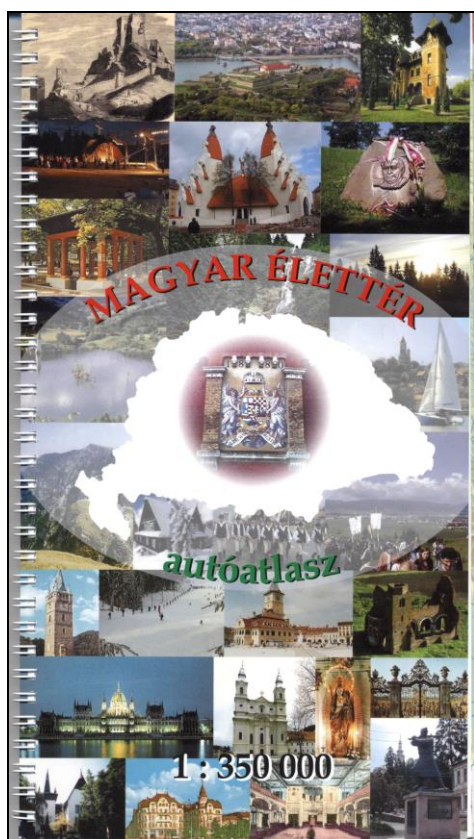
(A letöltés dátuma: 2009. 03. 17.)

³⁴ <https://terkepbolt.unas.hu/spl/154979/Latvanyterkep> Híres magyarok (A letöltés dátuma: 2020. 06. 07.)

³⁵ <http://terkepem.blogspot.com/2014/02/tehetsegterkep.html> (A letöltés dátuma: 2020. 06. 08.)

Ugyanebben a tárgykörben említhető, szintén a radikális beszédmódot képviselő, a nemzetiszocializmus igen terhelt kifejezését megidéző címmel megjelent úgynevezett *Magyar Élettér* című autóatlasz (1:350 000, Budapest, 2005), amely sok mindenre jó, csak arra nem, amit az előszóban ígér (13. ábra):

„Természetesen a visszakeresbetőség érdekében a névmutatóban megtalálható a többi atlaszból visszaköszönő helynév is, s a pontosság kedvéért a térképlapokon a jelenlegi útszámozás került kiírásra. Így teljes értékű, naprakész kiadványt adunk az útra keléshez [...]”³⁶

13. ábra: *Magyar Élettér Atlasz*.

Ám itt van azonnal az atlasz elején az alapvető ellentmondás. Ugyanis a térkép „nemzeti küldetése”, célja miatt *éppen* az előszóban jegyzett aktualitást *nem teljesíti* (értelemszerűen nem teljesíthető) a mappa. Az autóstérképek legfontosabb elvárása ugyanis a pontos, egyszerű (akár haladás közben rá-rápillantva a térképre) szinte a napra kész tájékozódás segítése. A gépkocsivezető egyértelműen, könnyen, azaz az út menti névkiírások megfeleltetése alapján azonosítani tudja a lapon azt a helyet, ahová igyekszik. Szlovák, szerb, román nyelvű úti táblák „visszakeresése” magyar beazonosítása nem csak azért lehetetlen az atlasz végén lévő alig 6-7 pontos betűnagysággal szedett helyiségnévtárból, mert egy mozgó kocsiban ez aligha megoldható, hanem azért is, mert a névmutató nem viselkedik közelebb a megoldáshoz, ugyanis nem a szlovák, szerb, ukrán, román nevek vannak névsorba szedve, hanem a magyar megnevezések. Arról

már nem is beszélve, hogy az atlasz névanyaga nem azonos időmetszetet jelenít meg, mondjuk („ha már”) az 1913-as *Helyiségnévtárban* közölt állapotot. Nándorfehérvár az eleste óta (1521) nem része a Magyar Államnak, illetve a 19. század má-

³⁶ *Magyar Élettér...* 2005: 2. (Kiemelés tőlem – K. R.)

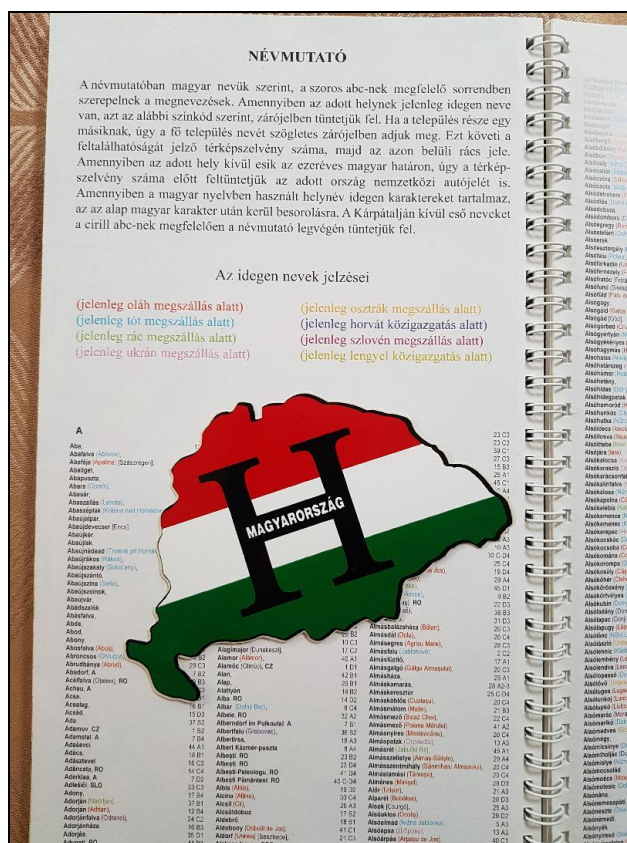
sodik felétől megjelent magyar atlaszokon és különböző iskolai térképeken is Belgrádként szerepel a település.

Amint arról egy korábbi tanulmányban írtam, a napjainkban lezajlott úgynevezett „kartográfiai fordulat” folyamata felismerte, hogy a térképek valamilyen közegben, azaz társadalmi/kulturális/történelmi hálóban születnek, tehát a térképek olvasatakor mindig figyelemmel kell lennünk erre a bonyolult háttérre.³⁷ Hiszen e térképek értelemszerűen tükrözik iskolai műveltségünket, a „tér történetére” vonatkozó, a nemzeti kánonokban kialakult képeinket, illetve grafikus ikonokként felmutatják a tudattalan, nem hivatalos ismereteket is, azaz a közmegegyezés „mögött” kialakult társadalmi képzeletet, mellyel a nemzet a történelme terére tekint vagy éppen – akár a nemzeti érdekeknek megfelelő – imaginárius képekként a történelmi folyamatok magyarázataként alkotott. A térkép szerkesztője határozza meg, hogy milyen adatokat, milyen alaptérképre visz fel. E kettős arculat – személy és funkció – viszonyrendszerben tekintenek a mai társadalomtudományok egyre inkább *retorikai szövegeként* a térképre. Hiszen a térkép egyrészt a szerkesztője értékrendjét, álláspontját tükrözi, másrészt a térképnek nem csak az alkotója, hanem a tőle független, esetleg általa meg sem célzott működése is meghatározza e „szöveg” olvasatát. Ebben az új kartográfiai gondolkodásban arról van szó, hogy a térbeli/kartográfiai fordulat a vizsgálati nézőpontot a térképek társadalmi hatására, a társadalmi elvárások kiszolgálására, az annak való megfelelésre helyezi át. Azaz a kérdés ma már nem az, hogy „a kartográfált tér” mennyiben felel meg a „valóságnak”, mennyire pontosan tükrözik vissza a térképek az ábrázolandó jelenségek tényleges folyamatait, hanem az, hogy az adott vizuális nyelv/kód – tudatosan vagy tudattalanul – milyen – szándékolt vagy szándékolatlan – társadalmi összefüggéseket tükröz. Azaz a térképi megjelenítést befolyásolják a szándékolt elhagyások, kihagyások, tehát a hiánytörténetek, illetve ezen lecsupaszított keretek nemzeti érdekeknek megfelelő feltöltései. A földabroszok – magának „a” térképnek a legelemibb sajátosságából fakadóan – a legplasztikusabban mutatják fel a nemzet mindenkori *képzetes* helyzetét.

A *Magyar Élettér Atlasz* szerkesztői is megadják a térképükhöz már az előszóban az értelmezési kulcsot, nevezetesen hogy a „magyar összetartozás tudatában” készítették a művüket. Egy ilyen formán soha nem volt „magyar”, ám *napjainkban* mégis összerakott, „magyarként” meghatározott virtuális térbe hívja meg a használóját a térkép. Olyan világba, amely egy képzetes, tökéletesnek vélt múlt csupán, és amit az atlasz a jelen, *aktuális(!)* realitásaként ábrázol. Mind az atlasz frazeológiája, mind a jelkulcsa és nevezéktana ennek a világnak a létjogosultságát szolgálja. Nincs lezárt múlt, csak ideiglenesség, hiszen a szerkesztők a térképlapokon a határokon túli településeket – mára csupán sértő gúnynevekké alakult

³⁷ Keményfi 2018: 25–48. A szakirodalmi háttérrel lásd ui.

népnevekkel – „*jelenleg oláh, tót, rác... megszállás alatt*” értelmezett színkódos névmutatóval tüntetik fel (14. ábra).

14. ábra: *Az atlasz névmutatója.*

(A térkép a felvételen látható tartozéka a kontúrjaiban Nagy-Magyarországot megidéző, magyar nemzeti színű gépkocsi matrica is)

A történeti országtér megidézése tehát jóval többretegű, túlmutat a „szakrális geográfia” kérdésköréinél, ám az új nemzeti mitológiákban is kiemelt szerepet kap. Ha ebben a paradigmában értelmezzük az 1920 előtti államhatárok képi megjelenítését, akkor hangsúlyosan előtérbe lépnek a magyar történeti aranykor-nak (Attila hun király kora és a honfoglalás körüli évszázadok, Árpád fejedelem, illetve az Árpád-ház királyi uralkodásának időszaka) tökéletes és szerves térkereketeket nyújtó tájállam teremtettségének fentebb már említett mítosza.

Történetek, hitszövegek

A Kárpát-medencében a Pilisen kívül számos geográfiai térszín emelkedett ki a magyar történelemből olyan helyekként, amelyek a Pilissel ellentétben nem a politikai okkultizmus tereiként, hanem a közkultúrában a nemzet számára önzonossági pontként váltak fontossá.³⁸ Nem a honfoglalást megelőző és követő közvetlen évszázadok szinte mitikus történeti messzeségben kijelölt térszíneiről van itt szó (l. pl. Ópusztaszer), hanem olyan térpontokról, melyek tulajdonképpen a szinte velünk folyó történeti időben „járják be” a *modern történeti mítoszok* teremtési útját, és válnak – akár pár évtized alatt – a nacionalizmus szimbolikus kultúraalkotó folyamatában „Szent Helyekké”. Hiszen olyan területek, tájak ezek, amelyek a magyarság megszenvedettségéhez, egykori nagysága elvesztéséhez, elszenedett, az egész nemzetet érő, kollektív sorscsapáshoz (Trianon) köthetők.³⁹ Így vált mitikus nemzeti önzonossági ponttá a gyimesbükki ún. „ezeréves határ”, amelyhez teljes magyarázati háló, történetmondások és rendszeres, körkörös időbeli rendben visszatérő rítusok, „kötelező” magyar zarándoklatok – Ilyés Zoltán szavaival élve – nemzeti „vallásos fesztiválok” kapcsolódnak, és érnek összességében e szálak egymást erősítve, egy teljes, kulturális rendszert építve végül is egybe.⁴⁰ A mitikus helyszínek lényege éppen abban áll, hogy ezeket a tereket, újra és újra, a szó teremtő erejébe vetett hittel megidézett, valósnak vélt *elbeszélte történetek* emelnek ki a környezetükből.⁴¹ A történetmondás formái⁴² az évek, évtizedek során stabilan rögzülnek, amelyek így tan(hit)tételekké válnak. Ezen nemzeti emlékhelyekkel kapcsolatban a narratív stratégiák azon iránya érvényesül, amely a „NAGY” nemzeti elbeszélések *személyessé* tételét igyekszik megteremteni. A „háziasítási” folyamat (Bloch) lényege, hogy lokális, akár egyéni szinten legyen átélhető – jelen esetben – Trianon tragédiája. Olyan rítusok és megidézési formák szerepelnek ebben az elbeszélésben, amelyek tehát a részvétel lehetőségét teremtik meg az egyén és kisközösségek számára.⁴³ A rítus keretében elmondott teljes történetet egyrészt kötött, ismételt elbeszélőmódú, másrészt pedig vallásos-mágikus jellegű, aminek a lényege, hogy a részt vevők beavatáson esnek át az adott

³⁸ Ami nem jelenti azt persze, hogy nem rakódnak ezen térszínre is radikális narratívák, nem próbálja meg el- és kisajátítani ezen nemzeti nosztalgia-pontokat a szélsőséges politikai beszédmód.

³⁹ A kollektív nemzeti szenvedés elbeszélései a modern mítoszok fő karakterei között szerepelnek. Romsics 2005: 20–21.

⁴⁰ Ilyés 2014: 310.

⁴¹ Segal 2007: 11–12.

⁴² A történetmondás alatt itt most a teljes esemény – tehát a kapcsolódó rítusok, utazás – ciklikus megidézését értem.

⁴³ Keszeg 2011: 65.

helyen történő megjelenéssel, nemzeti zárandoklattal, a szövegek, rítusok résztvevő megidézésével.⁴⁴

A történetmondás ezen karaktere jól mutatja, hogy a „szakrális geográfia” helyeihez köthető szövegekben *nem lehet* elválasztani a történeti tényeken alapuló, megidézhető események, akár tárgy történetek elbeszélését részben – a több száz éves időtávlatú képzeteknél – a földi világon túli beavatkozást elfogadó hitszövegeitől, részben pedig – a velünk folyó időben zajló „megszentelés” folyamatában – a nemzeti áldozathozatal egyetemessé tételének céljától. Olyan térpontokként vannak e feltöltött helyek ma is velünk, amelyek rejtett üzeneteit, metaforikus képeit csak a beavatottak és/vagy az oda zárandoklók ismerik fel, akik a szakrális NAGY időrendszerben gondolkodnak és ebben a szövetben helyezik csupán el a jelen (kisszerű) létezését. Az egykori események „irányított” volta felismerhető a hely kiválasztását, tervezését meghatározó számok rendezettségében, forrásképletekben, rajzolatokban, elfeledett nevek beazonosíthatóságában, közetben („beszéd kövek”), a tényleges földrajzi fekvés helyett rossz térszínekre rakott városokban,⁴⁵ akár koronázási és temetkezési helyszínekben, várakban, építményekben, fel nem tárt sírokban.⁴⁶ A félmúlt időtávlatainak helyszínei (pl. Gyimesbükk) pedig a roppant nemzeti veszteségből fakadható újjászületés reményét jelenítik meg.

A „szakrális” történetmondások vonzerejét a folklorisztikai kutatások mára pontosan értelmezték. Mindennek, ami az embert körbe veszi, története is van. A homo narrans megpróbálja a lét legfontosabb kérdéseire mindenben és minden hogyan a válaszokat megkeresni. A tájhoz, térhez kötötten megalkotott szövegekkel egy közösség az önazonossága gyökereit, kultúrája tartósságát, állandóságát igyekszik – ha kell, mitológikus távlatok megnyitásával, segítségével – felmutatni. Az igazolhatóan megtörtént események és ténylegesen élt történeti alakok ereje az, amely – igen hasonlóan a mondákhoz – „megtámasztja” az elbeszélés *feltételezett* (azaz eldönthetetlen – l. fentebb), a beavatottak által viszont *ténylegesen elfogadott* igazságtartalmát.⁴⁷ Hiszen tudjuk, hogy „éltek”, hogy „nagy dolgokat cselekedtek”, amely tettek hordereje akkora volt, hogy csak szakrális erők segítségé-

⁴⁴ Keszeg 2011: 67–70.

⁴⁵ Ennek kapcsán érdemes megemlíteni az új mitológiában széles körűen elterjedt elméletet, mely szerint a legendás Sicambria, Attila központja, azaz Ós-Buda, Attila és Árpád temetési helye, ami nem más mint az ősi Fehérvár, Alba Regia (!) valójában a Pilisben feküdt, ám ennek létét „az akadémia”, „az akadémia történészei”, „a Habsburgok” – a sor még folytatható lenne, legutóbb épp az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszéke merült fel – tagadják, szeretnék elleplezni, ami miatt a pilisi régészeti feltárásokat is tiltják. (Lásd pl.: <http://www.igenelet.hu/cikkek/dobbenetes-bizonyitekok-a-pilisben-osbuda-varanak-letezesere> A letöltés dátuma: 2020. 07. 15.)

⁴⁶ Lásd pl. Pap 1990: 1–11.

⁴⁷ Dömötör 1998: 282–284.

vel vihették azokat végig, legyen honfoglalásról, államalapításról, vagy akár ezer éven át húzódó államtér-fenntartásról szó, és foglalták el ezek a szövegek fokozatosan a helyüket a modern nemzetté válás folyamatában megteremtett kulturális szövet mélyrétegeiben.⁴⁸

A "tudomány" mitikus földrajzi képzetei

Az okkult képzetek, illetve a jelen írás tárgyát jelentő "szakrális földrajzi" jelenségek magyarázata ("megértetése") jelen van (és velünk él) a legváltozatosabb mediális csatornákon. Legyenek ezek akár népszerűsítő, lakossági fórumok, akár a világháló oldalai, egyéb vizuális terek vagy nyomtatott írások, amely közegek igyekeznek komplett, jól felépített, lekerekített, tehát érthető, így befogadható történetekként képet adni a magyarság ősi, rejtett kultúrájának világáról. A számos, visszakövethetetlen oldal a legváltozatosabb forrásokra támaszkodik, illetve legkülönbözőbb műveltségi háttérű szerzők jegyznek ezen honlapokon írásokat. *Akár olyan előadók, szerzők is, akik valamilyen tudományos területen kezdték meg a pályájukat*, tehát elsajátították a tudományos kutatás logikáját és a kutatási módszertan alapvető szabályait, kereteit. És éppen ez a tudományos végzettség, esetleges tudományos fokozat ("Dr."), amely a széles, nem szakember közösségek előtt *legitimálja* az adott tartalmat, hiszen, aki mondja, az oldalt szerkeszti vagy megírja egyetemet végett, "doktor", vagy akár valamilyen kutatóintézetben dolgozik, tehát "tudósként" közvetít.⁴⁹ A professzionalizáció lényegi sajátossága az adott intézménybe vetett közbizalom. A közösség rábízta az egyes szakmák képzését az adott intézményekre, amely iskolákban végzettek, e közbizalom alapján a társadalom – természetesen módon – okleveles, legitim tudáshordozóként fogad el.⁵⁰

Pontosan az adja tehát a széles rétegek számára e megismert tudásformák valós igazolását, amelynek radikálisan nem felelnek meg ezek a képzetek. Nevezetesen éppen a tudomány *szabályrendszerét* vetik el.

Az, hogy mi a tudomány, és hogy hol húzódik a tudomány és az áltudomány közötti határ, Immanuel Kant (1784–1804) óta a rendszeres filozófiai gondolkodás része. Nem véletlen az sem, hogy éppen a kanti hagyományra építve különítette el a 19. század végén a neokantiánus filozófiai irányzat a társadalomtudomány

⁴⁸ Keszeg 2002: 5–18.

⁴⁹ Természetesen arról az apró, korántsem jelentéktelen tényről már nem tesznek említést, hogy a történelmi, nyelvészeti, régészeti kérdésekben kinyilatkoztató „Dr.” az esetek többségében valószínűleg állatorvosi, szívsebészeti vagy mezőgazdasági mérnöki címet jelent.

⁵⁰ A kérdésről l. a Korall című folyóirat tematikus számának tanulmányait. = *Korall*. (2010) 42. (Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció.)

mányok és a természettudományok radikálisan eltérő ismereti körét.⁵¹ A huszadik század tudományfilozófiájának két kiemelkedő alakja pedig egyrészt magának a tudományos megismerésnek, a paradigmaváltásoknak a folyamatát (Thomas Kuhn [1922–1996]⁵²), másrészt pedig a tudományos kutatás logikáját, *határhelyezteit* (Karl R. Popper [1902–1994]⁵³) helyezte az érdeklődése középpontjába. Popper tudományelméleti munkássága azért hangsúlyos, mert értelmezte a tudományos és a nem tudományos igen összetett viszonyrendszerét,⁵⁴ illetve ezen elméletalkotói út természetes részeként – jelen írás szempontjából most – *a mítoszok és a tudomány kapcsolatára* is rákérdezett. Arra tehát, hogy mi dönt egy történettel kapcsolatban a hitelességről?

Az útnak, amit egy kutatói gyakorlat a tudománnyá válásig vagy fordítva, egykor tudománynak elfogadott tudományos megismerési út áltudománnyá válik (pl. asztrológia) történeti távlatai vannak. Fontos megértenünk az egykor érvényes kontextusokat, régi eljárási módokat (azaz módszereket), kérdésfeltevéseket. Az alapvető kihívás tehát azt megérteni, *hogyan az adott korban hogyan vélekedtek az adott diszciplínáról.*⁵⁵ Az emberi fajtudományt például maguk a mainstream kutatások már a fajtan megfogalmazásának 19. századi korában is pszeudotudománynak tekintették és számos terepkutatással radikálisan elutasították.⁵⁶ Popper elméleti megközelítésének két kulcsfogalma a *falszifikálhatóság* és a *korroborálás*. Ez azt jelenti, hogy amíg a tudományos ideák tapasztalati úton *cáfolhatóak*, illetve *mege erősíthetőek*, addig az áltudományos ideák *nem azok*. Jóllehet Popper nyitva hagyta az utat metafizikai elméletek tudománnyá válása előtt abban az értelemben, hogy akkor válhatnak ezek az állítások tudománnyá, ha rendszeres tapasztalatokon alapuló keretekben vita (cáfolhatóság) tárgyává tudnak válni.⁵⁷

A pszeudotudomány és tudomány viszonya igen komplex, a tudományok mindig folyamatos változásban vannak,⁵⁸ illetve nem lehet minden esetben magabiztosan, éles határokkal leválasztani az áltudományos ideákat, gyakorlatokat a diszciplináris eljárásoktól, elméletektől. A kérdéskörrel foglalkozó árnyalt írások leginkább a *"gyanakodás"* magatartásmódját ajánlják egy-egy állítással, történetmondással, képzettel kapcsolatban:

⁵¹ Lásd erről részletesen: Ilyés–Keményfi i.m.

⁵² Kuhn 2000.

⁵³ Popper 1997.

⁵⁴ A pszeudotudomány jelenségének árnyalt elemzését l. Hagner 2008: 21–50, továbbá: Kutrovátz–Láng–Zemplén 2009.

⁵⁵ Hagner 2008: 26.

⁵⁶ Lásd Lipphardt 2008: 224.

⁵⁷ Ambrus 2007: 1116.

⁵⁸ Kutrovátz–Láng–Zemplén 2009: 340.

„Ha egy intellektuális vállalkozás nem kívánja tapasztalati vagy matematikai bizonyítékra alapozni állításait, ha az adott terület művelői nem bírálják felül érveiket, amikor azokat ki-bívás éri, ha bizonyos tudományos módszereket (pl. statisztikai eljárásokat) olyan módon használják, ahogy az adott tudomány szerint nem helyes, ha az információ, amelyre a diszciplína alapoz, nem ellenőrizhető forrásból származik, ha valószerűtlen jelenségeknek kritikátlanul adnak hitelt, ha a védelmezők nem próbálják meg szakmai fronton elfogadtatni az elméletüket, és kizárólag a szélesebb közvéleményhez fordulnak, ha olyan elméleteket fogadnak el, amelyek mindent bizonyítanak, és amelyeket semmi nem képes cáfolni, ha könnyen adnak hitelt összeesküvés-elméleteknek – gyakran támad az a benyomásunk, hogy áltudománnyal állunk szemben.”⁵⁹

Karl Popper a mítosz és tudomány határáról tulajdonképpen ennek megfelelően a következőképpen fogalmaz:

„A következőket állítom: Az, amit 'tudománynak' nevezünk, nem abban különbözik a mítosztól, hogy valami egészen más dolog, hanem abban, hogy kapcsolódik hozzá egy másodrendű hagyomány – mégpedig az, hogy vita tárgyává teszi a mítoszt. Korábban csak az elsőrendű hagyomány létezett. Egy bizonyos történetet egyszerűen továbbadtak. Később még mindig megvolt a történet, amelyet továbbadtak, azonban immár kapcsolódott hozzá egy el nem mondott – másodrendű – kísérőszöveg: 'Továbbadom neked, de mondd el, hogy mit gondolsz róla. Gondolkozz el rajta. Talán egy másik történetet fogsz mondani.' [...]"⁶⁰

A mítosz és tudomány tehát abban tér el radikálisan egymástól, hogy a tudományos elbeszéléseket mindig szisztematikus megfigyelésnek és kritikának vetjük alá annak érdekében, hogy egyre pontosabb képet kapjunk – jelen esetben – a múlt történéseiről, amely értékelés által a tudományos történet (magyarázat) folyamatosan változik, míg a mítoszok nem. Ha valamit nem lehet kritizálni, hanem csupán dogmaként rábólintani, az nem tudomány.⁶¹ Forráskritika nyomán egy állítást *belátni* vagy csupán merev képként *elfogadni* teljesen más szellemi út bejárását követeli meg.

A modern mítoszok felépülése tehát nem felel meg a tudományos logikai útnak. Alapjuk gyakran éppen a természet és társadalomtudományi nézőpontok összemosása, a vallási szinkretizmusból adódó különböző elemek vegyítése (Jézus, Mária és földcsakra), a földtani és történeti időtávlatok megfeleltetése (történelmi események évmilliárdos előkészítettsége), valós történeti személyek emberfeletti képességekkel történő felruházása (pl. gyógyító királyok), így a történelem

⁵⁹ Kutrovátz–Láng–Zemplén 2009: 347.

⁶⁰ Poppert idézi: Segal 2007: 59.

⁶¹ Popper 2000: 185.

folyamától ezen alakok elemelése,⁶² akár a "zajlott idő elhagyása" mint logikus magyarázati minta a nemzet egykori eseményeire.⁶³

Az előzőekben leírtakat úgy lehetne összegezni, hogy a "szakrális földrajz" képzetei azon alapulnak, hogy (látszatra) egybefüggő, logikus, közérthető magyarázatok érdekében *kontextust* teremtenek roppant természeti folyamatok, eltérő hittek (vallások) és történeti személyek között, amely folyamatok térbeli lenyomatai felismerhetőek és így megjelölendők (15. ábra). Olyan térszínekként, amelyek a magyar nemzet elfeledett, igaz történetének térbeli lenyomatai.

15. ábra: „Turul-ösvény”

<https://sites.google.com/site/hevit1990/tura-tervek/dera-szurdok-pilisszentkereszt-dobogoko> (A letöltés dátuma: 2020. 05. 20.)

Ilyés Zoltánt élete utolsó éveiben ezeknek a képzeteknek a tudományban való egyre gyakoribb felbukkanásának és a politikai közbeszédben egyre markánsabb megjelenésének kritikai értékelése vezette. Egyre türelmetlenebbé, egyre harsányabbá vált az okkult képek térnyerése miatt.

⁶² Bloch 2005.

⁶³ Lásd Heribert Illig (1947–) tetszetős elméletét 300 év művi betoldásáról az emberi történelemben. Illig 2002. A tétel magyar történeti "következményeiről" lásd Tóth 2013. cáfolatot I. a kérdésnek szánt tematikus *Rubicon* számban (14. évf. 5.sz.); Bárány 2004. – Itt köszönöm meg Bárány Attila történésznek a tárgykörben folytatott érdekesítő beszélgetést és adatokat.

Irodalom

- ABLONCZY Balázs
2009 Történelmi Magyarország: az emlékezés matricája. *Komment.hu* <http://www.komment.hu/tartalom/20081008-velemenynagymagyarorszag-autos-matricak.html> (A letöltés dátuma: 2020. 06. 05.)
- AMBRUS Gergely
2007 Analitikus filozófia. In Boros Gábor (főszerk.): *Filozófia*. 1065–1145. Budapest: Akadémiai Kiadó
- ANTTONEN, Veikko
1996 *Ihmisen ja maan rajat. „Pyhä” kulttuurisena kategoriana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 646. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- BARTHE Elek
1995 A szakrális tér néprajza. In Lőrincz Zoltán (szerk.): *A szakrális építészet ma hazánkban*. 11–24. Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola
- BÁRÁNY Attila
2004 „Létezett-e a középkor?” Debrecen [DEOL Debrecen Online ISSN 1785-5152]
- BLOCH, Marc
2005 *Gyógyító királyok*. Budapest: Osiris Kiadó
- DÉGH Linda
2001 *Legend and Belief*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press
- DÖMÖTÖR Tekla
1998 Monda. In Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. 281–303. Budapest: Osiris Kiadó
- FEISCHMIDT Margit
2014 Nemzetdiskurzusok a mindennapokban és a nacionalizmus populáris kultúrája. In Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *A nemzet a mindennapokban*. 7–48. Budapest: L'Harmattan – MTA TK
- HAJDÚ Zoltán
1998 Friedrich Ratzel hatás a magyar földrajztudományban. *Tér és Társadalom*. XII. 3. 93–104.
- HAGNER, Michael
2008 Bye-bye science, welcome pseudoscience? In Rupnow, Dirk – Lipphardt, Veronika – Thiel, Jens – Wessely, Christina (Hrsg.): *Pseudowissenschaft*. 21–50. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- HARLEY, John Brian
1989 Deconstructing the Map. *Cartographica*. 26. 2. 1–20.
- HUBBES László Attila – POVEDÁK István (szerk.)
2015 *Már a múlt sem a régi...* Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport
- ILYÉS Zoltán
2014 Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *A nemzet a mindennapokban*. 290–340. Budapest: L'Harmattan – MTA TK
- ILYÉS Zoltán – KEMÉNYFI Róbert
2010 Geomorphologia esoterica. In Lóki József (szerk.): *Interdiszciplinaritás. A természet- és társadalomtudományokban*. 141–158. Debrecen: Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszéke
- ILLIG, Heribert
2002 *Kitalált középkor*. Budapest: Allprint Kiadó

KEMÉNYFI Róbert

- 2004 *Földrajzi személet a néprajztudományban*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
 2018 A magyar nemzeti táj térképi képzetei. In Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.): *Regionális néprajzi kutatások a Kárpát-medencében*. 25–48. Debrecen: DE Néprajzi Tanszék

KESZEG Vilmos

- 2011 *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE MNAT

KUHNS, S. Thomas

- 2000 *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó

KUTROVÁTZ Gábor – LÁNG Benedek – ZEMPLÉN Gábor

- 2009 *A tudomány határai*. Budapest: Typotex Kiadó

LIPPHARDT, Veronika

- 2008 Das "schwarze Schaf" der Biowissenschaft. In Rupnow, Dirk – Lipphardt, Veronika – Thiel, Jens – Wessely, Christina (Hrsg.): *Pseudowissenschaft*. 223–250. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag

MELETYINSZKIJ, Jelezar

- 1985 *A mítosz poétikája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó

MENDÖL Tibor

- 1999 *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó

MISKOLCZY Ambrus (főszerk.)

- 2004 *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára

NÁDAS Péter

- 2019 A dolgok állása. In Nádas Péter: *Leni sír*. 374–418. Budapest: Jelenkor Kiadó

PAP Gábor

- 1990 A Pilis-szindróma. *Országépítő*. 1. 2. 1–11.

PESTA, Duke

- 2014 Resurrecting Vivisection: Michelangelo among the Anatomists. *The Sixteenth Century Journal*. Winter 45. 4. 921–950.

POPPER, Karl R.

- 1997 *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Kiadó
 2000 *Vermutungen und Widerlegungen*. Tübingen: Mohr Siebeck

POVEDÁK István

- 2015a Mítizált Történelem. In Hubbes László Attila – Povedák István (szerk.): *Már a múlt sem a régi...* 100–121. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport
 2015b A szerzetes és a fehér táltos. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu*. 711–724. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum
 2018 Tapasztalatból hallottam... Az összeesküvés-elméletek kutatásához. In Povedák István – Hubbes László Attila (szerk.): *Tapasztalatból hallottam...* 9–12. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport
 2019 Keresztes újpogányok és életfás keresztények? *Pannonhalmi Szemle*. XXVII. 3. 51–65.
 2020 Újnacionalizmus és nemzetvallás. *Helikon*. (kézirat – megjelenés alatt)

POVEDÁK István – HUBBES László Attila (szerk.)

- 2018 *Tapasztalatból hallottam...* Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport

ROMSICS Ignác

- 2005 Bevezetés. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. 7–27. Budapest: Osiris Kiadó

ROMSICS Ignác (szerk.)

2005 *Mitoszok, legendák, tévbitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest: Osiris Kiadó

SÁNDOR Klára

2014 *A székeley írás nyomában.* Budapest: Typotex

SCHÖPFLIN György

2003 *A modern nemzet.* Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor

SEGAL, Robert A.

2007 *Mythos.* Stuttgart: Reclam

SOURCE, Domenico Laurenza

2012 *Art and Anatomy in Renaissance Italy: Images from a Scientific Revolution.* *The Metropolitan Museum of Art Bulletin.* WINTER, 69. 3. 4–48.

TAKÁCS Levente

2013 *Religion and Land Surveying in Ancient Rome.* *ACD.* 49. 249–250.

TÓTH Gyula

2013 *A kitalált középkoron túl.* Budapest: Hatodik Elem Kiadó

TÓTH József (szerk.)

2014 *Általános társadalomföldrajz. I-II.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó

Robert Keményfi

„SACRAL GEOGRAPHY”
THE NOTION OF THE HUNGARLAN GEO-BODY

This study discusses the geographical ideas and beliefs that have emerged during the past decades in the world beyond science (i.e., in pseudo-sciences). The most essential and most characteristic feature of these notions is that they have created the circumstances for the high cultural conditions of indicators comprising the natural environment (including, for example, the elements of relief, bedrock, soil and rivers), which used to be owned by us in the past but which has fallen into oblivion as a consequence of political/civilizational development (and the inherent “conscious destruction), which is associated by the (Hungarian) nation with the West. However, what is meant here by the above is not the deterministic trends and tendencies present in geographical science since the end of the 19th century but the fact that the creation of the landscape producing this high national culture is the result of a conscious process at work for almost billions of years. The issue of the social/historical embeddedness of these mythical notions, as well as the continuous presence of these ideas, including the ways they keep getting reorganized in, and the potential interpretation possibilities of the ideologies/forms of expression have come to the fore in the field of cultural sciences in the past couple of decades. The chief bases for their explanation can be located in the multi-layered social imagination, in the appearance of concepts and rites practiced for providing “strength-giving” shared greatness and chosenness, and in the social/political/economic transformations of radical magnitude that have concerned the entire nation during the past few decades. The new mythical worlds represent the places and spaces of safety, while the notions, ritual forms and performances aim to re-create the domestic quality of the nation repeatedly.

The explanation (“explication”) for the occult notions and the “sacral geographical” phenomena discussed in this study is present (and co-exists with us) in the most diverse kinds of media(l) channels. The latter could range from popularizing citizens’ discussions of public issues, pages and sites of the world-wide web, various visual spaces or kinds of printed material, all of which media intend to provide us with complete, well-built and rounded, i.e., easy-to-understand-and-digest, stories about the ancient and hidden cultural world of the Hungarians.

Az antropológiai terepmunka, a terepjegyzet és a tudományos szöveg

BICZÓ GÁBOR

Ilyés Zoltán hátrahagyott kéziratos töredékeinek talán egyik legérdekesebb és a kortárs kritikai szemléletű antropológia szempontjából is tanulmányozásra érdemes darabjai a terepjegyzetek és a terepnaplók. A rendelkezésre álló anyagban talált nyolc különböző formátumú napló legkorábbi példánya egy 1994 nyarán Biharban és Gyimesben végzett terepmunka eseményeinek, megfigyeléseinek és gyűjtéseinek az adatait tartalmazza.¹ A legkésőbb íródott napló ugyancsak Gyimeshez kötődik és 2001-ben keletkezett. A vegyes szerkezetű és eltérő stílusú szövegelemeket tartalmazó füzetek között találhatunk olyan naplókat, amelyek a Láposi-medencében végzett terepmunka alkalmával készültek, és olyat is, amely a csíkszépvízi görögkatolikus házasságok levéltári anyagának kivonatát tartalmazza. Több naplóban is találhatunk a terepen rajzolt térképvázlatot, a megfigyelt környezet skiccszerű lenyomatát, a tereptárgyak és a földrajzi környezet felülnézeti ábrázolását. Érdekes, hogy a ténytudományi adatgyűjtés és a szigorú tudományos megfigyelési gyakorlat mellett a naplószövegek között több is van, amelyben személyes tartalmú feljegyzéseket (personal journal) olvashatunk. Összegezve, az eklektikus tartalmú és szövegű jegyzetanyag bármiféle tipizálása szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik. A további részletektől elvonatkoztatva is világos, hogy Ilyés Zoltán kutatómunkájában a terepnapló és az ebben kidolgozott, illetve lejegyzésre került terepjegyzetek fontos forrásanyagát képezték a napvilágot látott terepmunkára alapozott publikációknak. A nagyszerű tehetségű és tragikus hirtelenséggel 2015-ben elhunyt fiatal tudós hagyatékának egyik fontos tanulsága, hogy miként világít

¹ A füzetek mellett több tucat további feldolgozásra váró papírdossziét tartalmaz a hagyaték, amelyek közül a több mint két évtizeden keresztül végzett gyimesi kutatások anyaga képezi a legnagyobb részt.

rá a primer tereptapasztalat, a terepjegyzet és a tudományos szakszöveg között kimutatható alapvető kapcsolatokra.

A terepjegyzetek és az ezeket tartalmazó terepnaplók az antropológiai tudományos írástevékenység részeként történő átfogó értelmezése az 1980-as évek közepén került a figyelem középpontjába. A kritikai fordulat időszakában a tudományterületi diskurzus meghatározó jellemvonása volt az újabb és újabb témák felvetése. A modern szociokulturális antropológia klasszikus tudományterületi sajátosságainak felülvizsgálati programjaként a mintegy bő két évtized alatt lejátszódó kritikai fordulat – a 70-es évektől a 90-es évek közepéig – módszeresen újraértelmezte az olyan megingathatatlanul stabilnak ítélt diszciplináris alapelveket, mint például a terepmunka fogalma, a részvevéses megfigyelés ideája, a kulturális relativizmus képzete, vagy a holisztikus látásmód érvényesítésének igénye a kutatásban.² A tudományterület művelésével elválaszthatatlanul összeforrt terepmunka-módszer – tehát a tanulmányozott szociokulturális jelenségvilágról közvetlen tapasztalati úton szerzett ismeretek az antropológiatudomány művelési feltételeként történő elgondolása – olyan globális téma, melynek nyomán számos további koncepcionális kérdés került az érdeklődés homlokterébe. Ilyenek voltak például a kutatói jelenléttel kapcsolatos elvárások etikai és ismeretelméleti következményei, vagy éppen a terepmunka során szerzett ismeretek tárgyasulási folyamatát meghatározó terepjegyzetek (tereppaplók) problémaköre.³ A terepjegyzetek kérdése azonban a legtöbb kritikai antropológiai témával ellentétben nem a korábbi ismeretek felülvizsgálatának szándékával kapcsolódott össze. A felvetés lényege éppen az volt, hogy a tudásterület története során a kutatási tevékenység folyamatáról árulkodó egyik legfontosabb „tárgyi” bizonyíték, a terepjegyzet témájával vajmi keveset foglalkozott.⁴

A terepjegyzet az antropológiatudomány keretei között elvégzett vizsgálatának módszeres meghatározása első pillantásra nem tűnik bonyolult feladatnak. Minden terepkutatásra épülő antropológiai kutatást végző szakember által használt módszer lényege, hogy a megfigyelés tárgyát képező jelenséget a tapasztalás-

² Vö. Biczó 2019: 159–274.

³ Robert Sanjek emlékezete szerint a témát James Clifford vetette fel 1984-ben az Amerikai Antropológiai Társaság éves ülésén Denverben egy informális beszélgetés keretében. (Vö. Sanjek 1990a: XI.)

Igaz, a téma iránti érdeklődés kiteljesedését fémjelző legátfogóbb tudományterületi áttekintés, az 1995-ben Robert M. Emerson és kutatótársai nevével fémjelzett *Writing Ethnographic Fieldnotes* megjelenése óta eltelt bő két évtizedben az érdeklődés ismét hanyatlásnak indult. Amint azt Emerson a tematikus mű második kiadáshoz írt előszóiban leszögezi, a 80-90-es évek intenzív érdeklődéséhez képest az ezredfordulót követően a terepjegyzet komplex elméleti és módszertani-gyakorlati következményei kevésbé foglalkoztatták a szerzőket. (Vö. Emerson 2011: 19.)

⁴ Mullick–Mukherjee 2018: 31.

esemény helyszínén leírja. A témával foglalkozó első elemzések, tehát hogy az antropológusok tudóstársadalmának egyes tagjai az alkalmazás szintjén mit értenek a terepjegyzet fogalmán, illetve miként definiálják az információk rögzítésének ezt a formáját, egészen széttartó párhuzamos gyakorlatok és elképzelések létezésére mutattak rá.⁵ A vizsgálatok meglepő módon azonban azt is világossá tették, hogy a gyakorló kutatók többsége egyetemi-szakmai felkészítése során egyáltalán nem kapott sem módszertani, sem elméleti útmutatást arra vonatkozóan, hogy miként célszerű a tereptapasztalatokat jegyzet formájában megfogalmazni, szöveggé alakítani.⁶

Az antropológusok annak ellenére nem kapnak módszeres felkészítést, hogy a terepjegyzet készítésének témája már a korai antropológiában, például Franz Boas munkásságában is tudatosan felvetett kérdés volt. A naplójában egy interjúval kapcsolatos bejegyzéséből tudható, hogy Boas a tereptapasztalat dokumentálásakor számot vetett azzal a dilemmával, hogy a kutató mennyire képes kezelni saját kulturális meghatározottságait, illetve elvonatkoztatni azoktól:

„Az antropológus a kultúrát látja, vagy magát látja a kultúrában... a kultúrában annak a társadalmi kontextusnak a megismétlődését látja, amelyből maga érkezik.”⁷

Boas terepbejegyzése, amelyben egyszerre reflektált a kutatói jelenlét a kutatásra gyakorolt hatására, valamint a tényként azonosított ismeret tárgyyszerűségével – objektív tudományértékével – kapcsolatos kétségekre, párhuzamosan utal a terepmunka során végrehajtott antropológiai ismerettermelés körüli elméleti problémákra is. A következőkben a terepjegyzet kérdésének kritikai értelmezése mentén néhány fontosabb összefüggés vázolására nyílik mód.

1. Faktum

Az antropológiai kutatás tárgya és a kutató közötti kapcsolat összefüggéseit már nagyon sokan tanulmányozták. Maga a terepmunka olyan esemény, amely

⁵ Jean J. Jackson a 80-as évek végén amerikai antropológusokkal végzett strukturált interjúra épülő kutatást a terepjegyzet fogalmának tárgykörében. A vizsgálatból kiderült, hogy már a fogalom jelentését körülíró egyes definíciók is rendkívül eltérő tartalmúak. Vannak a terepjegyzeteket emlékeztetőcédulaként, információs listaként kezelő kutatók, aztán olyanok, akik a tapasztalás-esemény adattá történő transzformálásának eszközeként tekintenek a jegyzetelésre, aztán megint mások a szakmai tevékenység napi rutinjához tartozó aktivitásnak tekintik a jegyzetírást. Jackson 1990: 6–7.

⁶ Jackson 1990: 8.

⁷ Jackson 1990: 9.

számtalan módon szembesít a kutató és az általa tanulmányozott tárgy elméleti és módszertani értelemben is egyfajta szembenállásként felfogott viszonyával. A kívülről érkező kutató idegenségének ténye áll itt szemben a „bennszülött” idegenségével. A felek viszonya aszimmetrikus, az érkező idegen a tanulmányozott környezetre vonatkozó ismeretek megszerzése érdekében a kérdező – megfigyelő, kutató – pozíciójában határozza meg szerepét. Beállítódása a „bennszülöttet” az információk egyfajta önkéntes tárházaként látta, akit ilyen-olyan eszközökkel érdekeltté tehetünk abban, hogy feltárja az előttünk ismeretlen életvilágát. Az antropológiai tudás, a „hiteles” ismeret a másik kultúra birtokbavételének, kognitív elsajátításának az eszköze.

A klasszikus antropológiában módszertani és elméleti értelemben is kanonizált aszimmetrikus terepkutatói helyzet tarthatatlanságával kapcsolatban a tudásterület történetének kritikai időszakában egyre több észrevétel fogalmazódott meg. A téma a kortárs antropológiában részletesen tárgyalt kérdés.⁸ A terephelyzetben végrehajtott ismeretszerző gyakorlat pszichológiai, politikai-hatalmi, kognitív és ismeretelméleti vetülete napjainkban már részletesen kidolgozott témák.⁹ A felvetés általános lényege a tereptapasztalat faktuális tudásként történő rögzítésének mozzanata, tehát, hogy miként lesz a kutató által megélt (megfigyelt) élményeseményből tényismeret. Az antropológiai tény tárgyasulásának írásbeli eseményfolyamatát jellemző körülményeket párhuzamos részesemények együtt-hatásaként rögzíthetjük.

AZ ELKERÜLHETETLEN SZUBJEKTIVIZMUS, AVAGY AZ EMOCIONÁLIS KALKULUS

Az elkerülhetetlen szubjektivizmus nyelvi értelemben a tereptapasztalatból generált terepjegyzetnek arra a sajátosságára utal, hogy a közvetlen tapasztalásban adott „Másik” szociokulturális életvilágához történő alkalmazkodásból a kutató személyiségét (meg)érintő emocionális behatás nem iktatható ki. A terepjegyzetben ezek szerint mindig és elidegeníthetetlenül tetten érhető a kutató a terepen megélt egzisztenciális kitettségére irányuló viszonyulása, akár közvetett, akár közvetlen formában.

⁸ Vö. részletesen Davies–Spencer ed. 2010.

⁹ A szituáció pszichológiai vetületének központi témája a konstruált kutatási helyzetből következő kutató-kutatott hatalmi viszonyainak komplex rendszere. Amint azt Deborah Cameron és kutatótársai elemzik, az antropológiai kutatás tárgyára vonatkozásának elidegeníthetetlen tulajdonsága, hogy valamin (valakin), valamiért és valakivel történik. Vö. Cameron et al. 1992: 22. A kutatásban a „Másik” a kutatói szerepet meghatározó intencióknak a kutatói szándéktól függetlenül kiszolgáltatott alanyként áll előttünk.

Kritikai antropológiai megközelítésben a téma egyik legátfogóbb kifejtésével Vincent Crapanzano szolgált az *At the Heart of Discipline: Critical Reflections on the Fieldwork* címmel megjelent tanulmányában.¹⁰ Crapanzano érvelését az antropológiatudományban általánosan elfogadott alapállásból kiindulva indítja, mely szerint a tudásterület művelése elválaszthatatlan a terepmunkától és annak módszer-tani értelemben idealizált formájától, a részvevéses megfigyeléstől (*participant observation*). Kritikai megközelítésben a részvevéses megfigyelés egyfajta oximoron, tehát olyan gondolatalakzat, amelynek lényege logikai ellentmondás. A részvevéses megfigyelés ugyanis olyan tevékenység, ami a kutatói jelenléthez kapcsolódó szerep megkettőződését követeli. Miként lehet egyidejűleg valaki úgy részvevője a tanulmányozott kultúra mindennapi életvilágának, hogy egyben annak megfigyelője? Másként fogalmazva, miként kell elgondolni azt a kutatói gyakorlatot, ahol valaki azért azonosul a tanulmányozott életvilággal, hogy émikus – a „bennszülöttek” szemszögével azonos – kijelentések megfogalmazására legyen képes, de ezzel egyidejűleg fenntartja az egész helyzet – tehát beleértve a saját tevékenységére irányuló – külső megfigyelőjének tulajdonított objektív nézőpont igényét?

Crapanzano szerint a tisztánlátás érdekében fel kell tárni a részvevéses megfigyelésben kódolt paradoxon módszertani és elméleti következményeit. Amennyiben ezt elszalasztjuk, akkor nem leszünk képesek megérteni a terepmunka során lejátszódó antropológiai ismerettermelés alapvető összefüggéseit. A részvevéses megfigyelés paradoxonjának feloldása annak a belátására épül, hogy a kutató objektív ismeretigénye mindenkor magában kell, hogy foglalja a szubjektum a saját tevékenységének megértésére vonatkozó önreflexív tudatosságát. A tereptapasztalat és az ennek leírásával létrehozott tény elemzése nem kerülheti meg a szerző (antropológus) a szituációban a saját helyzetére, kitettségére vonatkozó értelmezését. Megfordítva, a terepijegyzet nem csak azt mutatja meg, hogy milyen kutató vagy, de azt is „felfedi, hogy milyen személy vagy.”¹¹

A TEREPIJEGYZET, MINT A TUDOMÁNYOS OBJEKTIVITÁS SINE QUA NON-JA

Az antropológia tudománytörténetében a szakszöveg kidolgozásának kultúrájával kapcsolatos gyakorlat konvenciói részben Malinowski munkásságához kapcsolódnak, részben a színrelépésének eredményeként szilárdultak meg, mint a szakma műveléséhez tartozó technikák. 1916-ban Malinowski tíz hónapos terepmunkát követően visszatért Melbourne-be, ahol Baloma címmel megírta a talán legközismertebb művét. A Balomát olvasva bárkinek feltűnő lehet, hogy a

¹⁰ Crapanzano 2010: 55–78.

¹¹ Sanjek 1990: 34.

szövegelemek stílusa mennyire változatos. A szigorúan tényszerű etnográfiai leírások, egy szokás vagy aztán egy rítus részletekben gazdag bemutatását a terepen tanúsított kutatói magatartás szubjektív ismertetéséről beszélő részek kötik össze. A korszakos monográfia filológiai igényű szövegelemzése bebizonyította, hogy Malinowski terepjegyzetei és az etnográfiai szöveg szerkezete, valamint tartalma között szigorú kapcsolat áll fenn.¹² Igaz, keletkezését, stiláris jegyeit és formai tulajdonságait tekintve a jegyzet és a szöveg igen eltérő jellemvonásokat tükröz. A terepjegyzet célja a kutatás folyamatos és diakronikus rögzítése, míg a monografikus etnográfiai szöveg olyan leírásokat és magyarázatokat tartalmaz, amelyek a terepjegyzetből következnek.¹³ A Baloma esetében a két szövegem nagyfokú megfelelése feltűnő és Malinowski munkamódszerének rekonstruálása alapján kiderült, hogy a monográfia szövege részben a terepjegyzetek tematikusan összeválogatott és összekötő értelmező szövegekkel kiegészített változata.¹⁴ Malinowski az összefoglaló szövegek megírásakor a terepen írt nyolc naplójából indult ki, amelyeket az első lépésben jegyzetelt ki, majd elemző megjegyzéseit a füzetek margójára piros tintával vezette fel. Ezt követően a felgyűjtött ismeretek téma-csoportosítása következett, ami lényegében az egyes könyvfejezetek alapanyagát képezte. A szerző etnográfiai hitelességének garanciája a terepjegyzetekben létrehozott közvetlen tapasztalati ismeretek átültetése az etnográfiai szövegbe. Malinowski gyakorlata tudománytörténeti mérföldkő, hisz az antropológiai ismerettermelés megfellebbezhetetlen kulcsaként láttatja és ismerteti el a terepmunkát, illetve az itt keletkezett jegyzetek a tudományos tevékenység szempontjából megkerülhetetlen jelentőségét. Mégis, megoldása az objektív tudományigény szavatolását fenyegető három kritikus mozzanat elemzésére készlet.

Egyrészt tisztázásra szorul a terepjegyzet ontogenezeise, ami a kutatói tapasztalat első szöveges formába történő transzformációjának a részleteit illeti. Másfelől, a terepjegyzet nem csupán a tereptapasztalatoknak a szövegformába átültetett tárháza, hanem egyfajta „összekötő kapocs” a terep és az etnográfiai monográfia között. Végül, de nem utolsósorban, a terepjegyzet kutatómódszertani státuszát illető alapkérdés, hogy miként válik az etnográfiai értelmező munka tárgyaként megalapozójává a szövegnek, mint a kutatói teljesítmény letéteménye. Összefoglalva tehát, Malinowski azzal a megoldással, hogy a terepmunka eredményeként keletkezett terepjegyzet kutatási értékét az objektív tudományos ismeret megfogalmazásának nélkülözhetetlen eszközeként láttatja, egyúttal számos további magyarázatra szoruló kérdést is felvet.

¹² Roldán 2002: 378.

¹³ Roldán 2002: 378.

¹⁴ Az eljárás részleteinek rekonstrukciójával kapcsolatban lásd Roldán 2002: 378–385.

2. Ontogenezis

A terepjegyzet ontológiájának meggyőző elemzését olvashatjuk a téma tudományos jelentőségének kidolgozásában fontos szerepet vállaló James Clifford egyik tanulmányában. A *Notes on (Field)notes* a terepjegyzet keletkezését egy rendkívüli pillanatként, három jól azonosítható kognitív mozzanat elegyedéseként írta körül.¹⁵ Értelmezését három különböző antropológusról terepmunkájuk során készült fényképfelvétel elemzésén keresztül vezette be. Mindhárom fotó a terepjegyzet készítésének egy-egy összefüggését engedi látni a figyelmes megfigyelő számára. A következőkben Clifford példáin keresztül lássuk a terepjegyzet ontogenezisének részleteit, amelyeket csak a gondolat műveleti sajátosságainak megértése érdekében bontunk három különálló mozzanatra.

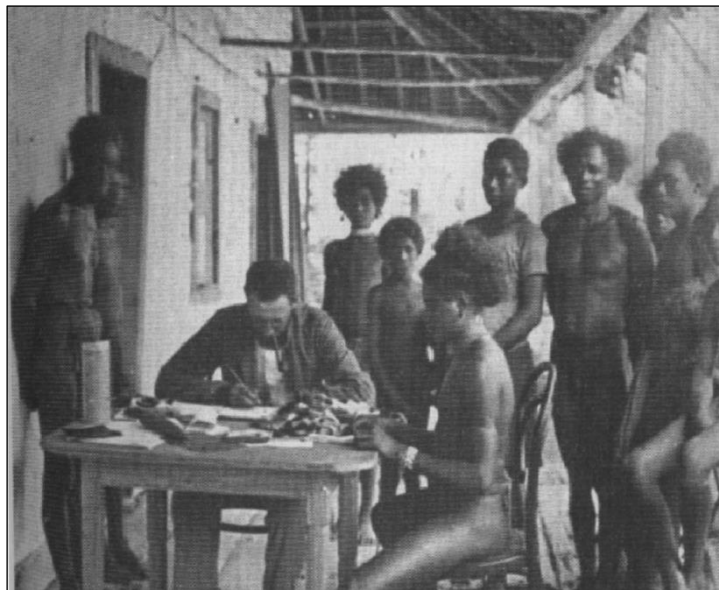

1. kép: *Felírás*.
Forrás: Clifford 1990.

Az első kép Joan Larcom amerikai antropológust ábrázolja, amint Vanuatun terepjegyzetet ír.

¹⁵ Clifford 1990: 47–70.

Clifford szerint az írás pillanata itt a tapasztalásesemény folytonosságában beálló törés, kilépés a megfigyelői pozícióból. A kutató egy pillanatra a megfigyelt eseménynek az írott szövegformába történő átültetésére koncentrál, és ezzel mintegy kirekeszti magát a tapasztalásesemény fizikai teréből azért, hogy képes legyen azt a fogalmi absztrakció eszközeit igénybe véve nyelvi tényként rögzíteni: ez a transzformáció a terepjegyzet ontogenezisének pillanata. Clifford a Joan Larcum személyében reprezentált íráseseményt *felírás* (inscription) értelemben használja.¹⁶ A kutató és a kutatás alanya között folyó párbeszédben beálló pillanatnyi törés alkalom a megfigyelt jelenségre vonatkozó hívó szó, kérdés, hipotézis megfogalmazására.¹⁷ A tapasztalat terepjegyzet formájában történő rögzítése azért fontos, mert később a szerző már ezt értelmezi és nem magából a közvetlen tapasztalatból indul ki. A jegyzet az első kutatói értelmezésesemény terméke. A tapasztalásérzet verbalizálása kognitív mozzanat, ami nagymértékben függ a megfigyelő kulturális- intellektuális- szakmai képességeitől, felkészültségétől és tudományterületi beágyazottságától. Ugyanabban a helyzetben különböző, más szakmai környezetben szocializálódott személyek mást figyelnek meg, mást látnak és mást írnak le.

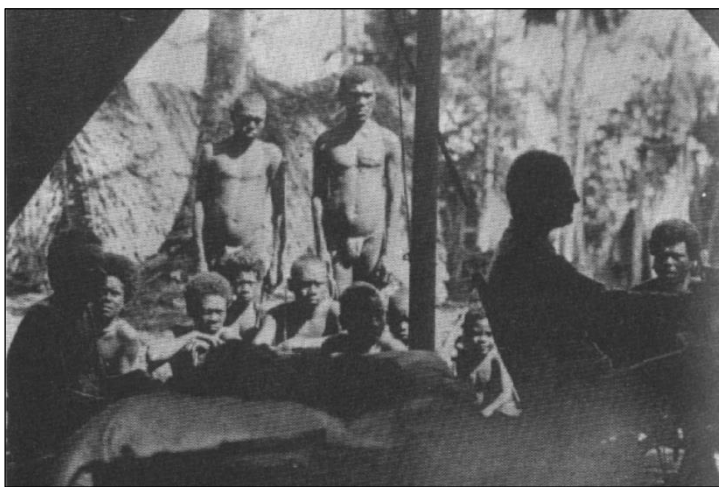

2. kép: *Írás*.
Forrás: Clifford 1990.

¹⁶ Clifford 1990: 51.

¹⁷ Clifford 1990: 51.

A második kép rögzítésére 1898-ban került sor, amikor Charles Gabriel Seligman, Malinowski egyik londoni professzora Új Guineában végzett terepmunkát. Clifford olvasatában a fotó a terepjegyzet keletkezésnek eltérő értelmű reprezentációja, mint Joan Larcom esete. A képen Seligman egy tárgyakkal telezsúfolt asztalnál ül és feszült figyelemmel ír, míg balján egy bennszülött figyel az eseményt.¹⁸ Az *átírás* (transcription) lényege, hogy a kutató az alanytól közvetlenül nyert információt transzformálja, lényegében párhuzamosan bekövetkező mozzanatban nyelvi fordítja és átülteti írott formába. A terepjegyzet keletkezésének ez a formája a kutató által végrehajtott kultúraközi közvetítő erőfeszítés eredménye, ahol a munka a kérdések és a válaszok által diktált ritmusa teszi lehetővé a két kultúra közötti folyamatos határátlépést. A kutató, amíg figyelme az informátor közlésének felfogására, megértésére koncentrál, addig a befogadó kultúrában, majd az *átírás* cselekvésében a kibocsátó kultúrában és annak feltételei szerint „működik”. A kutató fizikai léthelyzete, a terepen megélt kitettség aszinkronikus a kutatási tevékenység részeként folyamatosan ismétlődő intellektuális erőfeszítéssel, a kulturális ki- és belépés gyakorlatával összevetésben. A terepjegyzet az *átírás*ban keletkezik a terepen, de a kutató saját kulturális feltételei szerint.

3. kép: *Leírás*.

Forrás: Clifford 1990.

A Clifford által elemzett, egyébként eredetileg Stocking híres könyvében az *Observer Observed* lapjain közölt fotók közül a harmadik a legismertebb.

¹⁸ Clifford 1990: 51.

„Malinowski sátra” a tudománytörténetben az antropológiai terepmunka *locus classicus*-a. A kutatót félprofilból látjuk, háttérben bennszülöttek, akik figyelik az írógépével elfoglalt „idegent”. Clifford szerint az írásesemény itt merőben különbözik a fentiekben bemutatott két esettől. Malinowski láthatóan nem foglalkozik a környezetével, viszonya a terephelyzettel felfüggesztésre került, a tapasztalatok, a megszerzett ismeretek összegzése foglalja le. A *leírás* az aktív kutatói magatartást zárójelezi átmenetileg és teret nyit a reflexiók, az értelmezések és elemzések megfogalmazásának.¹⁹

A *felírás*, az *átírás* és a *leírás* a kutatási gyakorlatban természetesen egymástól nem válnak el abban az éles formában, ahogy a fogalmi megkülönböztetés logikája diktálja. Fontos azonban annak leszögezése, hogy a terepjegyzet keletkezését meghatározó intenciók bár egy irányba mutatnak – a terepmunka tapasztaláseseményében szerzett ismeretek rögzítése a későbbi sikeres elemző munka érdekében –, maga az írásesemény egymástól technikailag és intellektuális értelemben elhatárolható, de a gyakorlatban többnyire nehezen megkülönböztethető és öszszemosódó cselekvésformák eredménye.

3. A terepjegyzet és a kutatói önreflexió

Az 1980-as évek közepén, amikor az antropológia kritikai fordulatát fémjelző kulcstanulmányok napvilágot láttak az egyik kiemelt téma, amint az közismert, a tudásterületi szakszövegeket eredményező írásesemény sajátosságainak az elemzése volt. Itt nem csak az elhíresült *Writing Culture* vitára kell gondolnunk, hanem lényegében a Clifford Geertz által már 1980-ban megfogalmazott és a korabeli antropológiatudomány karakterét meghatározó *blured genres* (elmosódott műfajok) jelenségére.²⁰

A terepjegyzet stílusa, szövegezése, formája és nyelvezete, amint szerkezeti felépítése sem mutat általános jellemvonásokat. Ahány kutató annyiféle egyedi megoldás és útkeresés annak érdekében, hogy miként lehet a leghatékonyabban segíteni az emlékezet munkáját, amikor majd a kutatási anyag elemzésére sor kerül a meghatározatlan jövőben és távol a tereptől. A kutatási anyag gerincét kétségtelenül a terepjegyzetek alkotják, amelyek egyfajta lenyomatként hivatottak őrizni minden ismeretet, aminek a rögzítése érdekében a szerző létrehozta. A te-

¹⁹ Clifford 1990: 52.

²⁰ *Writing Culture* kérdéskörére vonatkozóan lásd részletesen Biczó 2019: 190–218. Geertz a korabeli antropológiát, amint könyvének a címe is utal erre, „elmosódott műfajok” eklektikus halmazaként látta, amelyben az antropológiai szövegalkotás kérdése, a szöveg létrehozásának mikéntje és ennek tudománystátusza az egyik figyelemreméltó összefüggés. Vö. Geertz 1996: 268–285.

repejegyzet tudományos értékének megítélését azonban nem csak a keletkezése körüli összetett folyamatok értelmezése nehezíti, de legalább ennyire fontos a de-kódolásuk, a jegyzetek olvasásának, pontosabban újraolvasásának a kérdése.

Az itt feltáruló kérdés tisztán hermeneutikai természetű. A terepejegyzet szerzője (kutató) a terepet maga mögött hagyva, a szöveg újraolvasásakor a keletkezésesemény okainak és a szövegben létrehozott jelentés minden részletének a megidézésére tesz kísérletet. A jegyzet létrejöttét meghatározó egykori pillanatnyi körülmények, a „benszülöttek”, az életvilág kulisszái már csak az emlékezetben rendelkezésre álló lenyomatok, amelyek a jegyzetbe belefogalmazott jelentés előhívását támogató másodlagos információk. Az antropológiai munka tudomány-státuszát érintő fontos kérdés annak a mozzanatnak a tisztázása, amikor a terepejegyzetből, már távol a tereptől, szöveg lesz. A kutatók, a vonatkozó beszámolók alapján és előrelátásuk mértéke szerint nagyon különböző megoldásokkal támogatják a szövegezés hatékony előmozdítását a terepejegyzetek készítésekor.

Rena Lederman például Pápua Új-Guineában, a Déli-félföldön található Mendi völgyben 1977-79 között végzett terepmunkájáról írt önelemzésében a terepejegyzetek három fő típusát említi.²¹ Folyamatosan írta terepnaplóját, ami a kutatási témához kapcsolódó események és megfigyelések információinak tárgyilagos rögzítésére szolgált. Emellett Lederman készített gépelt cédulákat, amelyek az adatfelvételt és rendszerezést segítették. Végül egy magánéleti jellegű rendkívül személyes naplót is vezetett. Tanulmányában külön megjegyzi, hogy a készült jegyzetek elemzésének elméleti és gyakorlati nehézségeit figyelembe véve a vizuális terepanyagokkal – fotók és filmfelvételek – nem is foglalkozik, mivel az információhordozó közeg gyökeresen eltérő tulajdonságai csak tovább bonyolítják a helyzetet.

Lederman a terepejegyzetek újraértelmezése körüli nehézségeket, összefoglaló és általános értelemben, az olvasás problémájaként mutatja fel. Egyrészt az objektív adatokat rögzítő cédulák, de a terepnapló is alapvetően hézagos olvasmányok, amennyiben a kutatásba bevont adatok minden esetben csak részletesen képezik le a szociokulturális valóság tapasztalati horizontját. Másfelől, a terepmunka eredményeinek elemzése szempontjából a leginkább orientáló jellegű metaszövegek éppen a személyes magánéleti vonatkozásokat is tartalmazó naplóban kerültek rögzítésre, amelyről a szerző már a papírra vetéskor is azt gondolta, hogy nem kaphatnak nyilvánosságot. A terepejegyzet értelmezését jellemző csapdahelyzet tehát részben a rögzített adatokkal kapcsolatos orientációvesztésből vezethető le.

²¹ Lederman 1990: 74. Lederman elsősorban a termelés és csere szociálpolitikai aspektusait, valamint a nők társadalmi státuszának kérdését tanulmányozta.

A terepjegyzet, eredeti szándékaink szerint olyan saját magunknak írt üzenet, amely támogatja az antropológiai megértést, de éppen a tudományterületi megértő-tevékenység általános nehézségeire világít rá. Hermeneutikai szempontból egész egyszerűen annak a belátásáról van szó, hogy nem vagyunk képesek ugyanazt „kiolvasni” a szövegből, amiről azt gondoltuk, azért készült, hogy megvilágító erővel támogassa az antropológiai szöveg létrejöttét. Az eredeti jelentés elhomályosodik és a múltba vész, így tisztázó és pontosító értelemtartalmának elismerése mellett a terepjegyzet részben éppen annak a forrása, aminek a kiküszöbölése érdekében keletkezett: a félreértések elkerülése elkerülhetetlen.

Irodalom

- BICZÓ Gábor
2019 *A „Mi” és a „Másik”*. Budapest: L'Harmattan
- CAMERON, Deborah – FRAZER, Elizabeth – HARVEY, Penelope – RAMPTON, M. B. H. – RICHARDSON, Kay
1992 *Researching language. Issues of power and method*. London: Routledge
- CLIFFORD, James
1990 Notes on (Filed)notes. In Sanjek, Roger (ed.): *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*. 47–70. New York: Cornell University Press
- CRAPANZANO, Vincent
2010 At the Heart of Discipline: Critical Reflections on the Fieldwork. In Davies, James – Spencer, Dimitrina (ed.): *Emotions in the Field*. 55–78. Stanford: Stanford University Press
- DAVIES, James – SPENCER, Dimitrina (ed.)
2010 *Emotions in the Field*. Stanford: University Press
- EMERSON, Robert M. – Rachel, I. Fretz – Linda, L. Shaw
2011 *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: The University of Chicago Press
- GEERTZ, Clifford
1996 Elmosódott műfajok. A társadalmi gondolkodás átalakulása. In Geertz, Clifford (ed.): *Az értelmezés hatalma*. 268–285. Budapest: Századvég
- JACKSON, Jean E.
1990 „I am a Filednote”: Fieldnotes as a Symbol of Professional Identity. In Sanjek, Roger (ed.): *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*. 3–33. New York: Cornell University Press
- LEDERMAN, Rena
1990 Pretexts for Ethnography: On Reading Fieldnotes. In Sanjek, Roger (ed.): *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*. 71–91. New York: Cornell University Press
- MULLICK, Pinaki Dey – MUKHERJEE, Koel
2018 The Dimensions of Filednotes in Ethnographic Research: An Introduction. *Journal of Humanities and Social Science*. 23. 5. 31–35.
- ROLDÁN, Arturo Álvarez
2002 Writing Ethnography. Malinowski's fieldnotes on Baloma. *Social Anthropology*. 10. 3. 377–393.

SANJEK, Roger

- 1990a Preface. In Sanjek, Roger (ed.): *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*. XI–XVIII. New York: Cornell University Press
- 1990b Preface. In Sanjek, Roger (ed.): *Fire, Loss and the Sorcerer's Apprentice. The Makings of Anthropology*. 34–46. New York: Cornell University Press

Gábor Biczó

ANTHROPOLOGICAL FIELDWORK, FIELDNOTES AND THE SCIENTIFIC
TEXT

Zoltán Ilyés has left behind, after his tragically early death, an amazing collection of fieldnotes concerning his researches had been conducted in Gyimes up to 2010. In the paper I focus on the theoretical as well as methodological significance of the fieldnotes in the process of creating ethnographic text. As it is well known fact from the history of anthropology many scholars – Boas, Malinowski, Crapanzano, Clifford – have investigated the relation between the fieldnotes and ethnographic text. Surveying the core of the relevant literature there is a consensus concerning a key aspect of the issue. The ontogenesis of fieldnotes is inseparable from the anthropologist's self-reflexivity in the research situation. In my short analyses I shed a light on the background of interdependency between the two accentuated factors of fieldnotes.

Táj-turizmus-olvasatok

Pusztai Bertalan – Lipka Vivien
Bódi Jenő
Marinka Melinda

A turisztikai látványszakralizáció megduplázódása. Ópusztaszer esete

PUSZTAI BERTALAN – LIPKA VIVIEN

Tanulmányunkban a kritikai turizmuskutatás egyik jól használható elméletét, Dean MacCannell látványszakralizációs modelljét alkalmazzuk Ópusztaszer elemzésére.¹ MacCannell 1976-os, a kulturális antropológiai, kultúrakutatói turizmuskutatás egyik alapjának számító művében, a *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class* című könyvében számos olyan elméleti modellt vázol fel, amely a mainstream turizmuskutatás által nem problematizált jelenséggel, a turisztikai attrakció létrejöttével foglalkozik.² A könyv és az általa inspirált írások rámutatnak a turisztikai attrakciók társadalmi konstrukció voltára.³ A turisztikai attrakciók jelentésének létrejötte mellett talán a színre vitt autentikusság a munka legnagyobb hatású elmélete, amely számos további kutatást inspirál mindmáig. A könyv egészen röviden vázolja fel a helyszakralizáció modelljét. Ezen elmélet kétségkívül kisebb visszhangot váltott ki, miközben kiválóan alkalmas komplex turisztikai attrakciók kialakulásának és jelentésmódosulásának elemzésére.

Jelen írás Ópusztaszer elemzésére használja a helyszakralizáció elméletét. Az ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark kialakulása és fejlődése kapcsán a már ismert eseménytörténet tényeit illesztjük be a maccannelli modellbe. Ehhez rendelkezésünkre áll az Ópusztaszer kapcsán az elmúlt néhány évtizedben megjelent, a hely kialakulásával foglalkozó irodalom. Ezekre és különösen Kovács Ákos *Kitalált hagyomány* című munkájára nagyban támaszkodunk az esemény-

¹ MacCannell ezt a modellt a turistaattrakcióként funkcionáló tárgyakra vonatkozóan dolgozta ki, ám ez nem zárja ki a turistaattrakcióvá vált terek elemzésének lehetőségét ugyanebben a keretben. Az ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark komplexitása miatt írásunkban a helyszakralizáció kifejezést a látványszakralizációval, megfelelő pontokon a helyet a látvánnyal felcserélhetően használjuk.

² MacCannell 1976.

³ Culler 2012; a magyarul szakirodalomból például Pusztai 2017.

történet felidézésében.⁴ Fontos leszögezni, hogy jelen tanulmány nem kívánja a hely történetét újraírni, az eddig megjelent eredményeket korrigálni. Az eseménytörténet írásunkban a modell példaanyaga, és mint ilyen, nem kutatási tárgyunk. A helyszakralizációs modell egyes részeinél, elsősorban a mechanikus reprezentáció korai időszakánál tanulmányunk, miközben a modell megértéséhez elegendő anyagot hoz, minden bizonnyal még töredékes és tovább bővíthető lesz majd.

A látványszakralizáció elmélete

A turisztikai látnivalók, helyek szakralizációja kapcsán Dean MacCannell fő megállapítása az, hogy a turista számára felkínált tárgy vagy hely egy jelölő folyamat függvénye, melynek során az adott dolog jelentéssel ruházódik fel oly módon, hogy más jelektől szemiotikai elkülönülésen és megkülönböztetésen megy keresztül. Ennek eredménye lehet a látvány szakralizációja, mely a következőkben ismertetett öt lépésben valósul meg.⁵ Megközelítésünkben e modellt kellő rugalmassággal kezeljük: a szakralizációs folyamatok dinamikusságát is szem előtt tartjuk, hiszen ahogyan az ideológiai és a társadalmi környezet változik, úgy változhat a látványosság konstruált és elfogadott jelentése is. Tanulmányunk éppen azt kívánja bemutatni, hogy a maccannelli modell hogyan módosulhat, esetünkben hogy indulhat újra külső hatásokra.

Masszív intézményi támogatás általában feltétele egy adott hely szakralizációjának a jelentéstársítás kifejezése és rögzítése érdekében. A látványszakralizáció első momentuma az, amikor egy tárgyat a hasonló tárgytól megkülönböztethetővé tesznek. Ekkor tulajdonképpen megnevezik, elkülönítik, vagy éppen olyanná alakítják, hogy az megőrzésre alkalmasnak tűnjön. Ez az elnevezés (naming) fáziisa. Ezen szakaszt gyakran hatalmas munka előzi meg annak érdekében, hogy a tárgy egyediségét és autentikusságát bizonyítsák. Szakértők vizsgálják és elemzik a tárgyat. Ezek sokszor egészen hivatalos eljárások is lehetnek, igazolások születhetnek, amelyek a látvány különböző, például társadalmi jelentőségét hangsúlyozzák. Fontos tényező még a tartósság kérdése is. Példaként említhető a Seaton által felvázolt folyamat a waterlooi ütközet elnevezését illetően. A csata ugyanis több helyszínen zajlott és három napig tartott, Waterloo-t pedig azért emelték ki a többi közül, mert a brit erők vezetője, Wellington egy Waterloo nevű fogadó-

⁴ Kovács 2006; Vályi–Zombori é. n. [2000]; Mód–Simon szerk. 2011.

⁵ Ha másképp nincs jelölve, az elmélet itt következő összefoglalásában MacCannell 1976: 44–6. követjük.

ban töltötte a csata előtti éjszakát. A Napóleon ellen harcoló erők közül így hangsúlyozták ki a britek szerepét a küzdelemben.⁶

A modell második szakasza a bekeretezés és kiemelés (framing and elevation). A kiemelés kirakatba helyezést, a tárgy kiállítását, talapzatra helyezést, vagyis a látogatók számára elérhetővé tételt jelent. A bekeretezés egy hivatalos határvonal kialakítása a tárgy körül. A bekeretezésnek két részletét érdemes kiemelni, a védelmet és a fokozást. A védelem a dolog fizikai megóvását jelenti, míg a fokozásra vagy felerősítésre tökéletes példa a kivilágítás. A bekeretezés ezen két részét néha nehéz megkülönböztetni, hiszen például ha egy tárgy köré biztonsági embereket állítunk, az a védelmet és a figyelemfelkeltést egyaránt szolgálja. Haladó bekeretezésnek nevezzük azt, amikor egy tárgy vagy épület körül az egész tájat átalakítják a látványosság létrejötte érdekében. Waterloo esetében egy mesterséges dombbal (oroszlános emlékművel) irányították az adott helyszínre a figyelmet, és emelték ki azt környezetéből. A későbbiek folyamán ennek környezetében éttermek, szállodák és további emlékművek épültek, melyek tovább fokozták a látványt.⁷ Egyes esetekben a bekeretezés és kiemelés mozzanata az idegenvezetők szóbeli kommentárjainak segítségével valósul meg.⁸

A látvány szakralizációjának harmadik szakasza a szentélyé tétel (enshrinement). Ez akkor megy végbe, mikor a látványosságot körülvevő környezet önmaga is látványossággá válik. Vagyis a bekeretezés tárgyát képező anyag bekerül a szakralizálódás első stádiumába, tehát elnevezésre kerül. Ebben a periódusban a turisták alapvető vallási vagy kulturális értékek jelentéseire reflektálnak. Szemléltetésre kitűnő példa mikor egy látványosságként funkcionáló tárgy elhelyezésére, védelmére létrehozott épület önmaga is turistacélponttá válik. Erre MacCannell a Gutenberg Múzeum példáját hozza Németországból. Az eredeti Gutenberg Biblia ugyanis ott van kiállítva speciális megvilágítás alatt egy tágas helyiségben. A kiállítótér falain a Bibliához kapcsolódó értékes dokumentumok függenek, többek között egy Beethoven kézirat. Seaton Waterloo templomának átalakulását hozza még példaként 1815 után.⁹

A következő szakasz a látványosság mechanikus reprodukciója (mechanical reproduction). E fázis kezdetét a tárgyról készült nyomtatványok, fényképek, modellek vagy képmások elterjedése jelzi. MacCannell érvelése e ponton ütközik Walter Benjamin álláspontjával, aki szerint a reprodukció az eredeti egyediségét és auráját szünteti meg.¹⁰ Ezzel szemben MacCannell szerint éppen ezek emelik ki az eredeti helyen lévő valódi látnivalót. A reprodukciók tesznek valamit erede-

⁶ Seaton 2004: 230–233.

⁷ Seaton 2004: 233–235.

⁸ Fine–Haskell 1985: 73–95.

⁹ Seaton 2004: 235.

¹⁰ Benjamin 2003.

tívé, azzá az eredetivé, melynek ezek csupán másolatai. MacCannell úgy fogalmaz, hogy azért vesszük körbe magunkat másolatokkal, hogy meghagyjuk az autentikus megtapasztalhatóságának lehetőségét, egy térben és időben eltérő helyen.¹¹ Eszerint meg kell fordítani Benjamin fogalmait: az „alkotás” akkor válik autentikussá, mikor az első másolat elkészül róla. A modern média létrejötte és kiterjedése kapcsán nem lehet nem észlelni a média szerepét a látvány szakralizálódásában. A mechanikus reprodukció kiemelten felelős a turista utazási motivációjának kialakulásáért és fenntartásáért. E vágygazdaság tartja mozgásban útja során, annak érdekében, hogy megtalálja az „igazi” dolgot.¹²

Az utolsó szakasz a társadalmi reprodukció (social reproduction). MacCannell szerint ez akkor jelenik meg, amikor különböző csoportok, helyek, régiók kezdik elnevezni magukat híres, nevezetes látványosságokról. A hely /látvány/ egyfajta rögzülését jelzi ez a társadalom kollektív tudatában. A társadalmi reprodukciót irányíthatja az állam, az önkormányzatok vagy esetleg üzleti vállalkozások, de akár a nemzeti érzület kifejeződése is lehet. Waterloóról elnevezett szállodákat, akadémiákat, kocsikat, utakat, tereket, rakpartot, sőt, omnibusz vonalat vagy éppen vasútállomást, valamint Wellingtonról elnevezett fogadókat, utcákat, kocsmákat és csizmákat, emellett az ő tiszteletére állított emlékműveket hoz Seaton példaként a társadalmi reprodukció szakaszára. Seaton értelmezésében a társadalmi reprodukció a „néplelek” (popular psyche) részévé válást jelenti.¹³ A többes szám első személy (mi) használata az idegenvezetői kommentárokból szintén a társadalmi reprodukció jele. Ide sorolható az idegenvezetők „kiképzése” is, nekik ugyanis minden, az attrakcióhoz kapcsolódó történetet ismerniük kell, néha az igazságtartalomtól függetlenül és ezeket tovább is kell adniuk.¹⁴

Létezik egy a látvány szakralizációval ellentétes folyamat is, ez a látvány deszakralizációja vagy szekularizációja. Ez akkor következik be, mikor egy addig figyelemreméltó és egyedinek tartott dolog jelentősége megváltozik a turistatekinthettség hatására. Például elképzelhető a Holdra utazás mindennapivá válásának esetében, hogy a holdközvet elveszíti addig kiemelt helyét, szerepét a turisztikai attrakciók körében.¹⁵

¹¹ MacCannell 1976: 148–151.

¹² Bódi–Pusztai 2016.

¹³ Seaton 2004: 150.

¹⁴ Fine–Haskell 1985: 73–88.

¹⁵ Seaton 2004: 244.

Az első szentély kialakulása Ópusztaszeren

ELSŐ FÁZIS: A HELY KIVÁLASZTÁSA

1882-ben Göndöcs Benedek, gyulai lelkész és pusztaszeri apát vetette fel a honalapítás megünneplésének kérdését, valamint egy a tárgykörben készült dolgozatot is benyújtott a miniszterelnöknek és az Országos Műemlék Bizottságnak. Javaslatára szerint a millenniumi ünnepeknek Pusztaszeren kellene kezdődniük, emellett egy emlékkápolna létesítése is szerepelt terveiben. Javaslatának jogosságát azzal a ténnyel igyekezte alátámasztani, hogy ásatásai során rálelt egy ősi bazilika romjaira, a bencés apátsági templom egyes részeire. A néphagyomány szerint pedig ez az épület az első országgyűlés helyén létesült.¹⁶ Göndöcs ezzel tulajdonképpen csak felelevenítette a Szerrel kapcsolatos, Anonymusra alapozott gondolatokat. A pusztaszeri elképzelések jogosságát ő is és minden későbbi szerző Anonymusra vezette vissza.¹⁷ Ásatásával épp a hely autentikusságát igyekezett erősíteni és ezzel támasztani alá a Szerről öröklődő történetet.

Mivel Göndöcs Benedek javaslatával a címzettek érdemben nem foglalkoztak, 1892-ben úgy döntött megismétli azt. Ennek, valamint egy másik, Thaly Kálmán országgyűlési képviselő által előterjesztett javaslatnak köszönhetően 1893-ban a millenniumi ünnepek programjában már Pusztaszer neve is szerepelt. Sőt, az ország területén elhelyezendő hét millenniumi emlékoszlopból egyet Pusztaszerre szántak. Az országgyűlés 1894-ben elfogadta a javaslatokat, majd 1896-ban törvénybe is iktatta azokat. Az elnevezés helyszakralizációs fázisához szükséges jelentős intézményi támogatást így második nekifutásra érte el a hely. A helyszakralizáció alapjai ezzel és az ásatásokkal megteremtődtek.

Mindez azonban csak a Szer néven ismert nagyobb terület előtérbe kerülését jelentette. A konkrét helyszín, azaz, hogy pontosan mit, melyik helyet kívánják kiemelni, még ekkor nem dőlt el. Ugyanis a fentiekkel párhuzamosan a Magyar Diákszövetség az egyik 1895-ös, Pusztaszeren tartott gyűlésén elhatározták egy emlékoszlop építését. Ennek helyét viszont máshol, a Szeged és Kecskemét által megosztott szeri pusztára Kecskeméthez tartozó részén jelölték ki. Az Árpád-halom névre átkeresztelt Zsuzsa-halmon egy turulmadaras millenniumi emlékoszlop építését kezdeményezték. Ekkor tehát két emlékmű volt készülőben, a

¹⁶ Írásunkban Ópusztaszer fejlődésének eseménytörténetét döntően Kovács (2006) alapján idézzük. Az érintett részekre összefoglalóan utalunk itt. Kovács 2006: 17–19.

¹⁷ „És azt a helyet, ahol minderről határoztak, a magyarok saját nyelvükön Szernek nevezték el, mert itt rendezték az ország minden dolgát” Anonymus 1975: 35. Az Anonymus-féle sorok és Pusztaszer összekapcsolása már a 19. század végén is vitát generált, lásd Kovács 2006: 18. Ez és ennek későbbi fejleményei azonban nem tartoznak lényegi gondolatmenetéhez.

szakralizálódó helyek vetélkedtek. Ez a párhuzamosság azonban nem tartott sokáig: a ma Pusztaszer község területén álló emlékoszlop nemcsak később készült el, de az Árpád-émlékmű méretében, intézményi támogatásában és az 1900-as évek elején körülötte kialakult ünnepek miatt gyorsan lett a helyszakralizáció igazi központja.

Az Árpád-émlékmű környéke eredetiségének bizonyítására még később is történtek kísérletek. 1907-ben, Árpád halálának ezredik évfordulóján újabb ásatások kezdődtek a honfoglaló vezér sírjának megtalálására. Csallány Gábor ásatásai azonban ugyanazon a helyen, ahol Göndöcs kutatott korábban, nem jártak sikerrel.¹⁸ 1970-től szinte folyamatosan folynak ásatások a monostor körül. 1976-ig Trogmayer Ottó, később Vályi Katalin vezetésével.

Ahogy látható, a helyszakralizáció első szakasza Pusztaszer esetében nem volt egyszerű és magától értetődő. A hely autentikussága (tudniillik, hogy ez a Szer az a Szer-e) ugyanúgy, mint Anonymus senki más kortárs által nem ismert története könnyedén kikezdhető volt, és stabilizálódását nem segítette a két emlékmű párhuzamos építése sem. Az intézményi segítség gyorsította az elfogadást, de sokak számára az ásatások eredményei elégtelenek voltak.

A helyszakralizáció első szakaszának további elmélyülésére viszonylag sokat kellett várni Ópusztaszeren. Az elnevezésben a következő jelentős lépés éppen egy névváltoztatás lett. 1970-ben Erdei Ferenc kezdeményezte az akkor még Sövényháza néven ismert település névváltoztatását Ópusztaszerre. 1974-ben határozott úgy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, hogy Ópusztaszerre kell változtatni a korábban a Pallaviciniek által Sövényházára keresztelt Szer települését.

MÁSODIK FÁZIS: A PUSZTASZERI EMLÉKMŰ KIEMELÉSE ÉS BEKERETEZÉSE

A millenniumra építendő hét emlékoszlop tervezője eredetileg mindenhova Patróna Hungariae szobrát szánta. Az országos szoborbizottság azonban ezt az elképzelést felülbírálta és úgy döntöttek, hogy Pusztaszeren Árpád vezér szobrát állítják fel. Nem térve most ki a századvég Szent Istvánéval vetélkedő Árpád kultuszára¹⁹ fontos megjegyezni, hogy az országos gyakorlattól eltérő helyi megvalósítás segített kiemelni a millenniumi emlékművek közül a pusztaszerit. Nem véletlenül viszonylag gyorsan „Árpád-émlék” lett a bevett neve.

¹⁸ Az ásatás sajátosságaihoz lásd Kovács 2006: 33–34.

¹⁹ Sinkó 1989.

A tervező Berczik Gyula 1895-ben mutatta be a vázlatrajzokat. Végül Kallós Ede szobrászt bízták meg az emlékmű felállításával. Az emlékmű építményének felavatására 1896. június 27-én került sor. Az ünnepségen képviseltette magát mindkét parlamenti ház, valamint a kormány nevében jelen volt Darányi Ignác, földművelésügyi miniszter. Maga az Árpád-szobor 1897 májusában készült el. Az esemény fényét emelte és a kiemelés is szolgálta az ünnepségen megjelenő Bakassy Géza miniszteri tanácsos, az Akadémia nevében Thaly Kálmán, Vadnay Andor főispán és Novák József uradalmi ügyész.

Az emlékmű elkészülte és felavatása után magányosan álldogált a szeri pusztában. Semmilyen védelem, körülhatárolás, környezetétől elkülönítő jel nem vette körbe. Kontextus-teremtő környezeti elem mindössze egy kisebb facsoport, a hét vezér fája és a bencés monostor nem messze lévő romja volt.

A helyszakralizáció továbbfejlődését egy első látásra tulajdonképpen ide nem kapcsolódó közösség és praxis segítette. Az először 1895-ben alakult, majd 1897-ben Szegedi Szombatosok XXI. társulata néven újraalakult – Kovács Ákos megfogalmazása szerint – „exkluzív borivó társaság” határozta el, hogy minden nyáron fel fogják keresni az Árpád emléket.²⁰ Ez része volt azon törekvésüknek, hogy a magyar katolicizmus 900. évfordulójára egy Árpád vezér (!) tiszteletére emelt templomot építsenek. Az első ilyen látogatás 1897 augusztusában történt, ahol a Himnusz eléneklése után koszorút helyeztek el.

Az Árpád tiszteletére építendő templom ügye ugyan nem haladt előre, de a társaság 1902-ben átalakult Pusztaszeri Árpád Egyesületté. E névváltás már a helyszakralizáció korai társadalmi reprodukciójának megjelenését is jelzi, amire még később is utalunk. Ezt és a kiemelés egyaránt segítette, hogy az egyesület ekkor döntött úgy, hogy céljait kiegészíti egy évente tartandó országos ünnepséggel. Az ezen ünnepségekre ideiglenesen átalakuló környezet (árusok és vendéglátósok sátrai, 1907-ben az egyesület nagy sátra) a bekeretezés és védelem első megnyilvánulásai voltak az Árpád-emlékmű körül.

Az emlékmű környezete tulajdonképpen ezután sokáig nem változott. (A folytatódó ünnepségeket később a helyszakralizáció és a társadalmi reprodukció kapcsán még tárgyaljuk.) A kiemelés és bekeretezés szűkebb értelemben vett folyamata az 1930-as években kapott új lendületet. Ebben az időben jelent meg az igény az Árpád-emlékmű környezetének fejlesztésére, valamint egy lehetséges nemzeti park létrehozására. Tervezet született arról, hogy itt Árpád fejedelemtől kezdve minden magyar államfő és erdélyi fejedelem szobrát felállítanák. 1936-ban az Árpád Egyesület örökös elnöke, Bárdoss Béla szerződést kötött Pallavicini Alfonz Károlyval, Pusztaszer vidékének birtokosával. Pallavicini őrgróf 29,5 hold

²⁰ Kovács 2006: 23–29.

területre örökbérleti jogot adományozott az egyesületnek jelképes összeg ellenében.

Hamarosan meg is kezdődtek a parkkal kapcsolatos munkálatok. Ezután már turulos határjelzők választották el a leendő Nemzeti Árpád Ligetet a puszta többi részétől. 1932-ben új haranggal, 1936-ban Turul-émlékművel, 1937-ben Nemzeti Árpád-kúttal, majd 1938-ban egy galambdúcos Székely kapuval gazdagodott a liget. Mint az látható, Pusztaszer bekeretezése és kiemelése egyenetlen ütemben zajlott. Ennek oka a meglehetősen esetleges és lökésszerű, ünnepekre korlátozódó látogatás. Viszonylag hosszú időn keresztül nem regisztrálhatunk komolyabb védelmet sem: az emlékmű önmagában jel volt, magányosan töltött évtizedek során vált megőrzésre érdemes műtárggyá. Ahogyan a későbbiekben rámutatunk ezzel párhuzamosan viszont gyorsan fejlődött Pusztaszer mechanikus és társadalmi reprodukciója.

A kiemelés és védelem majd egy emberöltővel később folytatódott. 1974-től a Pusztaszeri Emlékbizottság szigorúbban kontrollálta a terület használatát, meghatározta kik és mit árulhatnak az 1957-től rendszeressé vált ünnepek ideje alatt. Végül, 1996-ban az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark létrejöttével befejeződött a kiemelés és bekeretezés.

HARMADIK FÁZIS: SZENTÉLLYÉ VÁLÁS

A helyszakralizációs elméletet szigorúan követve Pusztaszer esetében a Nemzeti Árpád Liget létrejöttétől beszélhetnénk a szentéllýé válás fázisáról, azaz arról, hogy a szakralizált tárgy körüli tér is attrakcióvá válik. Fontos azonban felhívni a figyelmet a helyet körülvevő, ahogy láttuk, 1897-ben kezdődött ünnepekre, amelyek viszonylag korán lehetőséget adtak a hely, Pusztaszer vallásos és történelmi szerepének értelmezésére. Ugyan a helyszakralizációs elméletben nem kell vallási elemnek megjelennie a turisztikai attrakció kapcsán, mégis Pusztaszer esetében egy szándékos képzetársítás világossá teszi a folyamat kiteljesedését.

A korábban leírt, Árpád fejedelem iránti tisztelet fenntartására Pusztaszeren évente megrendezett istentiszteletet és ünnepeket egy idő után, a szeged-alsóvárosi búcsúra utalva „szobori búcsúnak” vagy „Árpád-búcsúnak” kezdték nevezni. Kovács Ákos nagyjelentőségű 2006-os művében, amelyet az eseménysor leírásában mi is alapvető forrásnak tekintünk, e ponton kritizálja e névadást, rámutatva a szent (alsóvárosi búcsú) és a profán (szobori búcsú) motivációk és praxisok alapvető különbségére. E ponton jól látszik a hobsbawm-i elméleti keret és a maccannelli elmélet különbsége. A maccannelli modell alapján ebben éppen a hasonlóságot rögzíthetjük: a turisztikai attrakció, a turisztikai „szent hely” kialakulásának és kanonizálódásának hasonlóságát a vallási szempontból fontos

hellyel. Selänniemi ötletes szójátékát idézve a szent hely (sacred site) és a szent látvány (sacred sight) hasonlósága ez.²¹

A szobori búcsú időpontja lassan állandósult szeptember elejére. Ezeken az ünnepeken az ünnepi beszédek mellett, historizáló kulináris szokások és élőképek bővítették a hely interpretációját. Az ünnepek különböző esküteleknek is alkalmi lettek, amelyek önmagukban is látványosságként funkcionáltak. Az első világháború ideje alatt ezek az ünnepek elmaradtak, az emlékmű koszorúzása mellett egy-egy rövid beszéd hangzott mindössze el. 1920 őszére újra benépesült a szobor előtti terület, ekkor azonban már Trianon revíziója jegyében. Az ünnepség jelentős változáson ment keresztül. A résztvevők száma jelentősen megnőtt. Különböző keresztény, illetve félkatonai szervezetek jelentek meg az Árpád-emlékmű körül (például: Ébredő Magyarok Egyesülete). Jellemzővé vált a turanizmus, amely újabb tartalommal gazdagította a társadalmi reprodukciót.

Az 1938-as Szent István-év kapcsán az Árpád-búcsút minden korábbinál fényesebbre igyekeztek megszervezni. A körütekintő szervezés ellenére hatalmas bukás volt az 1938-as búcsú. A meghívottak túlnyomó többsége nem jelent meg a rendezvényen, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) egyenruhás százada és elnöke viszont tiszteletét tette Pusztaszeren.²² A második világháború közeledtével 1939-től elmaradtak az Árpád-búcsúk.

A legközelebbi ünnepen, 1945-ben egészen újszerű értelmet kapott az Árpád-emlékmű. Március 29-én a Kommunista Párt ide szervezte meg a földosztás ünnepélyes kezdetét jelző ünnepségét. Számos jelentős személyiség vett részt az ünnepségen, többek között Nagy Imre földművelésügyi miniszter. Az 1945-ös ünnepségnek komoly hatása lett a következő évtizedekben, biztosította a kiemelés fennmaradását az ideológiai változások közepette is. Az Árpád-búcsúk értelemszerűen elmaradtak. A Pusztaszeri Árpád Egyesület és a vele szoros kapcsolatban működő szervezetek feloszlottak, rendelet útján betiltották őket. A földosztás napja nem vált emléknappá, nem lett része a helyszakralizációnak.

1957-ben, tiltakozandó az ENSZ Magyarországgal kapcsolatos vizsgálatai beindítása ellen, újra megszervezték az Árpád ünnepet. A szokásos egyházi szertartás természetesen immár nem volt része az eseménynek. Az ünnepséget kísérő beszédekben egyre inkább a különböző bel- és külpolitikai témákról volt szó. Búcsú helyett „parasztnagygyűlésnek” vagy „szövetkezeti nagygyűlésnek” nevezték a pusztaszeri ünnepségeket. Mivel tizenöt-húszezer ember is részt vett ezen újraszervezett eseményeken, komoly munkálatok kezdődtek: restaurálást, parkosítást, valamint további fejlesztéseket terveztek a földosztás huszonötödik évfor-

²¹ Pusztai 2010: 13–14.

²² Kovács 2006: 32–49.

dulójára, 1970-re is.²³ A bekeretezés és kiemelés fázisa tovább haladt. Az ideológia ismételt beszivárgása a rendezvények folyamába azonban érzékelhetővé teszi a bizonyos fokú társadalmi reprodukciós mozzanatot is.

1966-ban az illetékesek megállapították, hogy az ünnepség megyei illetve azon is túlmutató vonzáskörű lett. A Magyar Tudományos Akadémia akkori főtitkára, Erdei Ferenc költői kérdése: „*Mi történt hát a szeri pusztán 896-ban, amire a mai és jövő nemzedékének is emlékeznie kell?*” és válasza „*A magyar állam megalapítása ezen a földön.*”²⁴ biztosította Pusztaszer legitimitását, végeredményben tehát hitelesítette Anonymus szavait. Erdei felvázolta a teendőket. A kitűzött célok viszont nem tőle, hanem korábbról származtak, ugyanis már a Pusztaszeri Árpád Egyesület is foglalkozott ezekkel. A terület szükséges névváltoztatása mellett a monostor mielőbbi rekonstruálása, egy honfoglalás kori emlékeket bemutató múzeum, és végül, de nem utolsó sorban magának a kultusznak az országos szintre emelése volt a kitűzött feladat. 1970-ben megalakult a Pusztaszeri Emlékbizottság a hely fejlesztésének koordinálására. A honfoglalás és földosztás összekapcsolásának céljával hamarosan el is kezdődtek a munkálatok.

Pogány Ö. Gábor, a Magyar Nemzeti Galéria akkori főigazgatója 1967-ben vetette fel a Feszty-körkép ópusztaszeri elhelyezésének ötletét. Ezt Erdei Ferenc is támogatta és a restaurálásáról is döntés született.²⁵ Így került a körkép 1974-ben Szegedre, majd Ópusztaszerre. A Feszty-körkép helyszakralizációban betöltött szerepére még később visszatérünk. 1973-ban kezdődött el a skanzen tervezése, 1979-ben a kivitelezése. 1978-ban a szokásos ünnepélyre nem szeptember első vasárnapján, hanem augusztus huszadikán került sor. Ekkor kapcsolódott össze az új kenyér és az alkotmány ünnepe Árpád ünnepével. Nem túlzás azt állítani, hogy nagyfokú jelentéstelítődés ment végbe, amely a bizarr paradoxonoktól sem volt mentes. Az egyik ilyen a keresztény uralkodó Szent István és a pogány Árpád együttes ünneplése, illetve az egykori Szent István ünnep kommunista kisajátítása, átértelmezése. A hetvenes évek végére Ópusztaszer kiemelt fontossága nyilvánvalóvá vált, a legfontosabb augusztus huszadikai munkás-paraszt találkozókra itt került sor. Mindeközben az újabb ásatások sem igazolták Anonymus szavait. Az 1980-as évek második felében érezhetővé vált, hogy a rendezvényeken a hangsúly a politikáról és a propagandáról a turisztikai vonalra helyeződött.

A rendszerváltással Ópusztaszer történetében egy újabb fejezet vette kezdetét. Az, az évi rendezvény fontosságát szimbolizálандó Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke mondott beszédet az Árpád-szobortól nem messze. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy az előző rendszerekhez hasonlóan az új Magyar Köztár-

²³ Kovács 2006: 49–68.

²⁴ Erdei Ferencet idézi Kovács 2006: 69.

²⁵ Kovács 1997: 98–99.

saság is igényt tart Pusztaszer örökségére.²⁶ A múlttól eltérően azonban az elsődleges cél az idegenforgalom fellendítése volt. Ezért kezdték terjeszteni, hogy „Minden magyar életében legalább egyszer zarándokoljon el Pusztaszere!”²⁷ Ez az egyik pont, ahol a legszembetűnőbb a szentélyé tétel mozzanata.

Új lendületet kaptak a Pusztaszert legitimálni kívánó törekvések is, a cél ismét a nemzeti történeti emlékhely pozíció elérése lett. 1993-ban újralakult a Pusztaszeri Árpád Egyesület, Pusztaszer Barátainak Egyesülete néven. A helyszakralizáció folyamatának szempontjából fontosabb, hogy 1996-ban felavatták az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékparkot, elkezdődött a Csete György és Dulánszky Jenő tervezte jurták építése. Az emlékpark felavatása egyben a millenniumi ünnepségsorozat kezdete is volt. Nemeskürty István 2000-ben, Ópusztaszeren a hunniálison tartott beszédében megfelelő megbecsülést kért Ópusztaszernek

„mondván, hogy bonfoglaló őseink itt tartották az első országgyűlést, következésképp Esztergomot és Székesfehérvárt megelőzve itt fektették le a keresztény hazá alapjait, ezért »Ópusztaszert Magyarország eszmei fővárosának kell tekinteni.«”²⁸

A szentélyé tétel folyamata a továbbiakban sem ért véget, néhány év múltán az Emlékpark tovább bővült. Többek között megtörtént a Magyar Katonai Emlékmű, az Árpád-szobor előtt félkörívben elhelyezett panteon és még körülbelül harminc emlékmű felállítása 2001-ig. A panteonra a harmincas években is készült tervezet, de akkor ez a javaslat megbukott. A 2001-es tervek viszont sikeresek voltak, a húsz történelmi nevezetességű személyt ábrázoló szoborpanteon elkészült. Az Emlékpark új elemének a jelentőségét hangsúlyozandó Mádl Ferenc köztársasági elnök avatta azt fel. Az egyre inkább vágyott, sőt szükségesnek ítélt történelmi státusz azonban továbbra sem került elérhető közelségbe.²⁹ A terület benépesítése különböző emlékművekkel egy nem lezárt folyamat, ahogyan ezt jól példázza a Vereckei Millenniumi Emlékmű áthelyezése Ópusztaszere 2015-ben vagy éppen a Pallavicini család temetkezési kápolnájának újjáépítése 2015-ben.

NEGYEDIK SZAKASZ: MECHANIKUS REPRODUKCIÓ

A mechanikus reprodukció folyamatát vizsgálva az emlékhelyet jelölő minél korábbi széles körben terjesztett emléket keressük. Ehhez szinte egyetlen forrá-

²⁶ Kovács 2006: 69–78.

²⁷ Kovács 2006: 81.

²⁸ Kovács 2006: 86.

²⁹ Kovács 2006: 72–89.

sunk a képeslapok, melyeket itt történeti dokumentumokként elemzünk. A képeslapok a kor ízlése és érdeklődése megismerése mellett bizonyos mértékig az adott politikai rendszer történet szemléletére is fényt vetnek.³⁰ A képeslap egyfajta térreprezentáció is. Ez a médium megalkot egy kognitív térképet, amelyen kijelöl bizonyos pontokat, melyek által a helyi és az idegen számára egyaránt megismerhető és felismerhető a tér. Az idegen számára ez megelőzi a konkrét tapasztalatot, sőt, a tapasztalás aktusát is meghatározza. Ezek együttesen pedig befolyásolják a tér birtokbavételét. A képeslap településkép teremtő és legitímáló tényezőként is működik, valamint ahhoz is segítséget nyújt, hogy a turisták számára egy hely addig ismeretlen részei láthatóvá váljanak. Elmondható tehát, hogy a képes levelezőlap a tér mitizáló vagy kulturális emlékezetet őrző narratíváit alkotja meg. Lényeges eleme a tér megélésének. Az adott helyet elhagyva, a térre való emlékezést is befolyásolja a képeslap. Ez a médium olyan kép, mely túlmutat anyagi mivoltán, létrehozza saját szimbólumrendszerét, valamint megszervezi a teret.³¹

Témánk szempontjából fontos itt megemlíteni, hogy 1896 előtt forgalomban voltak Magyarországon képes levelezőlapok, ezek azonban osztrák vagy német kiadóktól származtak. A magyar posta a millenniumi ünnepségek idejére adott ki először képeslapokat. Ezek között jelentős számú a honfoglalás témáját ábrázolta. Ekkor a Feszty-körkép egyes részletei is megjelentek képeslapokon, de ennek értelemszerűen még semmi köze nem volt még Pusztaszerthez.³²

Az első Pusztaszert ábrázoló képeslap kiadási idejét nem tudjuk. A Hungaricana gyűjtemény dátumozott tételei közül a legrégebbi egy 1898 augusztusában postázott szentesi képeslap. A mechanikus reprodukció ezen darabja számos tanulsággal szolgál. Mindenekelőtt a képeslap még nem Sövényházáról vagy Pusztaszerről szól, hanem a szomszédos város egyéb látnivalói (katolikus és református templom, gimnázium, megyeháza, a Körös-Tisza-Maros Ármentesítő Társulat székháza) közé illeszti Pusztaszert. Önmagában Pusztaszert ekkor még 'nem ér meg' egy képeslapot. Másrészt Pusztaszerről a romok stilizált rajzát láthatjuk, körülötte pásztorokkal, legeltetett állatokkal és talán játszó gyerekekkel. A kép bal részén talán egy emlékoszlop részlete látható, előtte női alak ül, Csongrád megye címerét tartja. Az Árpád-emléknek még nyoma sincs, azaz a képeslap valószínűleg 1897 előtt készült (1. ábra).³³

³⁰ Petercsák 1994: 33–46.

³¹ Kovács 2016: 86–87.

³² Petercsák 1994: 21–52.

³³ „Üdvözet Szentesről” Kiadja: Stark Nándor, Szentes <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepelelap/32635/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

1. ábra: „Üdvözlét Szentesről”

Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepeslap/32635/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0>

2. ábra: „Emlék Pusztaszerről”

Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70551/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0>

Pusztaszer mechanikus reprodukciójának fokozatos átalakulását jól jelzi, hogy a következő feltehető képeslap 1903-ból már Pusztaszerről szól és az Árpád emléket és a romot is ábrázolja. A lapot 1903-ban postázták. A képeslap két témája majdnem egyenlően osztozik a rendelkezésre álló felületen. A rom fás, bozótos környezetben került megörökítésre, rajta gólya fészkel. A kép is igazolja a korabeli feljegyzéseket, miszerint a rom és az emlékmű körül nem történt semmilyen, a védelmet vagy a kiemelést szolgáló tájformálás (2. ábra).³⁴

A következő években a mechanikus reprodukcióban a főszerepet egyre inkább átvette az Árpád-emlékmű. A következő, 1914-ben postázott lapon már csak ezt láthatjuk, a talapzaton polgári ruházatú csoport álldogál elszórtan, közöttük egy nő és egy gyermek.³⁵ A hely rögzülésében és önálló jogon

látogatandóvá válásában megmutatkozó bizonytalanságot azonban jól jelzi egy szinte ezzel egyidőben kiadott képeslap. A kép a ma Pusztaszer községben, az Árpád-halmon álló, az Árpád szoborral versengve felépített millenniumi emlékoszlopot mutatja. Felirata, „Kecskemét – Pusztaszer Millenniumi emlék” még jel-

3. ábra: „Pusztaszer Árpád szobor. Ezredéves emlék”

Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70554/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0>

³⁴ „Emlék Pusztaszerről” Lipsitz S. képcsarnok kiadása, Szeged <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70551/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

³⁵ „Pusztaszer Árpád szobor. Ezredéves emlék” Grünwald Herman kiadása, Szeged <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70554/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

zi, hogy Pusztaszer neve saját jogán nem biztosan jelenik meg az első világháború kezdetekor (3. ábra).³⁶

Ez a 'másik' pusztaszeri emlékmű még egyszer, 1932-ben tűnt fel képeslapon, de akkor már a „Felsőpusztaszer Árpád-emlék a turullal” megkülönböztető felirattal (4. ábra).³⁷

4. ábra: *Felsőpusztaszer Árpád emlék a turullal*

Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70552/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVvIn0&img=0>

Ezen 1932-es képeslapot kivéve, a két világháború között már rögzül a képi ábrázolás és ennek nyomán az igazi szentély is: minden képeslap a ma az emlékparkban található Árpád-emlékművet ábrázolja. Számos település köti még ugyan magához, érezhetően egyfajta tusakodás zajlik az emlékmű fölött. Ekkor már arra is példa van, hogy a történelmi magyarázat, értelmezés is bekerül a mechanikus reprodukcióba. Egy 1928-ban postázott képeslap felirata – „Pusztaszer Mind-szent 'Árpád-emlék', ahol a vérszerződést kötötték” – terjeszti a helyvel kapcsola-

³⁶ „Kecskemét - Pusztaszer; Millenniumi emlék” Magyar Fénynyomdai Részv.-Társ. Budapest. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepeslap/17651/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVvIn0&img=1> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

³⁷ <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70552/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVvIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

tos egyik erőteljes narratívát (5. ábra). Talán ettől nem független, hogy a képeslap küldője ezzel indítja üzenetét a lap túloldalán: „Történelmi földről írom e sorokat.”³⁸

5. ábra: „Pusztaszer Mindszent „Árpád emlék”, ahol a vérszerződést kötötték”

Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70549/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=1>

A hely hovatartozása feletti vitát, lassú rögzülését a későbbi képeslapok is jelzik. Egy 1935-ben postázott, az Árpád-élművet ábrázoló lap felirata is „Pusztaszer Sövényháza” még.³⁹ Egy 1937-ben⁴⁰ illetve egy 1940-ben⁴¹ elküldött lapé „Kistelek Pusztaszeri Árpád-élmű”, de van datálatlan lapunk „Szeged Pusztaszeri Árpád-élmű”⁴² és „Szentes Ezredévi emlék és romok Pusztaszeren”⁴³ címmel is.

A dátumozott tételek elemzése mindenekelőtt arra mutat rá, hogy a hely mechanikus reprodukciója meglehetősen korán, az Árpád emlék felépülte körül elkezdődött. Ez egyfelől lehet a helyet felemelni szándékozók (szombatosok, majd Árpád Egyesület) törekvésének következménye, másfelől lehet az elkezdődött látogatásokra, érdeklődésre adott egyszerű üzleti reakció

³⁸ „Pusztaszer Mindszent „Árpád emlék”, ahol a vérszerződést kötötték” Horváth Antal könyv- és műnyomdája kiadása, Mindszent <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70549/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=1> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

³⁹ <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/70550/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

⁴⁰ <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/54440/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

⁴¹ <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepeslap/18613/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

⁴² Ezt Traub B. és társa könyvkereskedők adták ki és ugyan datálás nélküli, de a kiadó az 1890-1900-as években volt aktív Szegeden. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/87897/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

⁴³ <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/90726/?list=eyJxdWVyeSI6ICJwdXN6dGFzemVyIn0&img=0> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

is. A képeslapokon kezdetben még láthatóak a pusztaszeri romok, de ezt szinte teljesen lecseréli az Árpád- emlékmű az 1910-es évekre és csak a háttérben tűnnek fel néha, külön említés nélkül a romok. A helyszakralizáció egyértelmű szentélye egy épített részlet, az Árpád- emlékmű lett. A hely elnevezése sokáig mutat bizonytalanságot.

ÖTÖDIK SZAKASZ: TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Pusztaszer társadalmi reprodukciója tulajdonképpen nem Göndöcs Benedek tevékenysége vagy az Árpád emlék felépítése után kezdődött. Az anonymus-i Szerre visszautaló irodalmi említések jóval korábbiak voltak és bizonyos fokú ismertségnek Göndöcs tevékenysége előtt is örvendtek. Éppen ezért nem meglepő, hogy amint e hagyomány rögzül és kiállításra kerül egy adott helyen, a Kecskemét és Szeged között megosztott szeri pusztán, azonnal jelentős társadalmi reprodukciós folyamatok indulnak el. Ennek kell tekintenünk a szegedi Szombatosok Társaságának 1902-es átnevezését Pusztaszeri Árpád Egyesületté, azt, hogy pusztaszeri látogatásukat, ünnepségüket Árpád-búcsúnak nevezték.

Mivel az Árpád Egyesület minden igyekezete ellenére is Árpád vezér pusztaszeri kultusza halványodni látszott az Egyesület kérelmet terjesztett a kormány elé. A javaslat egyik eleme, hogy Árpád fejedelem halálának ezredik évfordulója alkalmából (1907) kezdjenek hozzá ezer elemi Árpád-iskola építésébe a társadalmi reprodukció egészen jelentős mozzanata lehetett volna. Az Árpád- emlékek összegyűjtése és kiadása, illetve Árpád sírjának mielőbbi felkutatása jelentősen erősíthette volna a kiemelés és a bekeretezést.

A századfordulón, a pusztaszeri helyszakralizációs folyamatok kezdetén a kortársak, például Móra Ferenc vagy Juhász Gyula Pusztaszerrel kapcsolatos írásai mind a társadalmi reprodukció kiteljesedését segítették. Így volt ez még Ady Endre kapcsán is, aki ugyan esetenként maró gúnnyal írt a Pusztaszert övező buzgólkodásról, de ezzel vagy éppen Pusztaszer említésével a Góg és Magóg fia vagyok én című versében maga is a társadalmi reprodukcióhoz járult hozzá.⁴⁴ A későbbi egyesületi névválasztások, például az 1922 októberében megalakult Magyarországi Turán Szövetség „Pusztaszeri törzse” szintén a társadalmi reprodukció kiteljesedését mutatták.

Az ezek után kissé lelassuló, majd 1945-öt kivéve szinte leálló társadalmi reprodukció Erdei Ferenc költői kérdésével vesz új lendületet. 1970-től, a Pusztaszeri Emlékbizottság létrejöttétől ismét egy szervezet is viselte Pusztaszer nevét.

⁴⁴ Koncz–Sz. Simon 1988: 101–103.

A rendszerváltás után a Pusztaszer Barátainak Egyesülete erősítette a társadalmi reprodukciót.

Az újrakezdődő helyszakralizáció – a második szentély kialakulása Ópusztaszeren

A fenti gondolatmenetet ezen a ponton bizonyos mértékig újra kell kezdenünk. Ópusztaszer ma legfontosabb látványosa egyértelműen a Feszty-körkép. A körkép és az azt befogadó Rotunda felállításakor még az Árpád-emlékmű körüli helyszakralizációs folyamat része volt, a szentélyé tétel részét képezte. Az azóta megtörtént változásokat áttekintve, a maccannelli modellben elemezve világos, hogy a Feszty-körkép egyúttal egy új folyamat magját, kezdetét is jelenti.

A körkép történetét nem feladatunk itt részletezni, ugyanakkor röviden felvázolni talán érdemes. Feszty Árpád egy körkép megfestésének ötletét még Párizsban vetette fel, igaz eredetileg egy bibliai téma foglalkoztatta. A magyarok bejövetelét ábrázoló képet végül 1894 májusában leplezték le Budapesten és a millenniumi kiállítás egyik attrakciója volt. A nemzeti romantika világában nemcsak egyediségét ismerték el, de számos kortárs rajongó sorokat szentelt az alkotásnak. Ennek ellenére a kép sorsa meglehetősen zaklatott lett. A millennium után Londonban állították ki, majd ezután került ismét Budapestre, ahol 1909-ben avatták fel újra. A képet befoglaló épület azonban útban volt az épülő Szépművészeti Múzeumnak, így ismét költöznie kellett. Közben a kép iránti érdeklődés is egyre hanyatlott. Végül a második világháborúban megsérült, összetekerték és akkortól különböző raktárakban tárolták. A festmény megpróbáltatásai itt azonban nem értek véget, évtizedekig hánykódott, kallódott darabokban.

Jelenlegi ismereteink szerint a körkép Ópusztaszerre szállítását Pogány Ö. Gábor vetette fel. Végül 1970-ben született döntés arról, hogy Ópusztaszerre kerüljön a kép. A második világháború után egyediségének kimondását és ezzel a tulajdonképpen az egyszer már elért első látványszakralizációs fázist nyilvánvalóan témája gátolta. Az 1970-es években a pusztaszeri fejlesztésekről szóló nyilvános vagy szakmai diskurzusokban a körképről minden pátosz nélkül írnak.⁴⁵ A maccannelli elnevezés fázisának újbóli megjelenését sokáig nem lehet ekkor azonosítani. Értelemszerűen felállítása előtt már nem egyszerű technikai kérdésként értekeznek megőrzéséről. 1988-ban Szűcs Árpád már azt írja: a körkép „megmentésre és megőrzésre érdemes, egyediségénél fogva különleges művészeti emlékünknél,⁴⁶ ami már beleillik a maccannelli modellbe.

⁴⁵ Kovács 1997: 98–102.

⁴⁶ Koncz–Sz. Simon 1988: 77.

Ópusztaszeren a jurtára emlékeztető kiállítási épület a nyolcvanas évek közepén már készen várta a képet. Ez a kör alakú épület szolgál a folyamat következő szakaszául, hiszen nem csak kirakatba helyezte, de be is keretezte, védelmezi azt és fel is hívja rá a figyelmet. Az épület azonban nem csupán a festmény, de más honfoglalással kapcsolatos alkotások és emlékek otthona is. Többek között külön Árpád-terem is kialakításra került itt. 1995-ös megnyitásától kezdve különböző kiállításokat, rendezvényeket is tartanak az épületben.⁴⁷ A Rotunda mára már egész komplexummá nőtte ki magát. Ajándékbolt, éremverő automaták és egy Árpád szobor is található itt. Kovács Ákos szavaival élve a Rotunda „felszentelt dómmá”, a „magyarság szentélyévé vált”, míg a körkép „szent képpé” vagy „oltárképpé.”⁴⁸

Kétszeresen is igaz itt MacCannell félmondata, miszerint a szentélyé tétel pillanatában a szakralizált tárgy körülötte tér, a „keret” versenyre kel a „képpel”. Egyrészt maga a Feszty-körkép Rotundától tulajdonképpen az Árpád-emlékmű körülötte térszakralizáció része volt, az Árpád-emlék körül 1897 óta tartó folyamatok indokolták Pusztaszerre kerülését. Az Árpád-emlékmű azonban komoly kihívóra talált a nemcsak tematikusan jól pozicionálható, de monumentális és sajátos megjelenítési módja miatt érdeklődésre számot tartó képből. Ahogyan a Feszty-körkép szinte pillanatok alatt szorítja ki a szentély helyzetéből az Árpád-emléket, úgy válik a Rotunda a Feszty-féle kép keretévé, értelmezőjévé, az Árpád-emlékmű pedig visszaminősül az új szentély kontextusát megteremtő elemmé.

Napjaink ópusztaszeri szuvenirjei gazdagon szolgálják a Feszty-körkép mechanikus reprodukcióját. Az Emlékpark internetes megjelenését vizsgálva az Árpád-emlék visszaszorulása jól észlelhető. 2017-ig az emlékpark honlapjának fejléce is erősítette a körkép dominanciáját, első helyre sorolva azt az attrakciók között.⁴⁹ Tanulmányunk írásának időpontjában a nemrég elkészült honlapon már az Árpád-emlékmű megelőzi a körképet.⁵⁰ Ópusztaszer község Wikipédia oldala szerint: „*Ópusztaszer leginkább a Nemzeti Történelmi Emlékparkról ismert, azon belül is az ott található, Feszty Árpád festette és róla elnevezett Feszty-körképről.*”⁵¹ A közösségi szerkesztésben készülő Wikipédia Nemzeti Történelmi Emlékpark szócikke talán még ennél is torzabb társadalmi reprezentációt mutat Ópusztaszerről. A szócikk első fejezete a Rotundáról és benne a körképről szól, második fejezete a Külső kiállítások címet viseli. Itt a szabadtéri néprajzi gyűjtemény, az Erdő és ember ki-

⁴⁷ Koncz–Sz. Simon 1988: 82–90.

⁴⁸ Kovács 2006: 91.

⁴⁹ A lapelőzmény forrása: <https://web.archive.org/web/20161220072546/http://www.opusztaszer.hu/> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

⁵⁰ opusztaszer.hu (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

⁵¹ <https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%93pusztaszer> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

állítás, a nomád park és a vízügyi kiállítás után a parkban található emlékművek felsorolása között kap helyet az Árpád-emlékmű.⁵²

Dean MacCannell helyszakralizációs modelljének ópusztaszeri alkalmazása több tanulságot is hordoz. Egyrészt remek példát szolgáltat arra, hogy a turisztikai attrakciók létrejötte egy jelentésfeltöltési folyamat eredménye. Emellett rámutat, hogy a turisztikai attrakció egy dinamikus létező, azaz e létrejöttét lehetővé tevő társadalmi konstrukciós folyamat nem szűnik meg az attrakció kialakulása után. Ópusztaszer kapcsán felismerhető, hogy a modell bizonyos szakaszai párhuzamosan is folyhatnak: az elnevezés nyomán szűkebb körben akár a mechanikus és társadalmi reprodukció folyamata is elindulhat. A maccannelli modell az attrakció átalakulása, a társadalmi kontextus megváltozása és az értelemtelítő folyamat új irányba fordulása esetén jelentősen módosulhat, sőt akár újra is indulhat alapvetően alakítva át az adott attrakciót.

Irodalom

ANONYMUS

1975 *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Budapest: Magyar Helikon

BENJAMIN, Walter

2003 *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában.* http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html (A letöltés dátuma: 2015. 11. 28.)

BÓDI Jenő – PUSZTAI Bertalan

2016 A vágygazdaság forrásvidékei. A turizmus (média)reprezentációi a globális áramlatok terében. *Replika.* 96–97. 7–9.

CULLER, Jonathan

2012 A turizmus szemiotikája. In Bódi Jenő - Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái.* 23–41. Budapest: Gondolat

FINE, Elizabeth – HASKELL, Jean

1985 Tour guide performances as sight sacralization. *Annals of Tourism Research.* 12. 1. 73–95.

KONCZ János – SZ. SIMON István (szerk.)

1988 *Ópusztaszer.* Budapest: Kossuth Kiadó

KOVÁCS Ákos

1997 *Két körkép.* Budapest: Sík Kiadó

2006 *A kitalált hagyomány.* Pozsony: Kalligram

KOVÁCS Szilvia

2016 Budapest-képeslapok a századfordulón: utazási emlékek és a modern nagyváros-tapasztalat médiumai. *Replika.* 96–97. 85–97.

⁵² https://hu.wikipedia.org/wiki/Nemzeti_T%C3%B6rt%C3%A9neti_Eml%C3%A9kpark (A letöltés dátuma: 2019. 03. 25.)

- MACCANNELL, Dean
 1976 *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class.* New York: Schocken
- MÓD László – SIMON András (szerk.)
 2011 *Nemzeti identitás, kulturális örökség, emlékezet és az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
- PETERCSÁK Tivadar
 1994 *A képes levelezőlap története.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- PUSZTAI Bertalan
 2010 A nemzeti és turisztikai táj kapcsolata. Turizmuszemiológiai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. *Tabula.* 13. 1. 3–19.
 2017 Diaszpóra turizmus, örökségesítés és helyszakralizáció a skót függetlenségi referendum kontextusában. *Néprajzi Látóhatár.* 26. 1–4. 165–187.
- SEATON, Anthony V.
 2004 Háború és thanaturizmus. *Aetas.* 20. 3–4. 220–244.
- SINKÓ Katalin
 1989 Árpád kontra Szent István. *Janus.* 6. 1. 42–52.
- VÁLYI Katalin – ZOMBORI István
 é. n. [2000.] *Ópusztaszer.* Budapest: Száz magyar falu könyvesháza

Bertalan Pusztai – Vivien Lipka

DOUBLING THE SACRALISATION OF TOURISTIC SPECTACLES. THE CASE OF ÓPUSZTASZER

In this paper we apply Dean MacCannell's sight sacralization theory on the National Historic Memorial Park of Ópusztaszer, Hungary. The history of the Park is well researched, but its interpretation in the framework of MacCannell's can identify new correlations. It is a fine example to understand that the meaning of every tourist attraction is continuously under construction. The dynamic process of social construction of meaning does not stop after the formation of the attraction. The exemplary case of Ópusztaszer sheds light on the fact that the process described by the model of MacCannell can change course, or even can restart in case the attraction or the social context changes.

Mozgó testek a Balaton-parton

BÓDI JENŐ

Amatőr turisztikai videók a YouTube-on

Saját adatai szerint¹ a YouTube-ot 2019 elején az internetezők harmada, egymilliárd ember használta, akik naponta több mint egymilliárd órányi videót néztek meg ott, az általuk feltöltött mozgóképek mennyisége² pedig percnként több száz órányi volt. E hatalmas adattömegből nyilván lehetetlen megbecsülni a turisztikai témájú videók mennyiségét, csak egy saját tapasztalat ennek érzékeltetésére: a YouTube keresője 2018 nyarán naponta 100–150 videót listázott új találatként³ a „Balaton” szóra keresve. Ennek tükrében különösen érdekes, hogy a turisták amatőr mozgókép-termelő tevékenysége, vagy a YouTube-on megtalálható számtalan turisztikai vlog témája szinte egyáltalán nem jelenik meg az angol nyelvű, kortárs turizmussal foglalkozó fontosabb társadalom- és kultúratudományi folyóiratokban – noha a turizmus és a fényképezés kapcsolata a turizmus kulturális kutatásának egyik meghatározó témája évtizedek óta.

Balaton nyaralások⁴ közben készült, a Youtube-on található amatőr turista-videókkal foglalkozó tanulmányomat⁵ a kortárs turizmuskutatás előbbi hiánya

¹ <https://www.youtube.com/yt/about/press/> (A letöltés dátuma: 2019. 01. 19.)

² A YouTube használatával foglalkozó egyik weboldal szerint 2018 közepén ez percnként háromszáz órányi volt. <https://www.omnicoreagency.com/youtube-statistics/> (A letöltés dátuma: 2019. 01. 19.)

³ Ezeknek jelentős része nyilván nem amatőr, privát videó, hanem kereskedelmi jellegű volt. Többnyire szálláshelyekről készült bemutatók, de gyakoriak a helyi televíziók anyagai is a találatok között.

⁴ A Balatonról készült privát videók elemzését egy korábbi – eddig nem publikált, egy regionális szervezet számára készült – kutatás is motiválta, melynek során a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékén a Balaton megjelenését vizsgáltuk az online hírmédiában egy évtized alatt. Ennek során feltűnő tendencia volt, hogy az újságírás átalakulása, a digitális média hatására a sajtóban is hogyan kerültek előtérbe a szórakoztatóbb jellegű, a hétköznapi élet banális történéseit bemutató tartalmak, például az online sajtó által a turisztikai szezonban vezetett baltoni blogok formájában.

⁵ A tanulmány az OTKA 116551 számú, „Az internetes forgalomirányító szolgáltatások szabályozási kérdései” című kutatásának támogatásával jött létre.

mellett egy ellentmondás motiválta, amelyet a hasonló amatőr, privát⁶ turisztikai videók nézőjeként érzek. Egyrészt ezeket újdonságként, a pozitívan értelmezett amatőr felhasználó tevékenységeként értelmezhetjük: a kortárs médiatudomány „producer“-eknek hívja⁷ a digitális média használóit, akik nemcsak fogyasztják a médiát, hanem kreatív, új tartalmakat alkotnak. Másrészt e videókban nem lehet nem észrevenni a megszokott, többnyire unalmas turisztikai képek végletes sablonosságát: ismétlődő látványosságokat, szerepeket, szereplőket és cselekvéseiket. Tanulmányom másik oka éppen az, hogy a többnyire nagyvárosi amatőr videókkal, turisztikai vlogokkal ellentétben a Balaton esetében ez kevésbé a turistatekintet⁸ sematikuságát jelenti: azaz nem a jól ismert látványosságok között hasonló módon bejárt útvonalakat. Hanem inkább a nyaralás hétköznapi dolgainak ismétlődő banalitásaival szembesülünk a videókon: strandokon zajló családi jelenetekkel, baráti társaságokkal vendéglátóhelyeken, vagy közlekedés, kirándulások, esetleg sportolás közben készített mozgóképekkel. Vagyis a turistatekintet tárgyait alkotó nyilvános látványosságok, tájak helyett a privát szférájával, amelyet az amatőr fotózással foglalkozó amerikai vizuális antropológus, Chalfen a nyolcvanas években írott munkájában „otthoni módnak“ nevezett⁹, s a turisztikai képeket pedig e vizuális ábrázolási mód egyik meghatározó műfajaként mutatta be. Majdnem két évtizeddel később a digitális technológia hatására átalakuló turisztikai pillanatképekkel foglalkozó dán kultúrakutatók, Haldrup és Larsen pedig családi tekintetnek hívták¹⁰ ezt a látásmódot. Szerintük a Urry által elemzett turistatekintettel szemben – amelynek kereteit a turizmusipar határozza meg, és helyek vizuális fogyasztását jelenti – a családi tekintet mindennapi, közösségi és performatív jellegű, az egzotikus és látványos helyett inkább a hétköznapi kapcsolatokat jeleníti meg.

A családi tekintet témája jól köthető ahhoz a problémához is, amelyet az utóbbi másfél évtizedben a médiakutatáson belül is megjelenő média- vagy kommunikációs geográfia is hangsúlyoz: a privát és nyilvános tér határának az új médiatechnológiák hatására végbemenő átalakulása, olyan kevert, hibrid helyek létrejötte, amelyek elmoszák e két szféra választóvonalát.¹¹ Hiszen Haldrup és Larsen

⁶ Az amatőr/privát film nem is feltétlenül magától értetődő fogalmairól lásd: Bloss-Jáni 2015: 13–15. E jelzőket az alábbiakban felváltva, egymás szinonimájaként használom. Bloss-Jáni értelmezése szerint a privát film az amatőr film egy alkategóriája lehet. Míg az utóbbi egyszerre utalhat az intézményes háttérre vagy éppen hiányára, s esztétikai kódokra, a privát film pedig a készítés és használat sajátosságaira. A szövegben szándékosan kerülöm a magyarul amúgy is bonyolult hangzó, a digitális média kapcsán használt „felhasználói tartalom“ kifejezést is. E fogalommal és kritikáival foglalkozik: Hinton–Hjorth 2013: 60–61. és 77–99.

⁷ Bruns 2008.

⁸ Urry 2012.

⁹ Chalfen 1987.

¹⁰ Haldrup–Larsen 2012.

¹¹ Adams–Jansson 2012.

szerint¹² a családi tekintet egyrészt értelmezhető a turizmus nyilvános helyeinek alkalmi és átmeneti privát kisajátításaként, a többnyire a hétköznapi életből való kiszakadásként vizsgált turizmus banalizálódásaként. Elemzéseikben a turisták fényképezési gyakorlatát olyan performatív jellegű folyamatként mutatják be, amelynek során a turisztikai látványosságok nyilvános terei, tájai a családi szerepjátékok, önmegjelenítés átmeneti helyeivé alakulnak át.

A családi tekintet technológiai környezetét a kétezres évek elején megjelenő digitális fényképezőgépek, tárgyát az ezekkel készített pillanatképek jelentették. Az általam vizsgált balatoni amatőr turisztikai videók azonban már többnyire mobiltelefonokkal és egyéb viselhető, hordozható képrögzítő eszközzel készülnek. Az alábbiakban azt mutatom be, ezeket az amatőr mozgóképeket a családi tekintet mellett egy másfajta tekintet is jellemzi. Ez nemcsak ahhoz a folyamat-hoz kapcsolódik, ahogy a turisták a nyaralás nyilvános tereit, tájait belakják, privát helyekké alakítják a fotózás gyakorlata segítségével, hanem a térbeli mobilitás, a közlekedés és a kommunikáció új eszközeinek együttes használata során a mozgás élményének rögzítéséhez.

Első látásra úgy tűnhet, e két eltérő tekintet helybeliség és mobilitás régi el-entétét fogalmazza újra a turisztikai amatőr videózás kapcsán. Tanulmányom következő részeiben viszont éppen azzal foglalkozok, a térbeliség e különböző mediális tapasztalatai csak látszólag ellentétesek: a médiatudomány a mobil privatisáció/privát mobilitás fogalmaival egyszerre értelmezi a 20. században megjelenő elektronikus médiumok viszonyát a helybeliséghez és a térbeli mobilitás növekvő szerepéhez is. A következő részben röviden arra is utalok, ez a probléma jól kapcsolódik ahhoz a kritikához, amely a kulturális geográfián belül a táj statikus, helyhez kötött fogalmára irányult, s célja annak „mobilizálása” volt.

A táj mediatizációja és a privát mobilitás

A kulturális geográfus, Tim Cresswell egyik tanulmánya¹³ szerint a táj fogalma túlságosan is általánossá vált, a legkülönfélébb tudományos vagy hétköznapi területeken használják. További probléma szerinte, hogy a kulturális geográfia több paradigmája számára is a táj rögzített térbeli egységet jelent. Amely lehet egy adott csoport által materiálisan elsajátított, birtokba vett, vagy ezzel szemben olyan szimbolikus táj, amely különféle jelentések, ideológiailag kódolt látásmódok által meghatározott – de mindkét esetben elsősorban vizuálisan megragadható, s

¹² Haldrup–Larsen 2012.

¹³ Cresswell 2003.

hiányzik belőle az időbeliség és átmenetiség¹⁴. Így a fogalom történetében ellentét feszül a tájnak vizuális szcénaként való elgondolása, és a tájnak mint fluid, változó gyakorlatok – tulajdonképpen performanszok – terének felfogása között.

Cresswell írásának célja az utóbbi hagyomány néhány szerzőjének rövid bemutatása. Témám szempontjából különösen érdekes J. B. Jacksonnak – aki az amerikai kulturális geográfiát meghatározó Landscape c. folyóirat alapítója az 1950-es években – a hétvégi autós kirándulókról írt esszéje,¹⁵ ahol a táj észlelése közben mozgásban lévő megfigyelővel is foglalkozott, azzal, hogy milyen volt a vasárnapi kiránduló tértapasztalata az autózás előtt és után. Az autós kiránduló az ismerős környezettel új módon szembesült, míg korábban a táj tapasztalata kontemplatív és statikus volt. Az autó mozgása szabadságérzetet okoz, de Jackson azt hangsúlyozza, hogy a mozgás szerepe nem tisztán az, hogy új helyekre juttat el, hanem ennek következtében a környezetet új, már nem a gyaloglás által megtapasztalt módon érzékeljük. Majd azzal foglalkozik, hogy a sebesség és a táj hasonló tapasztalatához a korban lassan elterjedő aktív szabadidős gyakorlatokhoz, sportágakhoz kötődő egyéb eszközök is hozzájárultak: sítalpak, vitorlások, csónakok, vitorlázórepülő, biciklik és motorkerékpárok. E gyakorlatoknak köszönhetően a táj új szabadidős élménye alakult ki, amely „gyorsnak tűnik, néha rémisztő, suhanó levegő alkotja, változó fények, felhők, hullámok, állandó mozgás, változó horizont és állandóan cserélődő felszín.”¹⁶

Jackson e gondolatai éppúgy megelőzik Schivelbusch könyvét¹⁷ a vasúti utazás és a panorámakép kapcsolatáról, mint a részben erre alapozó Crary A megfigyelő módszerei című munkáját,¹⁸ amelyek azt mutatják be, hogy a mozgás technológiáinak milyen szerepe van a látás és a tér tapasztalatának átalakulásában. Azonban e könyvek még a mobilitás korábbi rendszeréhez kapcsolódtak, a 19. század második és a 20. század első felét meghatározó vasúti közlekedéshez. A modern társadalom különböző korszakait meghatározó mobilitásformák elemzésével foglalkozó Urry szerint¹⁹ a mobilitás új rendszerei, mint a 20. század közepétől meghatározó automobilitás, nem egyszerűen csak a közlekedési technológia váltását jelentik. Hanem magukba foglalják a társadalmi tér és időbeliség átalakulását, a mozgáshoz kapcsolódó kulturális elképzelések megváltozását, új szabadidős gyakorlatok kialakulását. Tulajdonképpen Jackson előbbi gondolatai is azt fejezik ki, hogy a kollektív jellegű vasúti utazáshoz képest a 20. században kiala-

¹⁴ E témát vetette fel korábban Tim Ingold a táj temporalitásáról szóló írása (Ingold 1993.), amelyben szembeállította a vizuálisan elsajátított „landscape” és a tevékenységek együtteseként értelmezhető „taskscape” fogalmait.

¹⁵ Jackson 1958–59.

¹⁶ Jackson 1958–59: 147.

¹⁷ Schivelbusch 2008.

¹⁸ Crary 1999.

¹⁹ Urry 2007.

kult automobilitáshoz az egyéni közlekedés szabadságának képzete társult,²⁰ amely viszont a mobilitás egyénivé válása miatt társadalmi szinten olyan jelenségeket okozott, mint az idő-tér folyamatok deszinkronizálódása és flexibilissé válása.

A 20. századi elektronikus médiumok történetével a kommunikációs geográfia szempontjából foglalkozó Lynn Spigel pedig azt mutatja be,²¹ hogy a mobilitás személyessé válása hogyan alakítja át a média térbeliségét: a kommunikációs eszközök már egyre kevésbé helyhez kötöttek, a privát mobilitás jellemzi a médiatechnológiát. Spigel az USA-ban már a hatvanas években megjelenő hordozható tévé- és rádiókészülékek reklámjait elemezve vizsgálta a média és a mobilitás kapcsolatának korabeli elképzeléseit. E reklámok – gyakran szabadidős kellékek, például kempingcikkek hirdetései is – a média használatát rendszeresen turisztikai tevékenység közben ábrázolták: például strandokon, akár éppen egy nudistatelepen, mint a Sony egyik reklámjában, vagy motorozás közben, hajóutakon, azaz egy aktív és mobil életstílus részeként mutatták be azt. Szerinte ezek a hirdetések azt a kettős vágyat fejezték ki, hogy az első hordozható készülékek segítségével azok használója egyszerre lehet a nyilvános világ és a privát otthoni tér résztvevője, a térbeli mozgáshoz a médiahasználat megszokott, biztonságos otthoni tevékenysége társítható. A hordozható televízió ezért a média háziasításának új korszakát jelenti, az erről való gondolkozást a „mobil otthon“ elképzelése, a privát mobilitás jellemzi.

Spigel ezzel Raymond Williams mobil privatizáció²² fogalmára utal, aki ennek segítségével a rádiós és a tévés műsorszórás kulturális szerepét elemezte a 20. századi társadalomban. Amely korszakot egyszerre jellemzett az otthon és a magánélet felértékelődése, másrészt ezzel ellentétben növekvő mértékű mobilitás a nyilvános tér használata során. A műsorszórás kulturális szerepe az volt, hogy e két ellentétes folyamatot összekapcsolja, integrálja: a rádió és televízió használata közben a nyilvános tulajdonképpen behatolt az otthonok privát tereibe. A hordozható kommunikációs eszközök használatának elterjedése viszont éppen ezt a folyamatot fordítja vissza, és ezzel együtt a privát és nyilvános szférák határának újfajta átalakulását okozzák, „*a belső világ külsőbe vitelét,*”²³ azaz a mobilitás következtében a nyilvános tér privatizálódását.

²⁰ Urry 2007: 119.

²¹ Spigel 2001.

²² Williams 1976.

²³ Spigel 2001: 391.

Mobil pillanatképek helyei

A kortárs digitális médiával, mobiltelefonos kultúrával foglalkozó szerzők²⁴ is éppen azt hangsúlyozzák, hogy a médiatechnológia személyessé válása jóval korábbi a kétezres években megjelenő web 2.0-es alkalmazásokhoz és okostelesonokhoz képest, s ez valójában a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a walkman térhódításával megkezdődött. A japán mobiltelefonos kultúrát vizsgáló médiakutató, Ito 2005-ben még különbséget látott az internet korai kutatása és a mobiltechnológiák vizsgálata között: hiszen az internet kutatása sokáig egyáltalán nem érdeklődött a helybeliség iránt, az internetet a mindennapi élettől elzárt kibertérként értelmezték vagy online közösségeket vizsgáltak, míg ezzel szemben a személyessé vált technológiák vizsgálata arra mutatott rá, hogy az ilyen eszközök mindig létező helyekhez és gyakorlatokhoz illeszkednek.²⁵ Ito a korabeli utópiákkal szemben már ekkor úgy vélte, hogy a hordozható eszközök nem egy új mobil társadalmat alakítanak ki, melyet egymáshoz lazán kapcsolódó fragmentált hálózatok alkotnak, hanem a társadalmi szerepük inkább a személyes, közeli kapcsolatok és a helybeliség erősítése.

Okabe és Ito a mobiltelefonokkal készült fotók rövid életű, tűnékeny képeit szembeállították a hagyományos fotózással, amelynek célja a hétköznapi életből kiemelkedő, emlékezetre méltó események megörökítése volt.²⁶ A mobiltelefonok kamerái éppen „személyes, hordozható és gyalogos”²⁷ jellegüknel fogva alkalmasabbak a mindennapi élet töredékeinek szubjektívabb megragadására, s ezért megváltoztatják a fotózás kommunikációs szerepét is. Míg a fotós a hagyományos kamerák használata közben többnyire a jelenet keretezése során egy külső fél objektívabb, eltávolító szerepét vette fel, ezzel ellentétben a fényképezős telefonokkal a mindennapi élet váratlan pillanatai ragadhatók meg. Ennél fogva a fotózás is személyesebb és intimebb lesz, a képek sokszor már kizárólag egyéni célból készülnek. Ennek jó példája Lee kutatása,²⁸ aki a 2000-es években dél-koreai, mobiltelefonjukat már fényképezésre használó fiatalok között vizsgálta a nyilvános tér emiatt végbemenő privatizációját. Mint megállapította, a mobiltelefonos fényképezés nemcsak a képek nyilvános internetes megosztása miatt gyengíti meg a privát és nyilvános határát, hanem azért is, mert olyan új, improvizatív jellegű fényképezési rituálékat eredményezett, amelyek privatizálják a nyilvános tereket. Ennek egyik formája az, ahogy a mobiltelefonos fényképezés a másokkal való találkozások, és eközben a játék, a humor, az önkifejezés eszközévé is vált.

²⁴ Hinton–Hjorth 2013: 19; Ito 2005.

²⁵ Ito 2005: 13.

²⁶ Okabe–Ito 2006.

²⁷ Ito 2005.

²⁸ Lee 2009.

Tehát a használata nem szimpla unaloműzés, hanem nyilvános terek – például iskolák, kávézók, közlekedési eszközök – privát elsajátításának sajátos formája, amely gyakran térben távoli személyek között zajlik: egymás között készült vagy megosztott szelfik fotózása során. Eközben a nyilvános tér privát és szubjektív jelentésekkel, érzelmekkel telítődik, s a goffmani értelemben vett informális, hátsó, privát régióvá alakul.

A nyilvános teret privatizáló további mobil fényképezési rituálénak Lee a „mikro-látványosságok” létrehozását tartja. Mobiltelefonnal többnyire közlekedés közben örökítünk meg olyan, a hétköznapi vizuális érzékelés számára általában nem feltűnő, marginális tárgyakat, helyeket, pillanatokot, mint például az égbolt, a felhők, a naplemente, az útvonal környezetének apróbb elemei. Lee szerint a mobiltelefonok állandó hordozhatósága lehetővé teszi, hogy a felhasználók vizuálisan érzékenyebbek legyenek a mindennapi élet rutinhelyeinek nem megszokott részletei iránt. Ehhez hasonló megállapításra jutott Rebekah Willett, akinek kutatása²⁹ során arról számoltak be a mobiltelefont már videokameraként használó adatközlői, hogy céljuk sokszor nem egyszerűen az események rögzítése, hanem inkább a mozgás megragadása, s a fotó megkomponáltságát szembeállították a pillanat rögzítésének, az atmoszféra megragadásának esetlegességével.

A mobiltelefonos fényképezés technológiai fejlődése során kialakult új alkalmazások és szűrők, amelyek a képek megosztását és átalakítását teszik lehetővé, továbbá a közösségi és a lokatív média megjelenése a helyek vizuális tapasztalatának új módját hozták létre az utóbbi évtizedben. Mindezt Hjorth és Gu hangsúlyozzák,³⁰ akik egy olyan mobilalkalmazás – tulajdonképpen fotók megosztásán alapuló játék – használatát vizsgálták kínai fiatalok között, melynek célja a város menő helyeinek felfedezése és az ott készült képek egymás közti megosztása és ezzel együtt mások mozgásának követése. Elemzésük szerint a fotózás szerepe ennek során „a hol jártam és mit érzek” kifejezése: nem egyszerűen szelfik, hanem a helyekről készült képek művészinek ható átalakítása az egymás közti kommentálása során. A mobiltelefonos képrögzítés hasonló átalakulása is arra mutat rá, hogy az így készült képekhez a közösségi média segítségével egyre újabb lokális és társas kontextusok kapcsolódhatnak; a vizuális antropológus, Sarah Pink fogalmával³¹ azok „elhelyezett képek” lesznek.

Pink több munkájában is a fényképezés, a mozgás és a helybeliség sajátos összekapcsolódásával foglalkozik, amelynek során a képek mobilitását is újragondolja. Szerinte a fotográfia vizuális médiumának és a mozgás sokféle érzékszervi és testi tapasztalatot egyesítő folyamatának szerepe van az adott helyek fenomenológiai érzetének megteremtésében, a helyekhez kapcsolódó érzékszervi és ér-

²⁹ Willett 2009: 218.

³⁰ Hjorth–Gu 2012.

³¹ Pink 2011a.

zelmi kapcsolatok kialakításában. Mint megfogalmazza „*a képek nem helyek vagy dolgok képei,*”³² hiszen a képrögzítés aktusa egy olyan folyamat, amely a környezetben való mozgás során zajlik. Például egy helyi – slow food – fesztivál kapcsán mutatja be³³ az amatőr fotográfia változatos szerepét a helybeliség megteremtésében: az esemény alatt régi képek kiállítása során hozzájárult a városi emlékezet alakításához; képek közös gyűjtése és digitalizálása zajlott, de az egész középontjában az ételekhez kapcsolódó élvezetek, valamint ezek megörökítése, terjesztése voltak. Eközben a fényképek és a fényképezés sokféle performansz vagy éppen lokális társadalmi gyakorlat részévé váltak.

A turisztikai mobilitás balatoni amatőr videós zsánerei

Az alábbiakban a balatoni privát, amatőr³⁴ turisztikai mozgóképek négy típusát mutatom be röviden. Ezeket tekinthetjük a Balatonról készült és a YouTube-on megosztott amatőr turisztikai videók csoportján belüli különféle zsánereknek, abban az értelemben, ahogy Daniel Miller használja digitális antropológiai kutatásaiban a fogalmat.³⁵ Ez különösen alkalmas az online és offline kommunikáció közötti folyamatosság,³⁶ az online térben megjelenő offline tartalmak megragadására. A fogalom alatt tulajdonképpen azokat a tartalmakat érti, amelyek egy társadalmi kommunikációs helyzethez illeszkednek, ezért konvenciók, normák és közös értelmezések által erősen meghatározott.³⁷ Ennek segítségével az online kommunikáció világai a viselkedés, a szerepjátékok során létrejövő privát vagy nyilvános offline hétköznapi színterekhez hasonlóan értelmezhetők.³⁸

Elemzésem nem a mozgóképelemzés valamely módszerének³⁹ tudatos használatán alapul, hanem a 2018 nyarán a YouTube-on megjelenő balatoni amatőr

³² Pink 2011a: 9.

³³ Pink 2011b.

³⁴ Az általam az alábbiakban említett példák olyan alacsony nézettségű videók a YouTube-on, amelyek kiválasztásakor szándékosan kerültem a vlogokat is. Hiszen e külön elemzést igénylő videós műfaj gyakran kilép a privát szférájából, ahogy a vlogger egy közönségnek készít „műsort”, ennek során ráadásul sokszor azok amatőr vagy professzionális státusa is nehezen azonosítható. 2018 nyarán találtam a divattal, szépségápolással foglalkozó vloggert, aki a csatornáján beszámolt nyári balatoni nyaralásáról is, hasonlóan Erdélyi Mónikához, az RTL Klub egykori műsorvezetőjéhez, aki időközben szintén vloggerré vált. Lásd például: https://youtu.be/KLd-9_GeHc (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

³⁵ Miller 2011: x.

³⁶ Miller et al. 2016: 100–113.

³⁷ Miller 2016: 20.

³⁸ Miller et al. 2016: 103–104.

³⁹ A hasonló mozgóképek elemzésének módszertani, elméleti hátterét Blos-Jáni Melinda erdélyi privát, családi filmeket elemző könyve mutatja be alaposan, lásd Blos-Jáni 2015: 13–48. Tanul-

videók napi rendszerességgű nézőjeként tipizálom a videókon megjelenő hétköznapi turisztikai világokat. Az általam elkülönített négy videós zsáner alapja egyrészt az, hogy e mozgóképek nyilván jellemezhetők a bennük megjelenő turisztikai helyek, helyzetek, szereplők és szerepek alapján, másrészt ugyanakkor látni fogjuk, ezekben a térbeli mozgás is máshogy jelenik meg. E zsánerek voltaképpen értelmezhetők az utazás, mobilitás és médiahasználat különféle módon való összekapcsolódásaként. Mint látni fogjuk, a videók két zsánere is azt illusztrálja, hogy a személyessé váló mobilmédia hatására a turisztikai tér, a táj hogyan privatizálódik. Egyik zsánert olyan mobil pillanatképek jellemzik, amely a családi tekintethez, az otthoni módhoz kapcsolódnak. Az ilyen mozgóképek többnyire Haldrup és Larsen elemzéséhez hasonlóan⁴⁰ a „játészó” – és sokszor mozgásban – lévő testeket mutatják be hétköznapi turisztikai, szabadidős tevékenységek közben. A családi tekintet mellett egy általam baráti tekintetnek nevezett zsánert is észrevehetünk a balatoni videókon, amely leginkább a szórakozás közben, partikon készült mozgóképeket jelenti.⁴¹ Ez a zsáner a családi kikapcsolódáshoz képest nyilván egészen eltérő normatív keretek között zajló szabadidős tevékenységeket ábrázol, amit sokszor az ehhez társuló kevésbé konvencionális – mert például humorosabb – médiahasználat is kifejez.

A mobilitás és a táj leglátványosabban azon videókban jelenik meg, amelyek a tájban való személyes mozgást rögzítik különféle szabadidős tevékenységek, sportolás közben. E videókban észrevehetők a készítésük során használt, olykor felbukkanó eszközök. Szelfibotok, drónok, különféle, a képet stabilizáló állványok és viselhető eszközök, kamerák egyszerre teszik lehetővé a különféle mozgásformák rögzítését, vagy éppen a kamerát mobilizálják – például reptetik. Negyedik zsánerként azokat a videókat azonosítottam, amelyek bizonyos mértékben az úti beszámoló hagyományos műfajainak továbbéléseként értelmezhetők: céljuk, hogy valamilyen mértékben szerkesztett módon, például állóképek sorozataként, esetleg feliratokkal, vagy élő kommentárral mutassanak be egy helyszínt, esetleg rövidebb utazást.

mánym inkább egy tartalomelemzésen alapuló kutatás kezdeti fázisának szintjét jelentheti, az elemzési kategóriák felállítását. Nyilván a téma több szempont felől, alaposabban is kutatható lenne, hiszen éppúgy nem foglalkozok a videók készítőivel, készítésének körülményeivel, mint azok utóéletével, például a YouTube-on is megtalálható kommentárokkal.

⁴⁰ Haldrup–Larsen 2012: 280–281.

⁴¹ A partikon és bulikon készült képeket a Daniel Miller és szerzőtársai által végzett digitális antropológiai kutatás is a mobiltelefonnal készült felvételek egyik fontos műfajaként azonosították a közösségi médiában. Miller és Sinanan könyve (Miller–Sinanan 2017: 73.) például terepmunkájuk nyomán angol és trinidadai felnőttek és kamaszok hasonló, a Facebook-on megjelenő vizuális zsánereit mutatja be. Az angol felnőttek által megosztott Facebook-képek kapcsán például azt állapítják meg, hogy a gyerekfotók, a családi ünnepek, valamint különféle nyilvános események képei, a bulifotók, a mémek, az ételfotók és egyéb zsánerek mellett az utazási fotók képezik az egyik legnagyobb csoportot.

MOBIL PILLANATKÉPEK: CSALÁDI TEKINTET, JÁTSZÓ TESTEK

Lev Manovich az Instagramon megosztott képek elemzése során különítette el az alkalmi fotók kategóriáját, amelyek „*általános célja, hogy egy élményt, helyzetet, vagy egy személy vagy csoport portréját vizuálisan dokumentálják és megosszák.*”⁴² Ennek előzményeit nyilván könnyű megtalálni a családi élet és a hétköznapi világ különféle eseményeit rögzítő privát pillanatképek műfajaiban. A mobilkamerázás értelmezhető mint a hasonló „snapshot” fotózás új technológiák segítségével terjedő, szélesedő változata.⁴³ Olyan spontánul és nem előre tervezetten készült képek, s most már videók ezek, amelyeket főleg megosztásra, azaz a kapcsolattartásra szántak, ahogy a digitális képrögzítés szerepe emlékek létrehozása helyett egyre inkább a másokkal való kommunikáció lesz. A hasonló fényképezés, videózás a mindennapi élet töredékeit gyűjti, rögzíti, s közben a turisztikai fotográfia „*nemcsak egy táj bemutatása, egy hely reprezentálása, hanem egy pillanat megragadása egy helyen.*”⁴⁴

Jellegzetes szereplők az ilyen balatoni videókon az „otthoni mód”, a hétköznapi privát fényképezés fontos témái, a gyerekek és a körülöttük szerveződő cselekvések. A balatoni amatőr videók sokaságán látunk például gyerekeket felnőttek társaságában a parton, ahogy a mólón sétálnak, bámészkodnak.

1. kép: *Játszó testek a parton és a vízben.*

Forrás: https://youtu.be/F_osBXXK5BE4; <https://youtu.be/InuGK5bZDo8>;
<https://youtu.be/f46pmWZT8Sw> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁴² Manovich 2016: 16.

⁴³ Svabo–Shanks 2013.

⁴⁴ Crang 1997: 367.

Egyik 2018 nyarán készült videó⁴⁵ azt ábrázolja, hogy kisgyermekek másfél percig hattyúkat etetnek a parton, egy másikban egy gyermek szimplán kosárlabdát pattogat egy pályán a parton. Jól jellemzi a zsánert az a videó,⁴⁶ mely bemutatja közel három percben, ahogy családtagjuk, valószínűleg a nagyanyjuk kíséretében két kisgyerek megérkezik a strand játszóterére, ott játszani kezdenek, majd bámészkodnak a parton.

A videós pillanatképek között kevesebb olyan videó van, amely a klasszikus turistatekintet illusztrálja, azaz a táj esztétikai élvezetét: például ahogy a turisták „elkapják” a legendás balatoni naplementét, vagy a viharban háborgó vagy legalábbis hullámzó tavat.⁴⁷ A legtöbb hasonló mozgó pillanatkép a strandon, a parton zajló életet rögzíti: a fürdést, a vízben való játékot és ennek során a mozgás élményét jeleníti meg annak kellékeivel együtt, mint vízi biciklik, gumimatracok, csónakok, csúszdák és strandlabdák stb. A strand mellett megjelennek egyéb szabadidős helyek és aktivitások: például lecsúszás a kalandpark drótkötélpályáján 10 másodpercben, lovaglás vagy éppen horgászás a gyermekkel. E videók sokszor a spontaneitást, örömet, a vízben való játék és mozgás élvezetét fejezik ki, amelyet az aláfestésként használt zenék is erősítenek – a turizmusnak ezt a testi tapasztalatát nevezi Selanniemi liminoidnak.⁴⁸ Ez a hétköznapi kötelességek alóli felszabadulás, amelyet a különféle érzékszervek által megtapasztalt környezet is elősegít: a „nap, homok, tenger” klasszikus hármassága. Az ilyesféle játékos mozgóképeken nemcsak az előbb említett technológiák, hanem maga a képet rögzítő eszköz, a telefon, kamera is játékszer lesz, amely akár a vízbe vihető, víz alatti képek készíthetők vele.

MOBIL PILLANATKÉPEK: BARÁTI TEKINTET, A BULIZÁS

A balatoni amatőr videók másik zsánerét a különféle társasági események során készült mozgóképek jelentik, ezek persze többnyire bulikat, partikat mutatnak be. Jellemző példa az a videó,⁴⁹ amely egy cseh baráti társaság balatoni utazását foglalja össze: a videó alapján utazásuk már a vonatra való felszállástól kezdve nem más, mint folyamatos italozás és tréfálgozás. A videót egymáson való ironizálás, humor, eltúlzott pózolás, viccesnek szánt álló- és mozgóképek alkotják. A túljátszott szereplést a digitális technika is segíti, a készítője filtereket és fel-

⁴⁵ https://youtu.be/F_osBXK5BE4 (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁴⁶ <https://youtu.be/InuGK5bZDo8> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁴⁷ Az általam megtalált legelső, 2006 júniusában feltöltött balatoni YouTube-videó még ilyen témájú, a vihar közben hullámzó tavat mutatja be 40 másodpercen át: https://youtu.be/_hd-Tzk1XBLU (A letöltés dátuma 2019. 03. 26.).

⁴⁸ Selanniemi 2001.

⁴⁹ https://youtu.be/_TCHZYaJeXg (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

iratos kommentárokat, a kép lassítását is használta a hatás érdekében. A videóból általam kiválasztott részletek azt is mutatják, hogy a zsánerek hogyan működnek, mint afféle keretek, amelyek segítségével a hétköznapi élet történéseit értelmezzük.

2. kép: *Permanens parti.*

Forrás: https://youtu.be/_TCHZYJeXg (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

A képek helyszínei és cselekvései részben megegyeznek az előző típus mobil pillanatképeivel: fürdőzést látunk a strandon, azonban mindez már nem egy gyermekes család kikapcsolódása, hanem ezzel szemben egy végtelennek tűnő buli része, a figyelmes néző majdnem minden képen észrevehet egy sörösdobozt.

2018 nyarának egy másik, öt perces videóján⁵⁰ egy külföldi fiatal pár Audi-jával – a márka jelzése külön vágóképet kapott – egy észak-balatoni villába érkezik. A helyszínen már egy parkoló Mercedes várta őket, majd a videó egy kerti partit, sütögetést, jó hangulatú italozást mutat be. A kisfilm végén állóképekkel a társaság tagjait mint egy játékfilm szereplőit ismerhetjük meg, ráadásul némelyiküket ironikus jelzővel illetve – például „Daniel, a hentes” –, majd a videó alkotója a végén köszönetet mond „a nagyszerű barátoknak és családnak.” A hasonló videók többségén persze a közös fogyasztás és szórakozás – az utazási YouTube videókon megszokott – jóval hétköznapiabb helyszíneit látjuk: éttermetek, cukrászdákat, vagy a Balatonnál inkább lángosozást, bográcsozást vagy pizzázást. Természetesen felbukkannak az éjszakai élet képei is. Német fiatalok „Nyaralási parti Magyarországon” című videója⁵¹ siófoki hangulatokat mutat be gyors vágó-

⁵⁰ <https://youtu.be/UF3VHZssD5w> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁵¹ <https://youtu.be/kGkopGCvGRQ> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

képek során ritmikus zenére: a strand és vízpipázás mellett az éjszakai életet, bárkat, táncosnőket és persze „a gyönyörű magyar lányokat”. A videó a társaságról – egy vendéglő teraszán készült – emlékfotóval zárul.

E videók nemcsak a nyaralás és a parti kötelező maszkulinitására, hanem arra is utalnak, hogy a turizmusban jelen van a liminalitás másik tapasztalata, amelyben a társaság válik az autentikusság egy sajátos forrásává, ahogy Wang elemzi az egzisztenciális eredetiséget. Tanulmánya szerint a modern társadalmakban az úti célok és tárgyak objektív autentikussága mellett megfigyelhető az eredetiség egy olyan interperszonális tapasztalata, amely a szabadidő közben végzett, a hétköznapi kötelezettségektől mentes közös tevékenységek során alakulhat ki. Ennek példája lehet az egyik karib-tengeri sziget jacht-turizmusa, amelyet Lett egyszerre értelmezett⁵² a mozgás szabadságának élvezeteként, kötelességektől mentes játékként és liminoid tevékenységként. Wang azt hangsúlyozza a jacht-turizmus Lett által elemzett esete kapcsán, hogy az egzisztenciális autentikusság ezen interperszonális formája a társadalmi különbségek és hierarchiák ellensúlyozására szolgálhat, s a középosztályi hétköznappal szemben az idegenekkel való szívélyes ismerkedés, könnyelműség, nyitottság és barátságosság jellemezte.⁵³

Ehhez hasonlóan a kortárs digitális kultúra több elemzője beszél arról, hogy a hálózati kommunikáció a családi viszonyok helyett másfajta közeli kapcsolatokat erősít. A digitális térben a „mindannyian barátok vagyunk” koncepciója érvényesül,⁵⁴ ráadásul a kortárs társadalmakban is egyre inkább a barátság veszi át a családi viszonyok elsődleges szerepét Miller szerint.⁵⁵ Manovich a 20. századra jellemző privát képek „otthoni módjához” képest a „baráti mód” fogalmát javasolja⁵⁶ különösen a fiatalok képeinek jellemzésére. A digitális eszközök lehetőséget adnak arra, hogy új módon rögzítsük a közeli kapcsolatokat, az ilyen (mozgó)képek jelentős része a barátságok, a közelség hálózati térben való megjelenítését és fenntartását szolgálja.

MOZGÁS A TÁJBAN

A hétköznapi pillanatképek készítői is számtalanszor rögzítik a mozgás különféle formáit. Szinte mindenféle eszközön utazva készülnek mobil pillanatképek: hajók, vitorlások fedélzetein, motorkerékpározás közben, vonatok ablakából, kalandpark bobpályáján stb. Ugyanakkor a telefonok mellett a mozgást rögz-

⁵² Lett 1983.

⁵³ Wang 2012: 110.

⁵⁴ Garde-Hansen 2013: 107.

⁵⁵ Miller 2016: 87–88.

⁵⁶ Manovich 2016: 5.

zító új speciális eszközök új látásmódokat tesznek lehetővé. Ezek közül nyilván külön is elemezhetőek lennének a drónnal készült felvételek. Megfigyelésem szerint többnyire ezek a tájat látványosságként esztétizáló, romantikus turistatekintetet⁵⁷ fejezik ki – egy drón „madárszem-nézete” segítségével bármely pontból személyes kilátót varázsolhatunk. Hasonlóan érdekesek azok a videók, amelyek esetében az új technológia használata egy speciális turisztikai/szabadidős szereppel társul: ez a sportolás, amely a balatoni videók esetében többnyire kerékpározás. Ezt a zsánert a Balaton körüli biciklis körutak dokumentálása, rögzítése uralja: tucatszám találni ilyen videókat,⁵⁸ gyakran egy óras vagy hosszabb időtartamban, máskor „timelapse”-ként sűrítenek, felgyorsítanak néhány tízpercnyi terjedelemben akár egy több órás kerékpártúrát.

3. kép: *Mozgás a tájban.*

Forrás: <https://youtu.be/XAuhNjxDSIk>; <https://youtu.be/bO7t3lQ80qs>
(A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

E zsáner előzményét az amatőr úti videók jelenthetik: mondjuk a kamkorderrel készült, hosszú és unalmas videók a turistabusz ablakából. Ugyanakkor a viselhető eszközök a mozgás rögzítése során lehetővé teszik az amatőrök számára, hogy a mozgást olyan perspektívából rögzítsék, amelyet korábban például a nemzetközi országúti kerékpáros-versenyek professzionális televíziós közvetítéseiből ismerhettünk – vagy éppen a saját szemszögű videojátékokból. Ezek az amatőr videók a sebességet vizualizálják, a kerékpározás közben készült mozgóképeken a teljesítmény és a sportoló munkája légiessnek és könnyűnek látszik, eltunte-

⁵⁷ Crawshaw–Urry 2012: 63.

⁵⁸ <https://youtu.be/XAuhNjxDSIk> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

tik a sportoló erő kifejtését és fáradtságát, helyette a mozgás és a változó táj élvezetét rögzítik. Érdeemes megjegyezni, hogy a hasonló videók egy nagyobb utazási zsáner részei. A YouTube-on szinte az összes közlekedési eszközön készült felvétel megtalálható: kamion- és mozdonyvezetők éppúgy, mint átlagos sofőrök teszik közzé olykor többórás „dashcam” videóikat.

A hasonló mozgóképek készítése az alkalmi képekkel szemben nyilván hosszabb előkészületet igényel – ezt a viselhető eszközök használatba vétele jelenti.

4. kép: Hajózás buli közben, drónnal és szelfibottal.

Forrás: <https://youtu.be/veBhuxE5Blo> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

A 4. kép alapját jelentő videó arra is rámutat, hogy az általam bemutatott amatőr mozgóképes zsánerek egy-egy videón belül is keveredhetnek: e videóban részben egy tihanyi villa kertjében zajló partit láthatunk, amelyet egy drón és egy szelfibot segítségével rögzítettek. Ugyanakkor a videó hangulatát a szerző a környéken drónnal készült tájképekkel és egy kisebb balatoni hajó fedélzetén rögzített út mozgóképeivel igyekszik fokozni.

A nyilvános terek hasonlóan zajló – egyszerre mobil és privát – elsajátításnak további példája lehet a közösségi médiában a „footie” vizuális zsánere (lásd a 3. képen), ahogy Miller szerzőtársaival hívja a közösségi médiát vizsgáló kutatásuk beszámolójában⁵⁹ ezt a képtípust. Mint írják, a lábakat mutató állóképek, a „szelfi” sajátos változatai az általuk kutatott chilei és trinidadi terepen még az otthonok teréhez kötődtek, többnyire a tévé előtti ellazulást fejezték ki. Azonban az olaszországi terepükön leginkább már tengerparti pihenés közben készültek, s

⁵⁹ Miller et al. 2016: 164–165.

a szelfivel szemben éppen a pózoktól mentes lazaságra utalnak – háttérben persze legtöbbször egy látványos tájjal. S a privát utazási videókon, vlogokban, így némelyik balatoni videóban is éppen azt láthatjuk, hogy a „footie” mozgóképes változata szinte állandó vizuális eszköze az ellazulással szemben már a mozgás, az előrehaladás, a gyaloglás ábrázolásának.

VIDEÓS PREZENTÁCIÓ

A következő balatoni YouTube-zsánert nevezhetném videós képeslapnak, de akár útikönyvnek is. A felhasználók videóinak egy csoportja olyan régi turisztikai vizuális zsánerek továbbélése, mint a képeslapok és a diavetítés: ezek tulajdonképpen rövid vágóképek sorozatán keresztül mutatnak egy-egy helyet vagy kirándulást. Egy 2018 nyarán készült videó⁶⁰ két percben Tihanyba kalauzolja nézőjét fényképek segítségével – alatta andalító zongoramuzsika szól. De a hasonló videók klipszerű formát is ölthetnek: ezekben már állóképek helyett a korábban tárgyalt mobil pillanatképek váltakoznak. Az egyik ilyen – valószínűleg mobiltelefonnal készült – videó⁶¹ rendezettségét az biztosítja, hogy egy balatonlellei hajóutat mutat be. Ennek során a videó egy jól bejáratott útvonalat rajzol fel, a kikötőbe való gyalogos megérkezéstől a kihajózáson át a hajófedélzet bejárásáig. A képek mellé társuló feliratok az út különböző szakaszait jelzik, s teszik a videót a többször bemozduló képek ellenére útifilmszerűvé.

A hasonló videók készítői többnyire a turisztikai médiumok szerkesztőinek, vagy az idegenvezetők szerepét veszik fel a médiahasználatuk során. 2018 nyarán a Balaton-felvidéket mutatta be több, minimális nézettségű videón keresztül az egyik – profilképe alapján idősebb – felhasználó, aki a csatornáján lévő videókat utazási blogjába ágyazza be. A Balaton-felvidéki filmjei⁶² voltaképpen két zsánert egyesítenek: a videók részben klasszikus dashcam-ek, amelyektől azonban mégis megkülönböztetik őket a videókból használt feliratok. Ezek célja a potenciális utazók eligazítása: a fontosabb csomópontokban a helyes útirányt, mellettük elhaladva pedig a látványosságokat jelzik. A mozgó autóból kiszállva az általa bejárt látványosságokat viszont állóképek sorozatával illusztrálja. A nagyvázsonyi vár esetében például az egymásba úszó képek, a háttérben szóló reneszánsz zene a 80-as évek tévés idegenforgalmi ismeretterjesztő filmjeinek hangulatát idézi.

A videókból megjelenő idegenvezetői szerep legegyszerűbb változata a frekvenciált turistahelyeken kószáló amatőr sétálóé, aki a parton vagy az üdülőhelyen mászkálás közben mutatja be mobiltelefonjával a balatoni mindennapokat.

⁶⁰ https://youtu.be/wVx99axt_rc (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁶¹ <https://www.youtu.be/IX0NbU14-RU> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁶² <https://youtu.be/ZXSef-Q4v9I> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

Egy cseh férfi például a siófoki strandon ment végig 4 percig július végén, miközben a szeles, viharos idő miatt kihalt partot, és valószínűleg a kudarcba fulladt strandolás élményét kommentálta.⁶³ Egy másik felhasználó videója⁶⁴ egyszerű hévízi séta közben készült, 5 percig kószálva a városban, kommentár nélkül eredeti hanggal annak atmoszféráját közvetítve. Ez a zsáner részben jól köthető ahhoz a szélesebb YouTube-műfajhoz, amelynek készítői a közvetítő szerepét felvéve mutatnak be egy kultúrát idegenek számára. A YouTube-on találhatunk olyan videókat, amelyekben a Balaton-környékén élő külföldiek az otthoni nézőiket – pl. németek, oroszok – ismertetik meg a magyarországi élettel. Ennek különös példája lehet az orosz videós, aki úgy mutatott be nyugat-balatoni településeket, hogy az utcákon cirkált kocsival, s közben kommentálta a látványt.

Összegzés – a YouTube és a balatoni táj

Tanulmányomban azt mutattam be, hogy a perszonalizálódó és mobilizálódó médiatechnológiák által közvetítve a YouTube amatőr mozgóképein a legnépszerűbb hazai turisztikai táj inkább háttérként, semmint látványosságként jelenik meg. E mozgóképeken a táj egyszerre a turisztikai és a médiával végzett cselekvések, gyakorlatok színhelye: ezek összekapcsolódása sajátos videós turisztikai zsánereket eredményez, melyek közös vonása, hogy többnyire a játék és a mozgás fogalmaival jellemezhetők. Bemutattam, hogy az amatőr videókban a táj médiahasználat közben, az új technológiák segítségével hogyan „mobilizálódik”: a táj tapasztalata nagyon sokszor a mozgás élményéhez kapcsolódik, a videók szereplői, de olykor maguk a készítői is mozgás közben vannak.

Sonia Livingstone írja a mindennapi élet mediatisálódásáról szóló tanulmányában,⁶⁵ hogy annak legfeltűnőbb példája, ahogy a gyermeki játék egyre jobban médiumok köré szerveződik. Ez a jelenség nyilván a szabadidős tevékenységek esetében is érvényes. Daniel Miller állapítja meg⁶⁶ angliai fiatalok közösségi médiahasználatát vizsgálva, hogy miközben jellemzően a lányok a szabadidejükben egy szép Instagram képen, a fiúk pedig egy twitteres tréfán törik a fejüket, a képek megosztásával egyszerre szerezhetnek elismerést társaik között, másrészt a szabadidejüket is értelemmel rendelkező, kreatívnak tűnő elfoglaltsággá alakítják, keretezik. Nyilván az utazás, a balatoni nyaralás mint a látszólagos semmittevés és a hétköznapiakból való kiszakadás szférája is számtalan lehetőséget ad erre. Ahogy a tanulmányban tárgyalt videókon láthattuk, felnőttek és gyerekek együtt játsza-

⁶³ <https://youtu.be/nQEBF6FORvY> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁶⁴ <https://youtu.be/W8mJuyiaaNc> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)

⁶⁵ Livingstone 2009: 7–10.

⁶⁶ Miller 2016: 88.

nak a parton, a vízbe viszik kamerájukat, kerékpárokra szerelik, a partikon résztvevőknek pedig ugyanannyira könnyű lőniük egy képet, videót, mint meginni egy röviditalt. Az eközben végzett szabadidős, turisztikai cselekvések és a médiahasználat közös végeredményei, a YouTube-on is megosztott videók pedig nemcsak megjelenítik ezeket a helyeket, élményeket, társas kapcsolatokat, hanem meg is erősíthetik azokat; szerepük lehet egy összetettebb turistaélmény és ehhez kapcsolódó helytapasztalat kialakításában.

Irodalom

- ADAMS, Paul C. – JANSSON, André
2012 Communication Geography: A Bridge Between Disciplines. *Communication Theory*. 22. 3. 299–318.
- BLOS-JÁNI Melinda
2015 *A családi filmzés genealógiája. Erdélyi amatőr médiagyakorlatok a fotózástól az új mozgóképfajtákig*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület
- BRUNS, Axel
2008 *Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond: From Production to Prodsusage*. New York: Peter Lang
- CHALFEN, Richard
1987 *Snapshot versions of life*. Bowling Green, Ohio: Bowling Green State University Popular Press
- CRANG, Mike
1997 Picturing practices: research through the tourist gaze. *Progress in Human Geography*. 21. 3. 359–373.
- CRARY, Jonathan
1999 *A megfigyelő módszerei*. Budapest: Osiris
- CRAWSHAW, Carol – URRY, John:
2012 A turizmus és a fényképező szem. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. 62–89. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- CRESWELL, Tim
2003 Landscape and the obliteration of practice. In Anderson, Kay – Domosh, Mona – Pile, Steve – Thrift, Nigel (eds.): *Handbook of Cultural Geography*. 269–282. London: Sage
- GARDE-HANSEN, Joanne
2013 Friendship photography: memory, mobility and social networking. In Larsen, Jonas – Sandbye, Mette (eds.): *Digital Snaps: The New Face of Photography*. 87–108. London: I. B. Taurus
- HALDRUP, Michael – LARSEN, Jonas
2012 A családi tekintet. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. 270–298. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

- INGOLD, Tim
1993 The Temporality of the Landscape. *World Archaeology*. 25. 2. 152–174.
- ITO, Mizuko
2005 Introduction: Personal, Portable, Pedestrian. In Mizuko Ito – Daisuke Okabe – Misa Matsuda (eds.): *Personal, Portable, Pedestrian. Mobile Phones in Japanese Life*. 1–16. Cambridge, Massachusetts – London, England: The MIT Press
- HINTON, Sam – HJORTH, Larissa
2013 *Understanding Social Media*. London: Sage
- HJORTH, Larissa – GU, Kay
2012 The place of emplaced visualities: A case study of smartphone visuality and location-based social media in Shanghai, China. *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*. 26. 5. 699–713.
- JACKSON, John Brinckerhoff
1958–1959 The Abstract World of the Hot-Rodder. *Landscape: Magazine of Human Geography*. 7. 2. 22–27.
- MANOVICH, Lev
2016 Subjects and Styles in Instagram Photography (Part 1). http://manovich.net/content/04-projects/091-subjects-and-styles-in-instagram-photography-part-1/lm_instagram_article_part_1_final.pdf (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)
- MILLER, Daniel
2011 *Tales from Facebook*. Cambridge – Malden, MA.: Polity
2016 *Social Media in an English Village. Or how to keep people at just the right distance*. London: UCL Press
- MILLER, Daniel – COSTA, Elisabetta – HAYNES, Nell – MCDONALD, Tom – NICOLESCU, Razvan – SINANAN, Jolynna – SPYER, Julian – VENKATRAMAN, Shriram – WANG, Xinyuan
2016 *How the World Changed Social Media*. London: UCL Press
- MILLER, Daniel – SINANAN, Jolynna
2017 *Visualising Facebook. A Comparative Perspective*. London: UCL Press
- LEE, Dong-Hoo
2009 Mobile Snapshots and Private/Public Boundaries. *Knowledge, Technology & Policy*. 22. 3. 161–171.
- LETT, James W.
1983 Ludic and Liminoid Aspects of Charter Yacht Tourism in the Caribbean. *Annals of Tourism Research*. 10. 1. 35–56.
- LIVINGSTONE, Sonia
2009 On the mediation of everything: ICA presidential address 2008. *Journal of Communication*. 59. 1. 1–18.
- OKABE, Daisuke – ITO, Mizuko
2006 Everyday Contexts of Camera Phone Use: Steps Toward Technosocial Ethnographic Frameworks. In Höflich, Joachim – Hartmann, Maren (eds.): *Mobile Communication in Everyday Life. An Ethnographic View*. 79–102. Berlin: Frank & Timme <http://www.itofisher.com/mito/archives/camphones.okabeito.pdf> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 26.)
- SELANNIEMI, Tom
2001 Pale Skin on Playa del Everywhere. Finnish Tourists in the Liminoid South. In Smith, Valene L. – Brent, Maryann (eds.): *Hosts and Guests Revisited: Tourism Issues of The 21st Century*. 80– 92. New York: Cognizant
- SCHIVELBUSCH, Wolfgang
2008 *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*. Budapest: Napvilág

- PINK, Sarah
 2011a Sensory digital photography: re-thinking 'moving' and the image. *Visual Studies*. 26. 1. 4–13.
 2011b Amateur photographic practice, collective representation and the constitution of place. *Visual Studies*. 26. 2. 92–101.
- SPIGEL, Lynn
 2001 Media homes: Then and now. *International Journal of Cultural Studies*. 4. 4. 385–411.
- SVABO, Connie – SHANKS, Michael
 2013 Mobile Media Photography: New modes of engagement. In Larsen, Jonas – Sandbye, Mette (eds.): *Digital Snaps: The New Face of Photography*. 227–246. London: I. B. Taurus
- URRY, John
 2007 *Mobilities*. London: Polity Press
 2012 A turistatekintet. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. 41–61. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- WANG, Ning
 2012 A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. 90–117. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- WILLETT, Rebekah
 2009 Always on: Camera Phones, Video Production and Identity. In Buckingham, David – Willett, Rebekah (eds.): *Video Cultures*. 210–229. London: Palgrave-Macmillan
- WILLIAMS, Raymond
 1976 *A televízió – technika és kulturális forma*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Jenő Bódi

MOVING BODIES AT THE LAKESIDE BALATON

The theoretical background of my study is the mobilization of the landscape's concept. My paper shows how the most famous Hungarian tourist landscape, Lake Balaton, is presented in the era of private mobility, mediated by personal and mobile media technologies on YouTube's amateur footage. My primary goal is to type amateur, private video genres that can be interpreted as a combination of travel, mobility and media usage in various ways. The genres of videos also show how the tourist landscape is privatized and mobilized, as a result of personalized mobile media. Therefore the tourist attractions have hardly any role to play in the videos of Lake Balaton uploaded to YouTube, in contrast to the amateur tourist videos of big cities. The landscape is a place for leisure activities ("leisurescape"), "playground" of moving bodies and the enjoyment of consumption and companionship.

Németfalú – sváb utca – pincesor

A német telepítés emlékezete a közterületi névhasználatban és közösségi tereken

MARINKA MELINDA

A 18. században zajló északkelet-magyarországi német telepítések kulturális hatásának lenyomatait vizsgálva olyan emlékezeti és közösségi terek kialakulását, illetve tudatos kialakítását láthatjuk, amelyek meghatározó szerepet töltenek be az identitásfenntartás napjainkban dokumentálható gyakorlataiban.¹ Azokon a településeken, ahol az egykori német telepesek leszármazottainak aktivitása tapasztalható, a tér fogalmát az örökségesítés kontextusában, nemcsak mint az identitásfenntartásban funkcionálisan értelmezendő leképeződéseket nézhetjük, hanem mint az örökség „fogyasztásának” kijelölt territóriumait, beleértve annak kulturális és gazdasági hasznosulását a 21. században. Olyan tereket vehetünk számba, ahol az időbeliség és az egyediség egyszerre jelenik meg az örökség részeként, ahol a meglévő hely, vagy a megalkotott lesz a történelmi múlt köré szerveződő kulturális és közösségi események megélésének, esetlegesen termékseréjének színtere. Tanulmányomban ezeket a tereket és a hozzájuk kapcsolódó aktivitást veszem sorra részlegesen, olyan példákat ismertetve, amelyekben tükröződik a sváb származásúak tevékenysége a közösségi tereken, valamint az adott nemzetiség létének lenyomata a területi névhasználatban.

A gondolatmenetem elsősorban a hartogi megfogalmazáshoz igazodva az identitás felé mutató örökség–emlékezet–megemlékezés rendszerében helyeztem el, utalván Hartog azon megállapítására, miszerint a múlt–jelen–jövő kontinuumán a múlt–jelen kapcsolatát az emlékezettermelés, a jelen és jövő kapcsolatát az örökségesítés, mint gyakorlat biztosítja.² Az örökség kontextusában a Jakab Al-

¹ A szerző az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos munkatársa. A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

² Hartog gondolatmenetének értelmezését az örökségesítés és az időtapasztalat kontextusában lásd: Marinka 2019: 306–313.

bert Zsolt és Vajda András szerzőpáros értelmezését is szem előtt tartva teszem mindezt.³

További értelmezési keretként szolgált a történelmi traumák kontra emlékezés politikája összevetése, amelyben az emlékezet, mint „*az elmúlt események szubjektív, tehát óhatatlanul részleges és torz rekonstrukciója*”⁴ működhet. Itt a történelmi emlékezet jelenti mindazt a tudást, amely a köztudat szintjén a múlt kapcsán létezik, sajátos szelekciója, amelyek a társadalmak történetisége kapcsán alakulhatnak, és amelyeket fel lehet tárni. Így ez társadalmi terméké válik azáltal, hogy közösségi reprezentáció, a csoportra jellemző tudásként működik, amelynek tartalma más csoportokkal való összevetésben is formálódhat.⁵ Erre kifejezetten jó példa a magyarországi német emlékeztettermelésben kialakított gyakorlat alakulástörténetének íve: a deportálási emlékművek létesítésének terei, színterei az idő függvényében alakultak, a közzétételi szándék – nyitottság és zártság – tekintetében egyre nagyobb léptéket mutat. Már nem elég, ha csak a szűk kör tud róla: eleinte csak egy tábla, mára pedig egész műalkotások jelzik a történelmi trauma kulturális lenyomatait, a valós és a virtuális térben elhelyezve. A „...*múlt-reprezentációk is időben változó képet mutatnak,*”⁶ mint ahogy a mikéntje, és eszközrendszere is átalakul az adott kor társadalmához igazodva. Ezeknél mindenkor ott van a közösség alakító ereje, egyén és közösség viszonyrendszere.

A rurális viszonyok, értékrendek változása, újratermelés és legitimálás, amelyek egyén és közösség, dinamikáját, ezzel együtt múlt és politikuma viszonyát jelzi. Alakzatok, minták, mintakövetések, gyakorlatok, rítusok és szimbólumok keveredése, harmóniája és diszharmóniája következtében látjuk a tér használatát, változását. Történelmi diskurzusok és politikai kurzusváltás alakíthatják át, alkotják újra, átrendezve olykor a történelmi tudat lényegi tartalmait,⁷ ezzel együtt a teret is, újra és újra. Az utcanévadás, a köztéri szobrok állítása, de még a településnek és településrészek is rendre tükrözhetik mindezt, esetükben pedig mindenkor felmerül a kérdés: *Hogyan alakul ki ez a tér? Milyen haszna lehet a benne rejlő örökségelemek alakításának, fenntartásának, használatának? Az ezekhez leggyakrabban tapadó gazdasági szegmens, a turizmus, mennyire lehet kulturális értelemben fenntartó/megtartó vagy romboló tényező? Kik a szereplők, és milyen szerepkörben vannak jelen a térben? Nemzeti és kulturális tekintetben kik hasznosulnak belőle: a település egésze/a városrésze/ a közösség? Hol alakul át az egyéni indíttatás csoportos interakcióvá?*

³ Jakab–Vajda 2018: 7–28.

⁴ Horváth 2006: 108.

⁵ Horváth 2006: 108.

⁶ Horváth 2006: 108.

⁷ Horváth 2006: 109.

Ezek akkor is felmerülő kérdések, amikor az örökségesítő gyakorlatok már nemcsak a társadalmi hasznosulás lehetőségének jegyét mutatják, hanem a mednezsmet és a marketing területéhez kapcsolódóan a gazdaságit.⁸

Az örökségesítő szándék egy olyan napjainkban dokumentálható jelenség, amely az identitás fenntartásának célzatával működik. Ez egy újabb elem az identitás újra- és újraíródásának folyamatában, amelyről tudjuk, hogy a változásnak köszönhetően alakul és „*jellemzően magán bordonzza a különböző generációk eltérő tapasztalatait, affinitásait, lojalitáskényszerét.*”⁹

A hercegekúti példa

Hercegekút esetét, mint az örökségre épülő gazdasági szerkezet kialakulásának színterét mutatom be. Az „örökségvállalkozások”¹⁰ sorában a fiatalok mozgósítását, a borászatok, szőlészetek felvirágoztatását, a sváb szalonna marketingjét, a pincetulajdonosok attitűdváltását, borkóstolók szervezését, vendéglátó- és szálláshelyek kialakítását láthatjuk. A gazdasági stratégiaváltással együtt valósul meg az emlékeztettermelés és az örökségelemek kiaknázása, annak megtartó erejére alapozottan. Mindehhez röviden vázolom a megélhetést biztosító pincesorok és a település lakosainak történetét.

A település történetével és kulturális örökségével Balassa Iván foglalkozott több tanulmányában is, majd Naár János, helytörténész írt és szerkesztett monográfiáiban olvashatjuk részletesen a településfejlődés vonalát: *Hercegekút* (Tamás Edit szerkesztése alatt), *Szülőföldünk Hercegekút I. Életmód és hagyományok* (Joósné Naár Erikával közösen), *Szülőföldünk Hercegekút II. Egy igaz barátság hiteles története* (Rák József szerkesztése alatt).¹¹ Hercegekút német telepésekkel történő benépesítését 1750-től datáljuk, ekkor Trautson János Vilmos, osztrák főnemesi család sarja magánföldesúri vállalkozásában szorgalmazta a német családok átköltöztetését.¹² A mai dél-németországi területekről három szakaszban érkeztek 1750 és 1761 között.¹³

„Az akkori Trautsondorff/Trautsonfalva néven ismert település első német lakosai az elmondás szerint olyan helyet kerestek, ahol az általuk létszükségesnek tartott négy természeti jelenség egy-

⁸ Jakab–Vajda 2018: 11.

⁹ Ilyés 2003: 61.

¹⁰ A kifejezéssel kapcsolatban vö. Jakab–Vajda 2018: 18.

¹¹ Balassa 1973: 285–320; Naár 2010: 21–30; Tamás (szerk.) 2010; Rák (szerk.) 2013; Joósné Naár–Naár 2012.

¹² Naár 2010: 21.

¹³ Naár 2010: 30.

szere megtalálható: Wasser, Wiese, Weinbeere, Wald”. [...] „...a lakosok körében ismert „eredetmonda” szerint is a telepések először a könnyen vájható domboldalban alakítottak ki maguknak lakóépületeket (földházakat).”¹⁴

Ezekből a kezdetleges lakóépületek vájataiból alakultak ki a pincék. Felismerve a riolittufa kőzet könnyed alakíthatóságát, egész pincesorokat, illetve több-ágú pincéket hoztak létre.

Hercegkút mára két különálló pincesorral rendelkezik a *Kőporosi- és a Gombos-hegyen*, a sváb telepések öröksége pedig 2002-től az Unesco Világörökség részét képezi. A pincesorok környezete adja azt a területet, ahol a helyiek mind a munka, mind a szórakozás tekintetében megélhetik a közösségi hovatartozás élményét. A napjainkra elmagyarosodott település ragaszkodik a sváb gyökerekhez és erősíti német nemzetiségi identitását. Ennek számos szegmense látható, így a *Német Nemzetiségi Önkormányzat*, a *Gyöngyszem Német Nemzetiségi Általános Iskola* működtetése, számos civil szervezet, mint a *Heimat Néptánc Egyesület*, a *Freundschaft Nemzetiségi Vegyeskórus Egyesület* és a *Hercegkúti Világörökségi Pincesorokért Egyesület*. A közösségi élet összekapcsolása a szőlőművelés adta lehetőségekkel olyan gasztrokulturális rendezvények létrehozásának ötletét adta, amelyben ötvöződnek a nemzetiségi és gazdasági elemek a település fennmaradásának érdekében. Az elmúlt években több olyan rendezvényt bonyolított a település, amelynek célja a helyi kulturális és gazdasági értékek reprezentálása, illetve a társadalmi és gazdasági megtartóerő fejlesztése. A bor- és kulturális turizmus kiaknázása révén a település fenntartása, hagyományainak és kulturális értékeinek továbbadása a következő nemzedéknek a jövő irányába mutató eredményes aktivitását dokumentálhatjuk. Mindezt a magyar nemzeti hovatartozás és a német nemzetiségi származástudat sajátos értékeinek megragadásával, a fenntartó gyakorlatok alkalmazásával, az utódnemzedék számára való örökül hagyás szándékával teszik.¹⁵

Az ehhez helyet biztosító közösségi aktivitási tér a német telepések örökségének egy a környezetbe táplált lenyomata, amely a kialakított pincesorok formájában adja a múlt, a jelen és a jövő összekapcsolódásának helyszínét. A kialakított térben működő társadalmi és gazdasági jegyek összehangolása a kulturális elemekkel biztosítja a közösségi megmaradás lehetőségét. A kulturális elemek – a Tokaj-hegyaljai borvidék folyékony értékei a sváb hagyományos ételekkel együtt – a 21. századi gasztronómiai fesztiválok turistavonzó mivoltára alapozottan a rendezvények magjaként szerepelnek. A bor és a tunki¹⁶ együtt nyújt kulináris és

¹⁴ Marinka 2014: 170–171.

¹⁵ Marinka 2014: 184–188.

¹⁶ A tunki a *tunken* német tunkolni kifejezésből létrejött elnevezés, arra az ételre utal, amely állagánál fogva leginkább kenyérral tunkolva fogyasztható. Alapformája a tradicionális disznóölések alkalmával először kikerülő, feldolgozható alapanyagokból összeállított étel. Sertés lapockát, bordahegyet (*riplspitz*) és sertésmájat vágnak össze, majd babérlevéllel ízesítve pörköltet készítenek.

kulturális élményt, miközben gazdasági hasznosulása mellett beépül a felnövekvő generációk tudáskészletébe is. A családi asztalok étele kikerül a közösségi szintérré, mintegy kísérő társelme lesz a boros-pincés összejöveteleknek, ugyanakkor a helyi értékek között szerepelvén a borral együtt válik a település kulturális védjegyévé.

A marketing és közösségmegtartó gazdasági erőforrás vonatkozásában Hercegekút önmenedzsmenete nemcsak a közösségi találkozások színterére korlátozódik. A nyitott pincenapok az árucseré helyszínei ugyan, a nagyobb közönséget megszólító marketinghez azonban több fórumon keresztül jutnak el. A 2019-ben megrendezett „Őszváros Boros Kőporos” c. pincevendéglátás a névadás és az örökség kapcsolatának egy újabb példája. Az esemény hirdetése a népszerű közösségi felületen bejegyzett Trautsons (*Trautsons Bor és Kultúráért Egyesület*) oldalán is olvasható volt. A fiatal hercegekútiak céljának megfogalmazásában egyértelműen a hercegekúti borok és a világörökségi pincesorok népszerűsítése hangsúlyozódik ki. A tagok között, az eseményeket ábrázoló fotók alapján elsősorban fiatalokúak szerepelnek, akik a népszerűsítésben tevékenyen részt vesznek. Ez is jelzi a fiatal nemzedék törekvéseinek sikerét, amelyet csak erősít az egyéb felületen hirdetett települési propaganda.

„Hercegekúti pincesorok

A sváb népi építészeti fotókra kíváncsi örökség Hercegekút Gombosbegyri és Kőporosi pincésora. A fővel benőtt, sátozott pincék négy szinten sorakoznak egymás fölött, megidézve a régi paraszti gazdálkodást.”¹⁷

„Kirándulástippünk az őszre: Hercegekút” címmel egy fotókkal illusztrált blogbejegyzésből is megismerhetjük a település kínálta lehetőségeket. A leírás utolsó mondata szintén a hagyományos értékekre való építkezésre és a helyi gazdasági fellendülésre utal:

„A vendégek visszajelzése alapján [...] az egyik legjobb szállásbely a faluban, ahol egy hercegekúti néni jóvoltából a helyi, sváb ételekből is ízeltőt kaphattok.”¹⁸

nek belőle. A megpuhult húsrá paprikás rántást öntenek. Kenyérrel fogyasztják, tunkolják, elnevezése is innen ered. Az ételhez rizzsel és apró kockákra vágott, tokaszalonnával gazdagított főtt savanyú káposztát tálalnak. A hercegekútiak ezen kívül még csirkéből, szalonnából, tojásból és krumbliból elkészített változatait is fogyasztják, már nem csak a disznóölések alkalmával. Lásd Marinka 2014: 186.

¹⁷ https://csodasmagyarorszag.hu/elmeny/hercegekuti-pincesorok-198?fbclid=IwAR0SWjLu3Fnhqe62yzxL3njabL0aLPMaJdVtaa3nHR_X6jpQ8PjtbruiuxQ (A letöltés dátuma: 2019. 10. 11.)

¹⁸ https://szallaskeres.hu/blog/kirandulastippunk-az-oszre-hercegekut?fbclid=IwAR2s952LhW570HHDDU8VDYUpDON-gBxEQ8NfNVrPlnPLSMpKL0jNnj-7j_o (A letöltés dátuma: 2019. 10. 11.)

A település példaértékűen kecsesítő lehetőségeket kínál a helyi fiatal korosztály számára. Ezek elsősorban a faluközösség színterére fókuszáló eredmények. Ugyanakkor a helyi családi gazdaságok fellendülését is tapasztalhatjuk, több családi pincészetnél a fiatal nemzedék felsőfokú végzettséget kitanulva folytatja a szülők, nagyszülők hagyományát úgy, hogy már nem a saját fogyasztásra, hanem nagyobb léptékben termel, célközönsége pedig sok esetben már nemcsak a hazai piac, hanem a nemzetközi vonal is.

A németek betelepítésének lenyomata a pincesorokban, illetve az ahhoz kapcsolódó egyesületek névhasználatában olvasható. A *Freundschaft* (barátság) német elnevezésű kórus is a német nemzetiséghez tartozását fejezte ki a névhasználatlaltal, de a lokális kötődés tükröződik a *Trautsons* egyesület elnevezésében is, amely utal a telepítő gróf és az első településnévből eredő leszármazottak öntudatára is.

A balmazújvárosi német telepítés térbeli öröksége

A balmazújvárosi példa a kulturális értékek erősítését mutatja: a meglévő térben való közösségi élmény megélésének igényével, és az újabb terek kialakításával a kulturális elemek fenntartásának megfelelő színteret alkotva. Ennek a törekvésnek köszönhetően aktivizálódik a német betelepítés örökségeként már meglévő *Németfalú* településrész, illetve a közösségi terek kiépítésével újjászerveződik a helyi nemzetiségi közösség.

Balmazújváros irányába Hartáról indul el részleges áttelepülés a 18. század derekán, majd 1766-tól a vadkerti református németek és a katolikusok közötti felekezeti összetűzések olyan mértéket öltöttek, hogy egy nagyobb csoport érkezik Balmazújváros határába. Hozzájuk további református és evangélikus felekezetűek csatlakoztak az 1780-as években Újszivác, Cservenka, Újverbász, Svábolaszi falvakból, valamint 1786–1787-ben Újpalotáról.¹⁹

A település déli részén található terület rész a mai Kossuth utca, illetve a Széchenyi és Pacsirta utcák közötti terület. Az első német elnevezésű közterület a „*Dajtschgrossgass*” nevet viselte, ez volt a Kossuth utca. *Németfalú* településrész 1783-ban már az akkor készült térképeken különálló német telepként szerepelt.²⁰ Szerűskertjeik a másik említett két utca helyén voltak. *Németfalú* a látható területi elkülönülés ellenére sem alkotott soha jogi értelemben vett különálló községet.²¹ A településrész elnevezése viszont a mai napig él. A térképeken is lehet látni, de a

¹⁹ Lásd Vajda 1981: 333.

²⁰ Vö. Vajda 1981: 333.

²¹ Vö. Varga 1958: 125, 140.

településen fellelhető névtáblák között is találunk erre utalást. Ilyen például egy helyi élelmiszerbolt megnevezése is, amely magán viseli a „németfalusi” jelzöt. A 21. századi örökségesítésnek köszönhetően már a *németfalusi* kifejezés olvasható a közösségi ház homlokzatán, de a köznyelvben is alkalmazzák, tehát élő használatban van. A Balmazújvárosi Református Egyházközségen belül is fennáll a lokális jelző használata, így például a településrész temploma is a németfalusi jelzöt viseli nevén.

A kulturális építkezés esetükben a közösségszerveződéssel együtt valósul meg, az öröklött tér, bizonyos részei emlékezeti térré szerveződött, így például a református templom helyet adott a málenkij robotra elhurcolt áldozatok emlékére emelt kőtáblának, és az emlékezeti rítusok megszervezésének. Adott esetben egy szakrális, de zárt térben létrejött emlékezeti alakzatot látunk, ugyanakkor a nyílt emlékezeti tér megvalósulására is van példa, ez pedig a már újonnan megalakított kulturális és közösségi térben ad lehetőséget a történelmi trauma feldolgozási mechanizmusainak elemeként kialakult rítusok kollektív örökségelemmé formálására.

Fontos hangsúlyozni, hogy a teret ma már nem csak az ott lakók használják, hanem azok a német származástudattal rendelkező, de a település egyéb részein élő lakosok is és más településre elszármazottak is, akik a térben működő gyakorlatokon keresztül kívánják megélni nemzetiségi hovatartozásukat, illetve a közösséghez tartozás élményét.

A Svábfalu emléktáblája Gávavencsellőn

2018-ban a XI. Regionális Német Nemzetiségi Fesztivál keretében avatták fel a Gávavencsellő Svábfalu településrészét jelző emléktáblát. A Kápolna utca két végében álló tábla a térben jelzi a betelepülés emlékét. A település németekkel való benépesítése a 18. században történik, a betelepülők egy része Rakamazról származik.

„A falu az 1785-ös telepítés után választódott két részre. Egy utca választotta el a [sic!] Óvencsellőt Újvencsellőtől. (De mondták a régi falut Magyarfalunak is, az újat Németfalunak.) Mindkettőnek külön bírása és külön tanácsa volt.”²²

A település lakói néhány generáció alatt elmagyarosodtak, ettől függetlenül számtalan olyan archaizmust és kulturális lenyomatot találunk, amely a német betelepülésre utal. Vencsellő sem menekülhetett meg a második világháború utáni

²² Kujbusné dr. Mecsei 2000: 97.

megtorlástól, amelynek következtében az idén 75. évfordulójára emlékezve tartottak istentiszteletet a római katolikus templomban.

A nemzetiségi hovatartozását kifejezni kívánó kisközösség aktivitásának köszönhetően most már egyre több olyan térbeli elemet találunk, amely már nem csak mentálisan, hanem vizuálisan is jelzi a betelepítés emlékét. Aktivitásuk az örökségesítés szándékával az utókor következő nemzedékeinek szól. Ennek egyik rituális jegye az egykori sváb településrész megjelölése, emléktábla kihelyezésével. Ez a tábla már nem szimbolikus határkijelölő funkciójában él, hanem egyszerre emlékezeti alakzat és „örökség-recepció”²³, jelezvén, hogy a Kápolna utca, nem csak egyszerű utca, hanem valamilyen egyéb szimbolikát is magán hordozó közterület. Mintegy társadalmi transzparens, amely felkelti a figyelmet. A „tér mitologizálása”²⁴ egy térfunkció, a szimbólum- vagy jelképalkotás újratermelésének eszköze, a többoldalú megerősítés újból és újból felmerülő gyakorlata, az emlékezettermelés és az örökségesítés folyamatában. Az örökségesítők elsősorban az idős generáció tagjai, ugyanakkor a középkorúak közül is csatlakoznak a szándékhoz, amelynek célja a betelepítés kulturális hozadékának kifejezése is.

Archaikus névhasználat történeti kontextusban

A következő példákban a mai és a történeti értelemben vett északkelet-magyarországi területekről emelek ki eseteket, amelyek a betelepülésre utaló jegeket hordozzák magukon. A tanulmányom záró szakaszában csak utalásszerűen térek ki ezekre, jelezvén, hogy egy-egy esetben már szinte archaizmusnak tekinthető az elnevezés, amely a történelmi eseményre – a betelepítés tényére – vezet vissza. Ezek esetében nem mindenhol lehet cselekvő törekvéseket mérni, illetve teljes feltárásuk még folyamatban van, ezért nem részletezem az aktivitások szintjeit és az aktivitási tér működését.

SVÁB-KERT KÁROLYFALVÁN

Gyakran előfordul, hogy az elnevezéseket más települések lakói kezdik el alkalmazni, majd idővel beépül a köztudatba. „*Sváb-kert: a kácsárdi emberek nevezték így a Bányácska felé vezető út jobboldalán fekvő szántót, ill. gyümölcsöst. A falusiak is ismerik a nevet, de ők Cseregartenak hívják a tulajdonos után.*”²⁵ Károlyfalva esetében a be-

²³ Ilyés 2004: 209.

²⁴ Keményfi 2009: 17.

²⁵ Trifonovné Karajz 2002: 253.

telepítést szintén a 18. századra tehetjük, a hercegekútival egy időben 16 család érkezik ide Trautson János herceg jóvoltából. Károly fia nevét őrzi a település, amelyen 1777-ben fatemplom épül, majd csak 1877-ben épül meg kőtemploma.²⁶

SVÁB VÉG NAPKORON

A napkori svábok betelepítése az 1760-as évekre tehető. Két, 1765-ben keletkezett szerződés szerint Rakamazról és Mezőfényről N. Kállay Ferencnek köszönhetően római katolikus svábok érkeztek Napkorra. Az 1772-es úrbéri iratok szerint igen kedvező feltételek között kezdenek el gazdálkodni a Napkorra betelepítettek.²⁷ A falu Sényő felé eső része:

„Az Orosz-kert. Orosz-vég és Sváb-vég a XVIII. sz. közepén – a pestis miatt meghalt jobbágyok helyére – betelepített szláv, ill. sváb nemzetiségű lakosságról kapta a nevét.”²⁸

A település lakosságának körében a 21. századra kialakult nemzetiségi újjáéledés szintén újragenerálta az etnikai térbeélés igényét. Ezt példázza a minél több póluson keresztül megalkotott tér aktív használata.

SVÁB SZÁLLÁS – SVÁB BOKOR – SVÁB RÉSZ A NYÍRSÉGBEN

A nyíregyházi tanyákról készített 1930. évi kimutatásban találunk *Sváb szállás* és *Sváb bokor* elnevezéseket. A *Sváb szállás* az 1784. évi térképen szerepel, de már az 1827. évi összeírásban Ilcsik szállás néven látjuk, a „magyarosítás előtt” és 1930-ban Alsó sóskút néven szerepel. A *Sváb bokor* elnevezés 1930-ban már használt, és a „magyarosítás előtt” is, az 1748. évi térképen „névtelen”, az 1827. évi összeírásban pedig családnevekkel ellátott szállások lehettek.²⁹ Ugyanakkor az 1899-es Szabolcs vármegye szabályrendeletei között a közigazgatási beosztásában a Nyíregyházhoz tartozó, 50 lelket meghaladó tanyák között szerepel a *Sváb-bokor* elnevezés.³⁰ Az 1911-es *Szabolcsvármegye szabályrendeleteiben* már nem található ilyen elnevezés Nyíregyháza tanyáinak felsorolásai alatt.³¹

A Nyíregyháza környékére betelepülő svábok feltételezhetően azokkal a szlovák telepeseikkel érkeztek, akikkel együtt éltek Békés megyében. 1716-ban

²⁶ Kiss 1933: 215.

²⁷ Lekli 1982: 378–379, 385–386.

²⁸ Lekli 1989: 416, 424.

²⁹ Nagy 1931: 62.

³⁰ Mikecz 1899: 492.

³¹ Sipos 1911: 533.

Felvidékről Békés megyébe (Csaba, Szarvas, Tótkomlós, Mezőberény, Orosháza) telepedtek le. Rövid időn belül

„...Nyíregyháza akkori földesurának, gróf Károlyi Ferencnek felhívó levele nyomán és Petrikovics János szarvasi csizmadiamester lelkes biztatására mivel a földesúr a földön kívül 3 évi adómentességet és a bázak felépítéséhez juttatott, 300 család költözött a békésmegyei telepítvényesekből Nyíregyházára. (1753 őszén).”³²

A Komoróczy István által összeállított *Szatmár vármegye szabályrendeletei és területi beosztása* című munkája 1898-ban a *Megyebizottsági tag választó-kerületei* között szerepelteti a Nagy-Károlyi III. és IV. választókerületek utcáit, amelyben a közigazgatásilag ide tartozó településrészként a „Sváb-rész egy része”-ként határozza meg.³³

A TELEPÍTÉSEK NÉVEMLÉKEI KÁRPÁTALJÁN

Az aktív nemzetiségi tevékenység nélkül fennmaradó sváb utcanév használatával találkozunk Ungváron. Ez is jelzi, hogy Kárpátaljára is történtek telepítések, de már nem voltak olyan szervezettek, mint a közeli Szatmár vármegyében. Egy szervezett telepítésre mégis találunk példát:

„... a XIX. század közepén pl. az Ungvári Kincstári Hivatal meghívására érkezett egy csoport német paraszt Salzburgból. Letelepülésükhöz külön utcát jelöltek ki (ma Svabszkaja ulica). Ők hamar elégedetlenkedni kezdtek, mondván, hogy nem azt kapták, amit számukra ígérték. A helyi lakosok sem nézték jó szemmel a bevándorló 'svábok'-at, mert a kincstár nekik juttatta a jobb minőségű földeket.”³⁴

A németajkúak betelepítésének emlékét Ungváron ma is őrzi a Sváb utca elnevezése, holott lakosságát tekintve már nem igen találunk olyat, akinek az emlékezetében élne a telepítés története.

Sajátos példaként említendő még *Németmokra*, amely valójában egy osztrák telepesfalu. Németmokra (*Nemecka Mokra*, *Nimeszka Mokra*, *Nimetska Mokra*) község több forrás szerint 1777-ben jött létre, 60 család megtelepedésének köszönhetően, anyakönyvüket ekkortól vezették. Az Ausztriából érkező erdei munkások lelkészt és kántort is hoztak magukkal. 1812-ben fából épült templomuk, majd 1885-ben kibővült, 1901-ben pedig Jézus szent szívének és Páduai Szent Antalnak szobra került be a templomba Reisenbüchler József és Hoffer József

³² Dienes 1931: 69.

³³ Komoróczy 1898: XXIII.

³⁴ Pavlenko 1997: 44.

közreműködésével. 1808-ban 265 római katolikus, 1902-ben 671 római katolikus, 12 görög katolikus, egy református és 12 izraelita élt a településen.³⁵ Németmokra templomát Nepomuki Szent János tiszteletére szentelték, a második világháború után bezárták.³⁶

A település nevében még él a betelepítésük nyoma. Online elérhető felvételeken keresztül látható a falutáblán a „*Deutsch-Mokra*” felirat, és az utóbbi néhány évben megtapasztható osztrák érdeklődésnek köszönhetően erről a távoli, elzárt településről is képet kapunk egy rövid netnográfiai kutatás során. A település nemcsak nevében őrzi a telepések emlékét, hiszen megtalálható még, ugyan csekély esetben a telepések leszármazottainak ajkán élő dialektus. Már az 1854-es leírásban is sajátosnak írják nyelvüket: „... német ajku, de németsege csak akkor tiszta, mikor miveltebb némettel van dolga s közlekedése...”³⁷. Egy 2014-es online elérhető dokumentumfilm tanúsága szerint valóban jellegzetes osztrák tájszólásban hallhatjuk a nyilatkozókat. Ma már rendkívül kevesen maradtak leszármazottak a településen. A második világháborút követő elhurcolás és az életben maradottak kikényszerített elköltözésének következtében csekély számban élnek itt németajkúak. A településsel foglalkozó osztrák orgánumok az „elfeledett” narratívájában mutatják be őket.³⁸

Terek, helyek, helynevek

A térhasználat a társadalmi tagolódás kódolt kifejeződése, így láthatjuk a térhasználat és az etnikai hovatartozás összefüggéseit, az egyén etnikai önazonosságának kifejeződését, hiszen a térbeli pozíció megválasztása az identitás fontos összetevője.³⁹ A névhasználat az aktivitási térként működő helyeken és a már nem aktív helyeken is megtalálható, ezen utóbbinál már sokszor csak az emlékezet szintjén.

³⁵ Meszlényi 1904: 267. Meszlényi évkönyvéből kiderül, hogy 1861-ben Németmokra lelkésze Brázay János volt (Meszlényi 1904: 410.), aki később a szatmári sváb település, Mezőpetri papjaként írja meg a település és plébániája történetét. Wilfried Schabus leírása kutatásai szerint alig 100 katolikus famunkás feleségeikkel és gyermekeikkel (közel 220-an) érkezett a Mokrajanka völgyébe 1775 decemberében, ahol letelepedtek, és megalapították Németmokrát. A telepések Ebensee, Ischl és Goisern-ből érkeztek. Schabus 2011: 83.

³⁶ Bura 2003: 107.

³⁷ S. J. 1854: 183.

³⁸ A 2014-ben közzétett videót készítette Christopher Lehermayr *Das Dorf der vergessenen Österreicher* címmel: <https://www.youtube.com/watch?v=BKzkJS8e9aU>; Lásd még: Georg Christoph Heilingssetzer *Eine vergessene Welt* címmel Wiener Zeitung online oldalán 2016-ban közzétett cikke. <https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/reflexionen/geschichten/862462-Eine-vergessene-Welt.html> (A letöltés dátuma: 2019. 10. 11.)

³⁹ Lásd Keményfi 2004: 184, 186.

A tanulmányban elsősorban a német nemzetiségi csoportnévre fókuszáltan néztem a helyneveket, közterületi elnevezéseket. A téma kutatása során azonban több település vonatkozásában volt látható a betelepülők családnevéhez köthető egyéb közterületi névhasználat is, amelyek a későbbiekben szintén a kutatásom tárgyát képezik majd. Mind a családnévre, mind a csoportnévre utaló közterületi szóalakok az etnikai térmegjelölés egykori és jelenlegi funkcióit, esetleges funkcióváltásait is jelzik.

A nemzetiségi tér, annak ellenére, hogy elkülönítő és elkülönülő jegyeket tartalmazhat, nem olyan éles határokat jelöl ki, mint amelyet évtizedekkel, akár egy-egy évszázaddal ezelőtt. Gondoljunk itt arra, hogy volt olyan eset, amikor egyik nemzetiség a másik nemzetiség falurészére még csak be sem léphetett. A nemzetiségi hovatartozás mellett meglévő nemzeti vonatkozás következtében egymásba mosódó tereket látunk, amelyek az értelmezési keretek, a szimbólumrendszer és a rítusok következtében válnak hol a nemzeti, hol a nemzetiségi hovatartozás megélésének színterévé. Így a sváb utcán végigmegegy, és használja azt a német származástudattal rendelkező és más nemzetiséghez tartozó tagja is, azonban a térhez való viszonyulása, a tér beélésének mentális kapcsolódása más lesz mindkettőnél. Ez felveti a lokális kötődés, a falu- vagy városrész szintje mellett a helyrajzi szintű kötelékek kialakulásának kérdését, amelyre vizsgálandó és már korábban felmért, a területre vonatkozó példa lehet a szatmári svábok háznévhasználat.

Irodalom

- BALASSA Iván
1973 A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. XII. 285–320. Miskolc
- BURA László
2003 *A második évszázad (1904–2004). A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Kislexikona*. Csíkszereda: Státusz Kiadó
- DIENES István
1931 Nyíregyháza népe. In Ladányi Miksa (szerk.): *Magyar városok monográfiája 8. Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei*. 68–114. Budapest: Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatal
- HEILINGSETZER, Georg Christoph
2016 *Eine vergessene Welt*. Wiener Zeitung. 17.12.2016. <https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/reflexionen/geschichten/862462-Eine-vergessene-Welt.html> (A letöltés dátuma: 2019. 10. 11.)
- HORVÁTH István
2006 *Kisebbszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetem Kiadó – Persa Universitară Clujeană

- ILYÉS Zoltán
2003 A nemzeti identitás és az etnikus tradíció változásai és szimbolikus megjelenítésük szintjei egy szlovákiai német közösségben. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. II.* 61–75. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 2004 Szimbolikus határok és határjelek. In Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére.* 189–212. Miskolc: Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék
- JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András
2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* 7–28. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- JOÓSZNÉ NAÁR Erika – NAÁR János
2012 *Szülőfalunk Herceggút. I. Életmód és hagyományok.* Herceggút: Herceggút Önkormányzata
- KEMÉNYFI Róbert
2004 Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó
- 2009 Földrajzi tér – történelmi idő – természeti környezet. *Híd.* (2009. június.) 3–18.
- KISS László
1933 Herceggút és Károlyfalva. [A Herceggút és Károlyfalva német (sváb) települések története. Kivonat Kiss László: „Herceggút und Karlsdorf, Deutsche Siedlungen im Komitat Zemplén” c. értekezéséből.] In Gulyás József – Kántor Mihály (szerk.): *Magyar városok monográfiája XII. – Sárospatak és vidéke.* 215–216. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala
- KOMORÓCZY István (összeáll.)
1898 *Szatmár vármegye szabályrendeletei és területi beosztása.* Nagykároly: Nyom. Róth Károly Könyvnyomdájában
- KUJBUSNÉ DR. MECSEI Éva
2000 Hétköznapiak a XVIII–XIX. században. In Dr. Nagy Ferenc (szerk.): *Gávavencsellő (Tanulmányok Gávavencsellő történetéről).* 75–102. Gávavencsellő: Gávavencsellő Nagyközségi Önkormányzat
- LEKLI Béla
1982 Napkor község a XVIII. és a XIX. század elején. In Dr. Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. III–IV.* 377–404. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár
- 1989 Napkor község földrajzi nevei. In Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok. 07.* 415–428. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár
- MARINKA Melinda
2014 A magyar „nemzeti sült” színei egy tokaj-hegyaljai település táplálkozáskultúrájának tükrében. *Néprajzi Látóbatár.* XXIII. 3–4. 169–189.
- 2019 Az örökségesítés kérdése a német nemzetiségi néprajzi kutatásokban. In Karlovitz János Tibor (szerk.): *Tanulmányok a kompetenciákra építő, fenntartható kulturális és technológiai fejlődés köréből.* 306–313. Komárom: International Research Institute s.r.o.
- MESZLÉNYI Gyula
1904 *A Szatmári Püspöki Egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében.* (Schematismus Ceptenarius 1804–1904.) Szatmár: Pázmány-Sajtó
- MIKECZ Dezső (egybegyűjtötte)
1899 *Szabolcs vármegye szabályrendeletei. A vármegye területének különböző kormányzati ágak szerint való felosztását feltüntetve függelékkel.* Nyíregyháza: Nyomatott Piring J. Könyvnyomdájában

- NAÁR János
2010 Trautsonfalva létrejötte. In Tamás Edit (szerk.): *Hercegekút*. (A tanulmányokat írták: Naár János és Tamás Edit) 21–30. Hercegekút: Hercegekút Község Önkormányzata
- NAGY Elek
1931 Nyíregyháza fejlődése. In Ladányi Miksa (szerk.): *Magyar városok monográfiája 8. Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei*. 39–67. Budapest: Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatal
- PAVLENKO, Georgij Vasziljevics
1997 A NÉMETEK LETELEPÉDÉSE Kárpátalján a XVIII–XIX. században. In Nagy Ferenc (szerk.): *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv. 12.* 35–46. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár
- RÁK József (szerk.)
2013 *Szülőfalunk Hercegekút. II. Egy igaz barátság biteles története. Tíz éves a német partnerkapcsolat*. Hercegekút: Hercegekút Önkormányzata
- SCHABUS, Wilfried
2011 Siebenbürgen und Transkarpatien: Deutsch als Minderheitensprache in Mitteleuropa vor dem Hintergrund von Migration und Konfession. *Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik*. 1. Jg. 1. Heft. 79–103.
- SIPOS Béla (egybegyűjtötte)
1911 *Szabolcsvármegye szabályrendeletei*. Nyíregyháza: Nyomtatott Borbély Sándor könyvnyomdájában
- S. J.
1854 Máramarosi német telepek. *Vasárnapi Újság*. 22. (1854. július 30.) 183–184.
- TAMÁS Edit (szerk.)
2010 *Hercegekút*. (A tanulmányokat írták: Naár János és Tamás Edit). Hercegekút: Hercegekút Község Önkormányzata
- TRIFONOVNÉ KARAJZ Borbála
2002 Károlyfalva a helynevek tükrében. *Széphalom*. 12. (A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve) 245–261.
- VAJDA Mária
1981 *A balmaazújvárosi Németfalva táplálkozási szokásai*. (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1979). 331–352. Debrecen: Déri Múzeum
- VARGA Antal
1958 *Balmaazújváros története 1945-ig*. Debrecen: Alföldi Nyomda

Melinda Marinka

„GERMANVILLAGE”- „SWABIAN STREET” – ”ROW OF WINE CELLARS”
*THE MEMORY OF THE SWABIAN SETTLEMENT IN NAMES OF PUBLIC
PLACES AND COMMUNITY SPACES*

Researching the imprint of the cultural impact of German settlements in North-East Hungary during the 18th century, we can witness how memorial and communal places were formed and consciously built, which form an essential part in the documentable practice of preserving the identity today.

On those settlements where the activity of the former German settlers' descendants can be detected, the concept of space in the context of heritage can be seen not only as a trace of functionally interpreted identity maintenance but also as designated territories for „consumption” of heritage, including its cultural and economic utilization, in the 21st century. We can detect spaces where temporality and uniqueness appear as part of the heritage at the same time, where the place itself or the created one will be the scene of living and possibly exchanging products for cultural and community events organized around the historical past.

In this study, I present these spaces and the activities associated with them, describing examples that reflect the activities of people of Swabian descendance in community spaces, as well as the imprint of the existence of a given national identity in the use of territorial names.

Etnográfiai-olvasatok

Doma Boglárka
Magdus Andrea

Egy Nyíri mezősegi napló, mint I. világháborús néprajzi forrás

DOMA BOGLÁRKA

Témamegjelölés

Jelen tanulmányomat egy korábbi szakdolgozatom alapján írtam, melynek témája egy Nyíri mezősegi¹ napló, mint I. világháborús néprajzi forrás.² Ez az I. világháborúhoz köthető napló tartalmilag roppant összetett és sokrétű írás, amelynek most tartalmi bemutatására térek ki.³

A Nyíri Mezőség, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egyik néprajzi kistájának az elnevezése majdnem ismeretlen a néprajzi szakirodalomban, pedig már a 18. század közepén felbukkant egy dézsmajegyzékben, mint a Nyírséggel egyenrangú tájnév. A 19. században Fényes Elek szintén használta a „Mezőség” elnevezést, a „Nyíri” jelzőt pedig Balogh István tette a mezőség elé a hasonló tájnevektől való megkülönböztetés céljából.⁴

Ez a terület a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északnyugati részén fekszik. Érdekesége, hogy mindeközéig nem határozták meg azokat a településeket, amelyek ehhez a néprajzi tájhoz tartoznak. Az eddig megjelent szakirodalom és eddigi kutatásaim alapján, az alábbi 7 település sorolható ide: Tiszavasvári, Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszanagyfalu és Szorgalmatos, amelyek földrajzi és néprajzi ismérvek alapján is megkülönböztethető a Nyírségtől.

Ez a napló a Nyíri Mezőség egyik településén, Tiszavasváriban található. Azonban ez a település az előzőekben már számos elnevezéssel élt. A korábbi neve Búdszentmihály, melyet 1952-ben változtattak meg a ma használatos Tiszavasvárra. Búdszentmihály néven 1941-ben egyesült a két község, Búd és Szent-

¹ Az eddig megjelent szakirodalomban a Nyíri Mezőség kifejezés helyesírása többféle módon is előfordul, azonban kutatásaim során az alábbiak szerint írom, hasonlóan Borsos Balázs 2011-es kötetében. Lásd Borsos 2011: 324–326.

² A tanulmányt lektorálta Keményfi Róbert.

³ Jelenlegi tanulmányomat az MA szakdolgozatom alapján írtam. Lásd Doma 2018.

⁴ Páll 2014: 23. Vö. Páll 1997: 215–225; Fényes 1839; Balogh 1975.

mihály.⁵ Azonban az egyesülés előtt használatos volt még a Tiszabűd és Búdszentmihály elnevezés is, amely ugyanúgy külön Búdot és Szentmihályt jelentette.⁶

Az általam bemutatott napló írója és főszereplője M. Nagy István, egy szentmihályi parasztember, aki az Osztrák-Magyar Monarchia haderejének 23. gyalogos hadosztályában szolgált, Lemberg városánál és Premysl erődjének ostrománál.⁷ Messze hazájától, családjától, barátaitól 1915. május 13-án áldozócsü-törtök délutánján 2 óraker esett orosz hadifogságba. Az összesen 200 oldal terjedelmű naplója többek között tartalmazza a háború kitörését, a fogságban töltött napjait, álmait, dalait, verseit. Kontextusa miatt egyaránt érdekes a történelmi kutatás, valamint a narratológia és a szövegfolklorisztika számára.⁸ A napló jelenleg Tiszavasváriban található a Vasvári Pál Múzeum Egyesített Közművelődési Intézmény és Könyvtár tulajdonában áll.⁹

A háború kitörése

Mivel már számtalan publikáció jelent meg a háború kitörése kapcsán, ezért jelen tanulmányomban nem törekszem ennek általános ismertetésére.¹⁰ Véleményem szerint ne csak az utókor megítélésével ábrázoljuk az I. világháború történéseit, hanem saját szavaikkal mondják el tapasztalataikat, teljes szöveghűséggel és íráshibákkal, azok is, akik átérték azt.¹¹

„Ferencz ferdinánd trónörökösünk meggyilkolása után az egész ország intelligenciájja szötte az ábrándjait, hogy miként bosszúlják meg az hadviseletben nagy tehetséggel bíró trón örökösünknek halálát, ere nézve Gróf Tisza István oj eréjes ultimátumot küldöt szerbjába, hogy azt szerbjja egyáltalán nem respektálbata. Tehát meg kezdődöt a háboru ki töré vonat kozó intészkedés. eléb mint részletes majd általános mozgósítás, ezek halatára óriási harvzi kedv árasztota el a magyar népet, minden ember nevelte magában az energiát, hogy el úze magától, a családi állapotára

⁵ Véglegesen 1941-ben változtatták meg a település nevét Búdszentmihályra, azonban dolgozatomban többször is ezzel az elnevezéssel élek, mivel előtte is használatos volt a két település összevont elnevezése.

⁶ <http://www.tiszavasvari.hu/varostortenet> (A letöltés dátuma: 2017. 10. 07.)

⁷ Levéltári adatokkal ezt nem sikerült alátámasztani. Itt is köszönöm Dr. Balla Tibor alezredes közreműködését a Hadtörténelmi Levéltárból.

⁸ Landgraf 2017: 801.

⁹ Vasvári Pál Múzeum Egyesített Közművelődési Intézmény és Könyvtár tulajdona. Leltáriszám nélkül.

¹⁰ Németh 2007, 2009; Czékus 2012; Bihari 2013; Margittai 2014; Sebestyén 2014; Szallay 2014; Püski–Kerepeszki 2015; Billnizter 2017.

¹¹ Szentí 1988: 8.

vonatkozó gondjait, és örömet hagyta otthon az apa híj nejét és gyerekeit, a vőlegény menyaszonyát, a diák tankönyveit, hogy bosszút foraljon, az ojan szomszédján a mely 1908, óta mindég oj fenyegető magatartást tanusítot velünk szembe, tebát a rejtéjes bosszú nagyob és nagyob gyökeret vert szívünkbe, hogy nem voltunk képes energiát érzéseinknek kifejezést adni, voltak apák s, ojanok akik nem voltak hadkötelesek, hogy betegje let az harczi vágyainak meg nem valósulásáért egész éjel tüntetek a falukban és városokban a háború melet s éltették a kirájt és vilhem császárt. De legjobban a háborút és leírhatatlan örömet hagyták el az családi körünk tűzhejét a népnek ezrei kísértek ki az álomásra, és minden arczon lehetet látni a nagy harcra vonatkozó nyugodtság vonásait. a kísérők között jelen volt Bálint István, Nagy tiszteletű úr is, aki ojan harczi és lelkes beszédet tartot, hogy sójom szárnyon szeretünk volna el repülni egyenesen a svaromléniába, hogy azonal kielégítést nyerjen a harczi vágyaink, ezek után felültünk a vonatra és robogot a vonat velünk múnkácsra.”¹²

A napló szerzője is Ferenc Ferdinánd halálával indít, mely köztudottan a háború kitörésének kezdetével magyarázható. A naplóban lévő írás, mely Tisza István ultimátumára utal, azonban már egy későbbi esemény, mivel hosszas gondolkodás előzte meg azt. A szakirodalmakból jól ismerjük, hogy Tisza István döntése hetekig változatlan volt a háborúval kapcsolatban, mégpedig ellenezte azt. Közel egy hónap elteltével, majd a Pesti Hírlap 1914. július 24-i számában jelent meg ez a bizonyos ultimátum, amely átadása után nyilatkozott a sajtónak és hangsúlyozta, hogy erről további alkudozásnak és eszmecserének nincs helye.¹³

Az egyén számára a háború valójában akkor kezdődött, amikor behívták és harcba vetették, nem akkor, amikor a nagyhatalmak hadat üzentek egymásnak.¹⁴ A háború kezdetekor, eleinte nagy örömmel fogadták az emberek, egyszerűen éltették még a harcot ekkor. Voltak olyanok, akik tüntetéseket rendeztek a háború mellett és éltették a királyt, Ferenc Józsefet és II. Vilmos német császárt.¹⁵ Mely uralkodókról köztudott volt, hogy ők végig a háború kitörése mellett álltak, ezért támogatták az embereket arról, hogy jó döntést hoznak, ha bevonulnak a csatába.

A bevonulás öröme a honvédek számára azonban csak rövid ideig tartott. Attól a pillanattól kezdve, hogy átlépték a kaszárnya küszöbét, egy percnyi nyugtuk sem volt. Minden idejüket lekötötték a nehéz fizikai megterhelésekkel és a lelki kényszerítésekkel. Az volt a cél, hogy ne gondolkozzanak, hanem egyéniségüket földadva minden parancsot végrehajtsanak, ahogy a háborús gépezet vezérli.¹⁶

Az idézetben olvasható „Bálint István, Nagy tiszteletű úr”, kilétét nehéz eldönteni, hogy vajon a település életében ki is lehetett, hiszen akire a megszólítás vo-

¹² Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 25–27.

¹³ Galántai 2001: 97.

¹⁴ Szentí 1988: 10.

¹⁵ Az általa írt „Vilhelm császár” II. Vilmos német császárt jelenti.

¹⁶ Szentí 1988: 11.

natkozhat, az akkoriban két személyre is ráillik. Az egyik a községi képviselő testület tagja volt, a másik pedig a vezető lelkész, aki 1919 márciusában utazás közben eltűnt, így neve szerepel az 1934-ben állított I. világháborús hősi halotti emlékműn. Véleményem szerint, azonban mégis a községi képviselő testület tagjára vonatkozhat az alábbi megszólítás, akinek lelkes beszéde ösztönözte a katonákat akkor.

A naplóból való idézet jól szemlélteti a katonák életkorát, összetételét, amikor szerzője írja, hogy az „*apák, vőlegények, diákoknak*” kellett bevonulniuk, akik akkor ezt még örömmel tették, többen önkéntes alapon hagyták hátra családtagjaikat. Azonban később annál inkább szembesülniük kellett annak pusztító voltáról. Az apák, a fiak, a sógorok, a nagybácsik valamelyik hadszíntéren harcoltak, elnyomorodtak vagy meghaltak. Alig akadt olyan család, amelyikben ne gyászoltak volna.¹⁷

A frontról érkező hírek, a megélhetési gondok, a háború elhúzódása a közhangulatot csak tovább rontották. Az eseményekkel együtt nőtt a tömegek kiábrándulása.¹⁸

A frontokon harcolók a hadviselés közvetlen áldozatai még nehezebben éltek meg a háborút. A többségükben paraszti sorból származó katonáknak mérhetetlen szenvedést okozott már az otthontól való távollét is, amit az elviselhetetlenségig fokozott az értelmetlen pusztítás. A frontélményeket levelekben, naplókban, kéziratos verseskönyvekben örökítették meg azok, akiknek az átlagosnál több készségük volt az íráshoz. Ezzel magyarázható az is, hogy a népi kéziratok költészet az I. világháború idején virágzott. A kis verseskönyvekben nemcsak a különböző forrásokból származó népdalokat, irodalmi alkotásokat és más parasztköltők verseit másolták, hanem saját költeményeiket is beleírták. A másoltaknál azt jegyezték le, ami megfelelt érzéseiknek, gondolatviláguknak.¹⁹

A fogságban

Az I. világháború során a hadifogolykérdés addig még soha nem tapasztalt óriási dimenziókat öltött. A milliós tömeghadseregek megjelenésével a hadifoglyok száma is egyenes arányban növekedett. Az egész háború során mintegy 60 millió katonát mozgósítottak, közülük mintegy 8-9 millióan estek ellenséges hadifogságba. Többek között a cári Oroszország mintegy 1 millió katonája került

¹⁷ Szenti 1988: 6.

¹⁸ Környeyné Gaál 1997: 48.

¹⁹ Környeyné Gaál 1997: 48–49.

osztrák–magyar fennhatóság alá, míg ezzel szemben a Monarchiának mintegy 2 millió alattvalója lett orosz hadifoglytáborok lakója.²⁰

„jó érzés áraszt el megint éjszakára, ha enivalót nem, csak legalább levegőt kapnánk, könnyel áztot arccal így sóhajtoztunk, job let volna a harcz mezéjén bősiesen halni, mint hogy ij csúf mészka fog mireánk vigyázni, aztán kiesből tízennégy nap jöüink robogó vonaton, el el képzelgetüink Istenem holmaradt szép falúm határa, könyeznek szemeim, ha gondolok rája, útazásunk alatt ennyit keel szenvedni, nagyobb kifejezést nem is tudok adni, míg aztán elérüink egy sáros városba, hol töb időt töltve jártunk munkára, nem izlet a munka a rossz edeltől kifogyot az erő a magyar emberből, élet piros arczunk meg arult sárgára. özvegyet és árvát jajsztót hagyunk hátra, híjába a panaszc híjába az sóhaj, nem sokat törődnek az szegény fogojal. kezdüink imádkozni feletünk az isten, s reméljüink meg segít, meg segít szenvedésüinkben, buta orosz népség nem érijel észel nem vétetüink mi nekik soha íletüinkben, előljáróinknak eréjes hatalma küldöt minket ide övelök a harczba, a fogojtáborban boszút foralának, hogy ne legyen kedve a büszke magyarnak, három koczka czúkerot adtak regelire, ebédre leves volt de csak kása volt bene, fojtatása enek ismét vacsorára, az elmaradbatatlan sajitalan kása, volt hering betenként a finom halleves, hogy eremán mindjárt senki nem volt éhes, vacsorára is ez volt, nemetüink mást aznap, ez tápláléka a magyarnak, dolgozál hát etől híres vitéz magyar, arczod redőiből sok könnyeket kecsal, elnémul a kebel ki érzí e sarczot, hogy taposták el az magyar szabadságot,

Nem tudom hogy ébren vagyok e, vagy álmodok, csak amidön durva bánás mód albat napi munkám elvégzése után, leülve estendet, elmerengek, hogy én is fogságba jútotam, a régebi vidám kedéjemet méj bánatos gondolatok és búsc komorság váltoita fel. máskor széles arczom mosojgása most gyilkos szándékal párosulva. Vér szomjas tekintetet vetek minden elébem került tárgyra, és emberre is, mert nem tudom mi vár rám, hogy kinek a könnyelmúsége”²¹

A távolban, idegenben eltöltött idő alatt felértékelődik az elhagyott szülőföld, szülőház, család. A szenvedés, a nélkülözés olyan mértékben hangolja át líraira a férfiak életérzését, hogy napi életvezetésükben állandósítja a naplóvezetést, a versírást, a magánlevelezést. Ezek kulturális gyakorlatok személyes tudást, személyes élményeket örökítenek meg a történelemről.²²

Az idézet elején írja is a szerző, hogy valószínűleg jobb lett volna a harctéren meghalni, mint fogolytáborba kerülni. Ez arra is utalhat, hogy viszonylag a háború elején került fogságba, és a nagy harci kedvet hamar fel kellett váltania a hosszas kényszermunkának.

Az író az idézetben egy fontos gondolatot ír le, melyben utal a magyarok vétlenségére, hogy nekik csak parancsot kellett teljesíteniük, de igazából nem is kellene harcban állniuk, mert sosem vétettek egymás ellen.

²⁰ http://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/21/hadifoglyok_az_osztrak_magyar_monarchia_terulet_en_az_elso_vilaghaboru_idejen (A letöltés dátuma: 2017. 10. 27.)

²¹ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 6–9.

²² Keszeg 2008a: 223.

Az idézet végén ír a fogságban lévő étkezésről, ami elég szerénynek bizonyult.²³ Reggelire 3 darab kockacukor, ebédre leves, amiben kása volt, vacsorára szintén kását kaptak. Hetente pedig halat is ehttek, mely vélhetően a fehérje bevitel miatt volt szükséges. A kása, lisztes magvakból héjalással vagy aprítással készült élelmiszeranyag. A kásaétel alapanyaga révén rokona a hígabb kásalevesnek.²⁴ Főként egyszerű elkészítési módja és sokféle felhasználhatósága miatt terjedt el számos területen, így a háborús táplálkozásban is.

Az éhező katona képe is gyakori motívum a vizsgált történetekben. Háborúidőben a rossz gazdasági helyzet, az akadozó fronti szolgálat, a hadiszállítók becsatelsége stb. sok más oka lehet a katonák éheztetésének.²⁵

„most pedig sóhajtásokkal éneklésekkel igyekezzünk megnyerni a jó Istentünk kegyét, mert mondja az közmondás, hogy menj a tengerre megtanulsz imádkozni, tehát mi is azt mondjuk végy részt a háborúban megtanulod az Istent ismerni, s meg tanulsz gondolgozni, s, meregeni a természetben, amidőn látod, hogy az égen nincs felbő foszlány mégis borulni kezd, mert ágyúkekből születnek a felegek, vilámok hejet ezek gyújtják és világítják lángra a sötét éjszakát, ellángoló fényök mesze terjed, s, az egész világ nyüzszög izó fényökénél, alig van zúg ahol ne volna retegés, és félelem, alig van arcz melyet bánatos köny ne ásztatna, mert nem tudja senkisem mit végez feletün a sors. bizony tizenkét nebéz hónap szajlot le azóta, a mióta naponként a legtöbbszöri gondolataim az othol levő szereteim felé irányulnak, és ezekkel szemben még csak szemeimmel sem láthatom őket talán soba, könnyes szemekkel méla búsan számláljuk a nebéz napokat, enek óráit perzeit. a minék nebézége töb féle módon nehezedik reánk. először viseljük e még valaha azt a nevet, hogy büszke magyar, másodsor, hogy marad e még ép testű munka bíró ember, aki az országunkat továbbra is fent tartja, harmadsor, mint háborus időben az othon levő szereteimet saját testemmel védelmezném, hogy bár miképen aratna a balál a legvakmerőb módon rohannék neki, csak hogy meg védhetném a családi köröm tüzhéjét, de ezt is meg vonta tölem a sors, mint a rab, a kinek kezén bilincsek csörögnek, és epedezve sóhajt a sötét börtön fenekéről, hogy csak egy parányi napsugárt láthatna még egyszer, könyeben fogna kezét a halállal. úgy epedek úgy sóhajtok én, naponként többször hogy csak még egyszer láthatnám még meg egyetlen egy szép magyar hazámat és szereteimet, de hiába, minden merengésem hasztalan, hújába”²⁶

A kényszermunka után az esteken főként énekléssel, kártyázással próbálták eltölteni az időt. A napló szerzője közöl egy közmondást, miszerint az ember nem csak a tengerre szállva tanul meg imádkozni, hanem a háborúban, ott még Istent is meg lehet ismerni, miközben ágyúk dúlnak a fejük felett.²⁷

²³ Keményfi 2014: 130–131.

²⁴ Kisbán–Pócs 1980: 86–87.

²⁵ Ozsváth 2009: 89.

²⁶ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 14–17.

²⁷ Becker 2010: 235.

Már több mint egy éve volt fogságban, amikor ezeket a sorokat írta, ahol még mindig azt vallja, hogy inkább a csatatéren halt volna meg, minthogy a fogságban veszítse életét.

A kis noteszfüzetet nem csak a legfontosabb napi események rögzítésére használta írója, hanem összesítő feljegyzéseket is készített.²⁸ Leírta annak a 68 embernek a nevét és lakhelyét, akikkel együtt került fogságba.

A naplóban nincs pontos adat arról, hogy mikor tért volna haza a fogságból, azonban többen említették visszaemlékezéseikben, hogy milyen állapotban tért haza.

„Amikor az orosz fogságból hazatért, nagyon tönkre volt, nagyon sovány volt. Mama nem is adott neki sokat enni, csak nagyon keveset, mert képes lett volna balálra enni magát. Mesélte, hogy ezen mindig összevesztetek, hogy vagy 2-3 hétig alig adott neki enni, koplaltatta. Mintha sajnálná tőle? Nem sajnálta, csak félt, nehogy baja legyen.”²⁹

A háború, a front és a munkaszolgálat sorseseeményként épül be az egyén és a közösség életébe, az életpályákat és az életvezetést negatív minőségek felé irányítja el. Narratív megjelenítésének motívumai, többek között a következők: a halállal való szembesülés, a test degradálódásának átélése, a család szétszakítása.³⁰ A háborúról való beszélés hosszasan, máig hatóan állandósult, hagyományozódott, többek között az emlékoszlop és -tábla állítása, megemlékezési szertartások révén. Az emlékezés rituális kerete a megemlékezési szertartás, amely a jelen társadalmat a múltba vezetni be, az emlékezés alakzatainak a múltat megtanulhatóvá és felidőzhetővé teszi.³¹

„Emlék”

A fogságban töltött ideje alatt M. Nagy István naplójába számos álmát és „emlékét” is lejegyezte, összesen így 37 db található, 17 álom és 20 emlék.³² Ezeket mindegyiket már datálja. Ő nevezi el emlékeknek. Ezek olyan tárgyiasult szövegek, emlékszövegek, amelyek az emlékezési igényt elégítik ki.³³ Itt az emlékéllítés

²⁸ Landgraf 2017: 807.

²⁹ H.L. 65 éves férfi közlése, 2017. 12. 02. Tiszavasvári. Saját gyűjtés.

³⁰ Keszeg 2008a: 222.

³¹ A szakirodalom az emlékezést és a felejtést szervezett, kulturális viselkedésként jeleníti meg (Assmann 1999; Weinrich 2002.), diszkurzív érdekekre (nacionalizmus, birodalmi érdekek, anyagi haszon) vezet vissza (Burger 2001.)

³² Jelen írásomban nem szándékozom egyenként ismertetni mindegyiket. Összesen csak hármat emelek ki, ezeket mutatom be.

³³ Keszeg 2004: 401.

a cél. Ez a részlet is nyomatékosítja az emlékezet, az emléket hagyó funkció jelentőségét. Ezalatt a világháborúhoz köthető fontos történéseket ért, ami esetlegesen a foglyok, a magyarok, vagy saját maga számára fontos tényszerű adatokat jelent.

„1916. Szeptem. 26 ik éj

Álmodtam odabaza voltam és a feleségemnek fia születet aminek én nagyon megörültem, de az örömöm csak hamar szomorúságra fordult mert az új szülöt meg halt és én, és mindónk nagyon sírt.”³⁴

Az alábbiakban az egyik álmát mutatom be, melynek lejegyzése rendszeresen ismétlődik a naplóban, ez a témájából is adódhat, ami a gyermekvárás. Pista bácsi és felesége is egyaránt nagyon szerettek volna gyermeket, azonban ez számukra sosem adódhatott meg.

„Emlék 1917. Augusz. 10. kén

írta az orosz országj rúszkai szlava újság, hogy a németek elfogtak a rúszikéből sokat a kín a töbek között amint a rúszji fogjokat vizsgáltak a németek észreveték hogy aszony is van köztük katona ruhába felöltözve joban utána néztek négy aszonyt rúszji aszonyt találtak rúszji katona ruhába felöltözve. ezt meg tudva az otan körüli mi tisztjeink összegyülve elmondtak mindennek a katona ruhába felöltözöt rúszji aszonyokat, és levetkőzítve mind a négyet anya szült mesztelenre és ugy kísérték be az ország belsejébe. büntetésül csúfságul, elég volt ez nekik büntetésül fahakon városokon keresztül gyalog mezstelenül meni az országunk belsejébe.”³⁵

Az alábbiakban egy sajtólejegyzését írja le naplójába. A narratív megjelenítésének motívumai közé tartozik többek között a családtagok, nők meggyalázása is, amely a háború, a front és a munkaszolgálat, a történelem tragikus megtapasztalása.³⁶ Ebben az esetben személyesen nem látta az eseményeket, azonban, hogy a „mi tisztjeinkre” vonatkozott a leírás, és emellett valószínűleg az újságcikk is nagy hatással lehetett rá, így történhetett, hogy fontosnak tartotta ennek lejegyzését a naplóba.

„1918 őszén és 1919. ben

az időjárás. 918 ban mikor a hó le eset, utána három hét elteltével két hétig kitaró egyenlő kemény hideg volt.

Az után meggyengült, többször eset hó és eső, karácsony előtt három hétel mindig az eső és havas eső eset csak a ropant nagy sár volt, új év után két napal az eső meg álot a hó mind elolvadt, és új év negyedik napján szombaton kitünő napfényes meleg idő volt, a nagy sár már kezdet szikadni.”³⁷

³⁴ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 134.

³⁵ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 127.

³⁶ Keszeg 2008a: 222.

³⁷ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 123.

Gyűjtéseim és levéltári adatok alapján nem sikerült pontosan megállapítani, hogy meddig is tartózkodhatott orosz fogságban, azonban emlékként, ez az utolsó bejegyzés Oroszországból. Ez egy karácsonyi, ünnepi időjárási lejegyzés, amely 1918 őszétől 1919. január 4-ig tart.

Nem lehet tudni, hogy M. Nagy István miért hagyta abba a napló írását ekkor a fogolytáborban.³⁸ Valószínűleg, hogy a torlódó negatív élmények hatására a naplóírás egyre kevesebb örömet szerzett neki.³⁹

Az írói egyén

Kimeríthetetlen a tárháza azoknak a művészi ágaknak és műfajoknak, amelyek az esztétikai értéktermelés szándékával jelenítik meg a katonaelet, a hadviselés, a háborúskodás témáját. Az irodalomtörténet háborús irodalom címszó alatt tartja számon az I. és II. világháború hatása alatt született irodalmi szövegeket, valamint tágabban minden, harci és háborús témát megjelenítő irodalmi alkotást.⁴⁰

Az I. világháborús Magyarországon a haditudósítások és a célvűen hazafias irodalom többnyire csupán kiszolgáltatták a birodalmi léptékű ideológiai igényeket. Eleinte ez kevésbé tűnt fel, hiszen a közvélemény szinte egyöntetűen üdvözölte a hadba lépést. Azonban idővel egyre többen fogadták kétkedéssel a háborús célt támogató szövegeket.⁴¹

Az I. világháborús frontverseket honvédek, altisztek, parasztok, iparosok, kereskedők, polgárok, tanulatlan, félművelt és művelt emberek írták. Az érzések forrásai ugyanazok, amelyekből a valódi költők is merítettek, de az egyszerű katonánál a kifejezőkészség, a megfogalmazás, a verstani elemek ismeretének hiánya szembetűnő.⁴² A csikorgó rímek, a téves szótagszámok, a költőietlen kifejezések egyfajta rímfaragást eredményeztek. Ezeket mélyből fakadó és nem fölszínes indulatok születték őket. Népdalutánezat, műdalstílus, hosszú, epikus leírás egyaránt föllelhető bennük. Ebben a háborús költészetben jelen van a pátosz hazaszereget, a nehéz katonasors, a hősök ünneplése, a szenvedések, a halálfélelem, a fogság, a honvágy, a háborúellenesség és a békevág.⁴³

³⁸ Szent 1988: 18.

³⁹ Bálint 2001: 255.

⁴⁰ Martinkó 1988: 122–123.

⁴¹ Mekis 2014: 84.

⁴² Keszeg 1998: 623.

⁴³ Szent 1988: 28.

VERSEK KÖLTEMÉNYEK ÉS DALOK

M. Nagy István nemcsak a fogságban töltött ideje alatt vállalkozott a versek, dalok írására. Ez nem csupán a szokásaihoz való merev ragaszkodásra, hanem mentalitásának és életszemléletének vonásaira is rávilágít.⁴⁴

A noteszba írt különböző versek, dalok, prózai szövegek azonban nincsenek dátummal ellátva. Ennek híján időrendi sorrend nem állítható fel, mert a szerző látszólag nem folyamatosan írt, hol itt, hol ott kezdett el egy-egy beírást, ezért kézenfekvő megoldásnak tűnt számomra az anyag tartalmi elrendezése.

Ezeknek a költeményeknek a témája főként a háború szörnyűségeiről, a család hiányáról, a szerelméhez vagy édesanyjához fűződő hiányról szól, azonban ezek mellett megtalálhatóak a vidámabb hangvételű írások is.

Naplójába összesen 50 verses költeményt és dalt ír.⁴⁵ Ebből mindössze 14-nek a témája a katonaelet és a fogolytábor.

*„Más dal.
Süvegemen nemzeti szén rózsá
Ajakamon kedves babám csókja.
Ne félj babám nem megyek világba,
Nemzetemnek leszek katonája.
2.v.
Nem fogtak engemet megkötéssel,
Zászlóm alá magam esküdtem fel,
Szülő hazám be szép magyar ország,
Hogy ne lenék bótig hű te hozád.”⁴⁶*

Mint ahogy a címében is látható, dalnak fogalmazza meg az író. Néhány dalt és verset címez, azonban a legtöbbet pedig számmal vagy „más” elnevezéssel látja el.

Ezt a katonanóták közé sorolom, mivel a háborúba való bevonulásról szól. Több ilyen témájú írása is olvasható a naplójában. Költeményeiben az egyéni alkotás mellett több esetben különböző költőktől való átvétellel, áthallásokkal, parafrázisokkal lehet találkozni, az alábbiakban is egy ilyen olvasható. Ezzel kapcsolatban Keszeg Vilmos megemlíti, hogy a népi versekben különböző szövegklisék

⁴⁴ Csiki 2016: 58.

⁴⁵ Összesen 59 vers és dal található, azonban ez a szám ismétlésekkel együtt értendő. Találhatóak olyanok, amelyeket kétszer is lejegyez, esetlegesen kibővítés céljából, vagy ugyanúgy írja le még egyszer. Jelen írásomban nem szándékozom egyenként ismertetni mindegyiket. Összesen csak hármát emelek ki, ezeket mutatom be.

⁴⁶ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 46.

dominálnak, melyek lehetővé teszik az ilyen költők számára már feldolgozott irodalmi témák újravergését.⁴⁷

Ez az általa bemutatott dal, egy közismert, Arany János *Nemzetőr-dal* írásának első két versszaka. Arany János ezt 1848 áprilisában írta meg, majd később párosítottak hozzá dallamot is. Ez egy szatirikus hangú költeménye, egyben lelkes toborzó verse is.⁴⁸

Arany János ezen versét, a szabadságharc és forradalom ihlette, azonban nem véletlenül szerepel M. Nagy István naplójában is, hiszen a saját világháborús élethelyzetéhez is kapcsolódik. Jelentős hatással lehetett rá Arany János költészete, hiszen több írásánál lehet áthallásokkal, versrészletekkel találkozni a naplójában.

„*Más dal*
Szemiháji kerekto, kerekto, kerekto,
Beleestem lovastól minden szerszámostól,
Hát mán engem ki huz ki
Ha babám karjai,
Gyengék nem bírnak ki

2.ik vers.
Szemiháji kerekto, kerekto, kerekto,
Bene fürdik két holó, két holó, két holó,
Két holónak négy szárnya
A babámnak nincs párja,
*Széles e világon.”*⁴⁹

Az alábbiakban itt egy dalt mutatok be, melynek témája a szülőfaluja, Szentmihály, és annak egy tavaról szól.

„*Ez a Göbolyös*⁵⁰ *lesz. A Fügő tanyán van az, ott a Fehér-szikától beljebb. Különös vót,*
mert annak a vízge fekete vót, de attól le lehetett látni az aljára, de abba, olyan, hogy béka vagy
*valami nem vót.”*⁵¹

Ez a tó a Fehér-szikéhez közel helyezkedik el, és valószínűsíthető, hogy a Fehér-szikéhez hasonlóan szikes talaja miatt nincs állatvilága.

A Göbolyös körülbelül 5 hektáron elterülő időszakos állóvíz volt. A csapadéktól függően, hol kisebb, hol nagyobb volt a nagysága és mélysége. Azonban a

⁴⁷ Keszeg 1999: 18.

⁴⁸ Szilágyi 2003: 65.

⁴⁹ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 52–53.

⁵⁰ Valószínűleg a helyi néptáncgyűjtés is erről kaphatta nevét.

⁵¹ Özv. G. L., 77 éves nő közlése, 2017. 05. 13. Tiszavasvári. Saját gyűjtés.

mélysége általában 30-40 cm volt. A fekete színű vize, a sötét, „feketekávé” színű iszapjának volt köszönhető. Úgy tartották a helyiek, hogy a köszvény és reuma gyógyítására alkalmas. Többen hordókban vittek haza, mind az iszaptól és a vízből.⁵²

Az elnevezése onnan ered, hogy itt legelt az uradalom marhája. A tótól nem messze volt egy kút, amiből a jószágok is ittak, azonban ennek a vize már nem volt sötét.⁵³ Jelenleg a helyi néptánc és hagyományőrző csoportnak is ez az elnevezése.

*„Más vers.
Hol vagy hazám hol vagy babám,
Hol vagy anyám hol vagy apám,
Távol vagyok titóletek.
Rajtam nem is segíthettek.
Haza megyek nem sokára
Viszont látlak valahára
Jó puha ág nem deszka prics.
Nem fáj a test bene már it.
Beteg voltam betek óta
orvos nem jöt a barakba
Betegségünket kikaczagták,
Örülnének ha mind meg halnánk.”⁵⁴*

Ennek a versnek a legfőbb gondolata a hiány, a hazavágyódás szeretteihez, akiket vélhetőleg már régóta nem láthatott. A katona gyorsan megtanulta, hogy bár a háborúban világot is lehet látni, de az idegen földről mégiscsak hazavágyik, mert számára a szülőföld a legszebb hely a világon.⁵⁵

A dátumok hiányának következtében nem lehet tudni, hogy ezt a versét mikor írhatta, csak néhány bejegyzésnél tüntet fel időpontot. Esetlegesen bizakodó hangvétele jelezheti azt is, hogy hazatérése közeledhetett ekkor, a hazatérés szép délibábja lebegett a szeme előtt.

1915 májusában M. Nagy István számára lényegében véget ért a háború, hiszen a fogságot már csak kényszerű következménynek tekintette. Kézírtos kis könyvében az első, átfogóbb történetet követi a frontélmények egy-egy epizódja versben, dalban vagy prózában, amelyek közül kiemelkedik a fogságban tapasztaltak leírása. A fogság idején a noteszba került költemények vegyesek. Egy részüket innen-onnan másolhatta, más részük bizonyára eredeti alkotása. Az utób-

⁵² Balogh 2006: 22–23.

⁵³ Balogh 2006: 23.

⁵⁴ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 69.

⁵⁵ Környeyné Gaál 1997: 54.

biakban a rímek dőcögősebbek, nehezebb a fogalmazás. Témájuk főként a fogoly élet miatti búslakodás, az otthoniak utáni vágyódás.⁵⁶

Költészetének elsősorban tartalmi, és ezáltal társadalomnéprajzi szempontból van kiemelkedő értéke, de érdemes lenne kitérni irodalmi és szövegtani jelentőségére is, azonban ehhez szükséges megfelelő tudásnak a híján, ezen tanulmányban erre nem vállalkozom.⁵⁷

Emellett birtokomba került az egykori dalkaros füzet.⁵⁸ Ez egy 24x15 cm nagyságú, 0,8 cm szélességű készen vásárolt füzet. Fedőlapján a „Nagy István/ I. Tenor” felirat olvasható. Ezen belül a „Búdszentmihályi Iparos Dalkar” pecsétje áll. Összesen 50 dal szerepel benne, 62 oldalon keresztül. Főként tintával írt, kottázott dalok ezek.

1. kép: M. Nagy István dalkaros füzete.
Saját felvétel. A gyűjtés ideje 2018. 03. 18. Tiszavasvári

Receptek

A napló részletes olvasásakor és az eköré fűződő kutatáskor számos indukált téma fogalmazódott meg számomra, mint például az alábbiakban a receptek, hiszen az M. Nagy István által írt naplóban ezek is megtalálhatóak.

⁵⁶ Környeyné Gaál 1997: 131.

⁵⁷ Marinka 2008: 64.

⁵⁸ Jelen tanulmányom keretében ennek elemzésére nem vállalkozom. Esetlegesen majd egy következő írásom témáját adhatja.

A kéziratos receptgyűjtemények mellett a könyvnyomtatás kezdetével elkészültek az első nyomtatott szakácskönyvek. Az első latin nyelvű olasz szakácskönyv 1475-ben jelent meg. Magyar nyelven először 1695-ben. A 17. századtól a szakácskönyvek a francia szakácművészetet, a 18. század végétől pedig a bécsi ételek készítését, többek között a borjú- és a baromfihúsok, a tészták és sütemények terjesztették. A 18. század végén előbb az úri háztartásban tűntek fel a cukros sütemények. Ezt követően a szakácskönyvek is forgalmazták előállításukat.⁵⁹ Ezzel párhuzamosan a ponyvakiadványok és a kalendáriumok folyamatosan terjesztették a lokális gasztronómiai tudást.⁶⁰ A 19. századtól kezdve a magazinok, a női lapok, a napilapok közöltek ételrecepteket. A 19. század első felétől paraszti kéziratos szakácskönyvekkel rendelkezünk.⁶¹

Az M. Nagy István által írt naplóban receptek is találhatóak a vége felé, pontosan a 141-178 oldalak között, összesen 44 étel receptjét, 9 savanyúság és 35 süteményt tartalmaz.

Ezen ételek pontos lejegyzését nem az ínség indukálta a fogságban töltött ideje alatt, hanem hazatérte után, később, vélhetőleg a legtöbb recept, az 1960-as évek elején íródtak. A 44 étel lejegyzése közül csak 5 süteménynél található datálás és ezek a napló végénél találhatóak. Azonban mivel a naplóban egymásután lévő oldalakon találhatóak a lejegyzések, így valószínűleg közel azonos időből származhatnak.

Ezeknek rögzítését valószínűleg a felesége generálta, számára jegyezte le naplójába, a megőrzés érdekében. A szakácskönyvek, a női írás jellegzetes archívumai. A hallássérült Irma néniről, és a vele való írásos kommunikációról már az előzőkben írtam. Vélhetőleg a másoktól hallott, jól bevált receptek lejegyzése került a számukra nagy becsben tartott naplóba. Hazatérte után a fontosabb információk, adatok mind lejegyzésre kerültek a naplóba, amit élete végéig rendszeresen használt, így köztük a recepteket is.

A szakácskönyvek, a receptek lejegyzésének létrejöttét két motivációra vezethető vissza. Egyik, hogy a saját háztartás vezetésére készülő lány, füzetbe gyűjtötte a családi konyha receptjeit. Esetben a szakácskönyv, a helyi, ezen belül a családi tradíciókat örökíti és hagyományozza át. Második esetben, mint Irma néninél is, folyamatosan gyűjti az ismeretlen ételek receptjeit. Ilyenkor az új ételek a családi étlapot idegen, új elemekkel egészítik ki.⁶²

⁵⁹ Kisbán 1997: 422–439.

⁶⁰ Pogány 1978: 246–247.

⁶¹ Keszeg 2008b: 356.

⁶² Keszeg 2008b: 357.

SAVANYÚSÁGOK

Maga a savanyítás a népi táplálkozásban egy jelentős tartósítási eljárás. Az országosan elterjedt káposztasavanyítás némely területeken még ma is fent maradt.⁶³ A káposzta esetében a savanyítandó fejeket, egészben vagy darabjaiban sózva nagy faedényekbe tették, mely a rászorított fedél alatt erjedésnek indult.⁶⁴

A kovászos uborka elkészítési módjánál, az uborkákat be kell vágni, majd egy kisebb edénybe téve vízzel kell felönteni. Magát az erjedést a kovászmaggal vagy kenyérdarabokkal indítják el.⁶⁵

A napló írója az alábbiakban hasonló elkészítési módokkal mutatja be a különböző savanyúságokat, melyek ecetes, vizes vagy kovászolással készülnek.

A mindössze 9 savanyúság receptjét számozza, pontos, részletes leírások találhatóak az elkészítés módjára. Jelen írásomban nem szándékozom mindegyik receptet bemutatni.

„2.

Kovászos ugorka

Egyenlő nagyságu ugorkákat veszünk, meg mosuk a két végét lenágjuk, a két végén behasítjuk, egy fazék alá rakjuk kaprot, és ere rakjuk az ugorkákat, azután felöntjük anyi főt sós vízzel, hogy az ugorkákat befödje, tetejére teszünk egy kis kovászt is lefödve, napra hejezzük, míg az ugorka érik, naponként többször fel kel rázni, ha az ugorka elég éret, hűvös hejre teszük.”⁶⁶

2013-ban jelent meg a Vasvári Pál Múzeum EKIK egyik kiadványa, melynek címe, *Egy csipetnyi Búdszentmihály*. Ebben olyan ételek receptjei jelennek meg, melyek kifejezetten a településre jellemzők, és ebben megtalálható a *Majorosi⁶⁷ kovászos uborka⁶⁸*, melynek receptje teljesen megegyezik a naplóban találhatóéval. Ez magyarázható azzal is, hogy az író, maga is a szentmihályi részen élt, vagy esetleg, hogy más helyeken is ugyanígy készítik el.

„4.

Vizes ugorka télilere.

legjob ha az első termésből teszünk el szép egyenletes közép nagyságu ugorkákat, a szárákat rajta hagyjuk megmosuk, és kevés zöld szőlővel és kaporral üvegekbe rakjuk, megsózt felforalt vízzel fel feltöltjük, minden üvegbe

... egy mogyoró nagyságu timsót, és egy kávéskanálnyi szalicilt, be áztatot marha hójjal bekötjük, a hójjat nem szabad teljesen le szorítani, hogy erjedéskor fel emelkedhesen, napos hejre

⁶³ Báti 2008: 76.

⁶⁴ Kisbán 1981: 633.

⁶⁵ Kisbán 1977: 432.

⁶⁶ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 142.

⁶⁷ A major, a szentmihályi részen található.

⁶⁸ Baloghné et al. 2013: 76.

teszük és állandóan vizes ruhával borítjuk a tetejét, naponta többször fel rázzuk, s adig hagyjuk így míg a hójag meglazul ez 3. 4. napon belül be ál, lebetőleg állandóan meleg bejen tarsuk ezért éjtre konyhába vigyük be, ha az ugorka meg ért, illetve meg savanyodot, tegyük búvös hejre, az nem baj ha meg zavarosodik mert később a zavarosság el múlik.”⁶⁹

A vizes uborka elkészítési módjánál egy klasszikus, archaikus eljárási móddal találkozhatunk, méghozzá az üvegeket, melybe a savanyúságokat töltötték, azt marhahólyaggal kötötték le. A marhahólyag valószínűleg azt a célt szolgálta, mint napjainkban a befőttek vagy savanyúságok esetében a celofán. Azonban mivel a hólyag természetes alapanyag, óvni kellett a kiszáradástól, és azért, hogy ki ne repedjen, vizes ruhával kellett borogatni azt.

„Úgy a II. világháború után maradt abba a marhabendő használata. Azt mi a „Beles Petheéktől”⁷⁰ vettük, a hentes felesége tisztította a bendőt. Majd utána a hólyagpapírt, és majd csak utána használtuk a celofánt.”⁷¹

A savanyúságok legyezésénél teljes mértékben hiányzik a datálás, ezért is érdekes az alábbi recept. A leírásban megtalálható alapanyagok használata, főként a II. világháború előtti időszakból származik, azonban nem kizárt az sem, hogy Irma néni a későbbiekben is használhatta, vagy esetleg a jól, bevált recept megörökítése céljából íratta le Pista bácsival, hogy ezáltal így megmaradjon az albérlok, ismerősök, az utókor számára.

SÜTEMÉNYEK

A 20. század elején a sütemények főként az édes tésztákat, kalácsokat jelentették, melyeket különböző módon ízesíthettek még. Ezeket leginkább valamilyen ünnep alkalmával készíthették, például karácsony, húsvét, lakodalmak idején. Azonban a paraszti polgárosulás folyamatában a 19. század utolsó évtizedeiben a városi fogyasztásban jelen lévő torták elterjedtek a falusi vidékeken is. A lekvár után a vajkrémek, mint tortatöltelemek előfordulása a cukrászatoknak, süteményes és szakácskönyvek megjelenésének köszönhető.⁷²

A szerző összesen 35 süteményt ír le naplójában, melyek főként kekszek, torták, lepények és tészták. Ez a hosszas terjedelem miatt nem szándékozom

⁶⁹ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 143–144.

⁷⁰ Izgalmas az interjúrészletben szereplő megnevezés, akiknek foglalkozása ragadványnévként is szerepel.

⁷¹ Özv. G. L., 78 éves nő közlése, 2018. 03. 16. Tiszavasvári. Saját gyűjtés.

⁷² Keményfi 2017: 751.

mindegyiket bemutatni, csak az érdekesebb recepteket, melyek például alapanyaguk vagy elkészítési módjuk alapján lehetnek eltérőek.

„Keksz

50 d. liszt, 17 de. cukor, vaníliás c, 10 d. vaj vagy zsír 1 egész tojás 1 deczi tejszín és 1 deka ammónium kelet hozzá. ezeket este össze gyúrjuk másnap vékonyra kinyújtjuk formákkal kiszagadjuk megsütjük könnyű jó és kiadás.”⁷³

A naplóban négyféle keksz recept is található, azonban az általam bemutatott alapanyagában eltér a többihez képest, hiszen hozzávalóként 1 dkg ammóniumot is ír. Azonban napjainkban sem szokatlan hozzávaló ez. Többféle tésztához, kekszhez, süteményhez is hasznosítják, csak nem ezt a megnevezést használják, hanem a *szalagárét*. Ez ammóniumot tartalmaz és a sütőporhoz vagy szódadikarbónához hasonlóan különféle tészták lazítására használatos. A képződő ammónia szúrós szagát lehet érezni sütés közben.⁷⁴ Több receptjében szerepel hozzávalóként a pezsgő, mely a szódadikarbónát jelenti, mely szintén a tészta lazítására alkalmas.

„Diókrém torta 1962.I.1.

6 t tojássárgáját 6 evőkanál porcukorral fél óráig keverünk meg 3 m evő kanál lisztet egy tábla reszelt csokoládét keverünk hozzá és végül a hat tojás kemény habját forgatjuk bele lassú tűznél előmelegített sütőben sütjük, csak ha kihűlt, akkor akkor vesszük ki a formából és kétféle szeljük következő töltelékkel töltjük 12 deka darált diót el öntünk egy deczi foró tejjel ha langyosra hűlt adunk hozzá 12 deka vajat 3 m evőkanál porcukrot és simára keverjük tetejére is tegyünk a töltelékéből és fél diókkal díszítsük.”⁷⁵

Ez a leírás, azon 5 recept közé tartozik, amit már datáltak is. A receptek között találunk több, bonyolultabb munkafolyamatot igénylő és drágább alapanyagokból készülő, krémes tortát és desszertet is. Megfigyelhető, hogy a naplóba eleinte írt receptek közismertek és egyszerűbbek, az utolsó lapokon található pedig már egyre bonyolultabbak.

⁷³ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 153.

⁷⁴ <http://www.nosalty.hu/alapanyag/szalalkali> (A letöltés dátuma: 2017. 12. 12.)

⁷⁵ Vasvári Pál Múzeum EKIK tulajdona. Lszn. 164–165.

Kitekintés

A katonakönyv korábbi hagyományok alapján Ferenc József idejében vált általánosan elterjedtté, népszerűvé.⁷⁶ A kéziratos füzetek tekintélyes részének szerzői sorkatonák, a frontra kirendelt férfiak voltak. Füzetekbe belekerültek az otthonról emlékezetben elhozott és a katonatársak füzetéből másolt népdalok, nóták, emlékversek, a családtagoknak küldött levelek és verses levelek, a katonaság és a frontélet eseményei, a saját szerzeményű alkotások.⁷⁷ A füzetrel való foglalkozás, a füzetbe jegyzett szövegek az otthonról való távollét, az idegen környezetet teszik elviselhetővé.⁷⁸ A katonakönyv a sorkatonaságot töltő férfiak számára önkifejezési forma, a férfi életpálya egy szakaszának megörökítése, dokumentálása.

M. Nagy István fordulópontokban gazdag életében az írás kiemelt helyet töltött be. Az írásban találta meg azt a tevékenységi formát, amely révén értelmezhetette önmaga számára a megélt történelmi tapasztalatokat, a megváltozott viszonyok hatását írásban reagálta le. Az írás által emlékezett a múltra és a múlt tudatosítása során újrafogalmazta önazonosságát, kontextualizálta saját személyét. Gyermekai, örökösei hiányában, az írás tartósságában ismerte fel a továbbadás, az emlékezetben maradás lehetőségét.⁷⁹

Tanulmányom során nemcsak a napló egyszerű szövegfolklorisztikai elemzése valósult meg, hanem egy komplex kutatás, amely a naplóiró személyére és közvetlen környezetére is vonatkozik. Ennek köszönhetően megismerhetjük az írás igényének kialakulása mellett azt a személyt, és személyes kapcsolathálóját, amelynek tükrében a naplóiró közvetlen környezete tárul elénk. Ez a helyi kulturális sajátosságok árnyaltabb bemutatását is lehetővé tette.

A privát feljegyzéseknek egyfajta új kontextusa alakult ki, hiszen kikerülnek a családi környezetből, a helytörténeti, honismereti munkák elérhetővé teszik ezeket az írásokat, dokumentumként kezelik, archívumok, múzeumok tárolják, szakemberek elemzik.⁸⁰

Napjainkban már nem lehet interjúkat készíteni az I. világháborút átélte személyekkel, éppen ezért csak írott források, többek között naplók, levelek, hivatalos iratok, újságcikkek, fényképek és emléktárgyak segítségével lehet dokumentálni a nagyvilág sorsát gyökeresen megváltoztató események helyi és családi vonatkozásait.⁸¹

⁷⁶ Katona 1980: 105.

⁷⁷ Keszeg 2008b: 355.

⁷⁸ Ujváry 1960: 167.

⁷⁹ Nagy 2007: 77.

⁸⁰ Landgraf 2017: 811.

⁸¹ Pozsony 2017: 789.

Mindezek együttesen járulnak hozzá, hogy ez a modellkutatás, maga a napló, hasznos háborús néprajzi forrásként szolgál.

Irodalom

- ASSMANN, Jan
 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában.* Budapest: Atlantiszi Könyvkiadó
- BALOGH István
 1975 A szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. In *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv.* 105–117. Nyíregyháza: Nyírségi Nyomda
- BALOGH László
 2006 *Mesél a múlt Tiszavasváriban (a volt Búdszentmihályon).* Tiszavasvári: Pethe Ferenc Általános Iskola
- BALOGHNÉ SZÜCS Zsuzsanna – CZIFRA Sándorné – OLAJOSNÉ Agócs Margit – OPRE Csabáné
 2013 *Csipetnyi Búdszentmihály.* Nyíregyháza: CreativeArt
- BÁLINT Péter
 2001 *Nyílt kártyákkal. A levél- és naplóírásról.* Budapest: Nagyvilág
- BÁTI Anikó
 2008 *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság
- BECKER, Annette
 2010 Faith, Ideologies, and the „Cultures of War”. In Horn, John (ed.): *A Companion to World War I.* 234–247. Malden, MA: Wiley-Blackwell
- BIHARI Péter (szerk.)
 2013 *Kérdések és válaszok az I. világháborúról.* Budapest: Napvilág Kiadó
- BILLNIZTER Ernő
 2017 *Két világháború emlékei.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- BORSOS Balázs
 2011 *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kisalföld, Alföld.* Budapest: Mérték Kiadó
- BURGER, Rudolf
 2001 Az emlékezés-politika tévedései. Védőbeszéd a feledés mellett. *Európai Szemle.* 3. 81–93.
- CZÉKUS Zoltán
 2012 *Az 1914-18. évi világháború összefoglaló történelme I–II.* Budapest: Históriaantik Könyvesház
- CSÍKI Tamás
 2016 Az I. világháború hétköznapijai. Egy borsodi polgár, Lévay József naplója. *Tomus.* XX. 52–60.
- DOMA Boglárka
 2018 *Egy parasztember naplója a Nagy Háborúból. Életút és emlékezet.* (szakdolgozat) DENIA 4340. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
- FÉNYES Elek
 1839 *Magyar Országunk's a' hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* IV. Pest
- GALÁNTAI József
 2001 *Magyarország az első világháborúban.* Budapest: Korona Kiadó

KATONA Imre

- 1980 Katonakönyv (címszó). In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III.* 104–105. Budapest: Akadémiai Kiadó

KEMÉNYFI Róbert

- 2014 Táplálkozáskultúra, írásbeliség, emlékezet. In Bartha Elek (szerk.): *Néprajzi Látóbatár.* 2014. 1–2. 129–151.
- 2017 Hagyománylánc versus emlékezet. Elemi írka mint süteményes füzet. Táplálkozáskultúra és írásbeliség. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranybúd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* 743–757. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület

KESZEG Vilmos

- 1998 Írott szövegek az egyén életterében. *Ethnographia.* 109. 589–628.
- 1999 *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó
- 2004 *Aranyoszsék népköltészet I. Népi szövegek, kontextusok.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó
- 2008a A katonaság és történelem. In Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság 16. évkönyve. Az eltűnt katona.* 205–254. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- 2008b *Alfabetizáció, írászokások, populáris írásbeliség.* Kolozsvár: Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék

KISBÁN Eszter

- 1977 Ecetkészítés (címszó). In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon IV.* 432. Budapest: Akadémia Kiadó
- 1981 Savanyítás (címszó). In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I.* 633. Budapest: Akadémia Kiadó
- 1997 Táplálkozáskultúra. In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* 417–584. Budapest: Akadémia Kiadó

KISBÁN Eszter – PÓCS Éva

- 1980 Kása (címszó). In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III.* 86–87. Budapest: Akadémia Kiadó

KÖRNYEYNE GAÁL Edit

- 1997 *Parasztsorsok. Források a 20. század első feléből.* Folklor és etnográfia. 97. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

LANDGRAF Ildikó

- 2017 „...segíts meg utunkon...” Egy I. világháborús hadifogolynapló és utóélete. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranybúd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* 801–816. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület

MARGITTAI Gábor

- 2014 *Szamár-sziget szellemkatonái.* Budapest: Scolar Kiadó

MARINKA Melinda

- 2008 A magyarság megjelenítése egy kárpátaljai földműves katonaköltészetében. In Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság 16. évkönyve. Az eltűnt katona.* 55–77. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

MARTINKÓ András

- 1988 Háborús irodalom. In Király István (szerk.): *Világirodalmi lexikon IV.* 122–123. Budapest: Akadémia Kiadó

MEKIS D. János

- 2014 Hadi-esztétika, termékeny nyelvzavar. Első világháborús irodalmunkból. *Bárka.* XXII. 3. 84–89.

NAGY Réka

- 2007 Az írás szerepe egy szilágysági ember életében. In Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról* 6. 53–81. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

NÉMETH István

- 2007 *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. 1. kötet. Az 1918. novemberi forradalom és a Weimari Köztársaság. Összegzés és dokumentumok.* Budapest: L'Harmattan Kiadó
- 2009 *A német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok.* Budapest: L'Harmattan Kiadó

OZSVÁTH Imola

- 2009 Falusi értelmiségiek háborús- és katonatörténetei. In Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 17. Nemzedékek, kutatások, lenyomatok.* 71–99. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

PÁLL István

- 1997 A nyíri Mezőség néprajzi kutatása. In Németh Péter (főszerk.): *Jósa András Múzeum Évkönyve 37-38.* 215–225. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum
- 2014 A táj története és néprajza. In Ratkó Lujza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete.* 15–55. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum

POGÁNY Péter

- 1978 *A magyar ponyva tüköre.* Budapest: Magyar Helikon

POZSONY Ferenc

- 2017 Az írott források szerepe az első világháború lokális eseményeinek vizsgálatában 1916 Zabolán. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranybád. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* 789–800. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület

PÜSKI Levente – KEREPESZKI Róbert (szerk.)

- 2015 *A „Nagy Háború” és emlékezete.* Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

SEBESTYÉN Mihály

- 2014 *Galícia. 1914-1916 arcvonal és hátország.* Budapest: Mentor Kiadó

SZALLAY Gergely

- 2014 *A nagy háború 1914-1918. Kézszelfogható hadtörténelem.* Budapest: Zrínyi Kiadó

SZENTI Tibor

- 1988 *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, táborig és családi levelek az első világháborúból.* Budapest: Magvető Könyvkiadó

SZILÁGYI Márton (szerk.)

- 2003 *Arany János összes költeményei I. Verselek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Budapest: Osiris Kiadó

UJVÁRY Zoltán

- 1960 Tasnádi Lajos botpaládi kéziratok könyve. In Csallány Dezső (szerk.): *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve III.* 155–175. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum

WEINRICH, Harald

- 2002 *Léthe. A felejtés művészete és kritikája.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó

Boglárka Doma

THE OF NYÍRI MEZŐSÉGI DIARY, AS A FIRST WORLD WAR
ETHNOGRAPHIC SOURCE

The subject of my study is a written source in a settlement in Nyíri Mezőség. The writer was István M. Nagy, a simple peasant from Szentmihály. The 200-page diary includes the outbreak of First World War, his days he spent in captivity, his dreams, songs and poems. It also contains recipes that he did not write in the field or in captivity, but after he returned home, for the sake of his wife, he recorded it in this important diary. The diary is currently in Tiszavasvári, Unified Cultural Institution and Library of the Vasvári Pál Museum. My main goal is to introduce the author of the diary, his family and the surviving memory among the acquaintances, thus creating a complex research that also applies to the writer's personality and immediate environment.

A nyírcsaholyi asszonyforradalom egy napja – eseményrekonstrukció

MAGDUS ANDREA

Kortörténeti előzmények, agitációs kampányok

A II. világháború utáni politikai berendezkedés a mezőgazdasági termelésben és a munka világában is változásokat hozott Magyarországon. Az államosítás nem csak a saját föld elvételével járt együtt, hanem a közös termelőszövetkezetek (TSZ-ek) létrehozásával, az abba való, gyakran erőszakos bekényszerítéssel, a beszolgáltatási rendszer bevezetésével, a kuláklisák felállításával. A Magyar Dolgozók Pártja az ország szovjetivizálásának részeként 1948-ban eltervezte, hogy 3-4 éven belül a szovjet kolhozok mintájára szervezett termelőszövetkezetekbe kényszeríti a parasztságot.¹

Ez az elképzelés azonban kétszer is meghiúsult, végül 1948 és 1961 között három szakaszban ment végbe a téészesítés: 1949-53, 1955-56 és utoljára 1959-61 között.² Ennek oka egyrészt a Sztálin halála utáni (1953) viszonylagos enyhülés, Nagy Imre földreformja, valamint az 1956-os forradalom, majd Kádár János hatalomra jutása volt.³ Mindezen intézkedések – különösen az 1950-es és 1960-as években – csak még jobban megnehezítették a parasztság egyébként sem könnyű életét, és még nagyobb terheket róttak rájuk.

1959 elején Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is újrakezdődött a kollektivizálás: ez a mátészalkai járásban (melyhez Nyírcsaholy is tartozott) 1960 tavaszára fejeződött be. Ennek ellenére a nyírcsaholyi római katolikus egyház *Historia Domus*-ában már 1948-ból és 1952-ből is találunk a Tsz-ekre vonatkozó utalásokat:

„Dec. 20-a körül kézbesítették, hogy a nyírcsaholyi Földbérő Bizottság a javadalmi földből 60 katasztrális holdat előhaszonbérletbe átvett. Megfellebbeztem, jogszabálysértés címen. Egyezte-

¹ Varga 2018: 5.

² Varga 2018: 5.

³ Vö. Varga 2018: 9–13.

tésre került a sor, és mivel az árral szemben úszni sokáig úgysem lehet, elfogadtam az egyeztetést. Végeredményben megmaradt a plébánosnak az 5 kat. hold erdő (most semmi haszont sem jelent) a másfél kat. hold szőlő és a kb. 2 kat. hold kert. A többi minimális kishaszonbérbe vették. A bért valószínű, hogy nem fogják fizetni. a tulajdonjog tehát még az egyházé, de a haszonélvezet nem a javadalmasé.”⁴

„Az idén erős nyomás nehezedett a községre, híveinkre is. Azt rebesgették, hogy szociális közösséggé alakulunk. Mindenki TSZ tag lesz. Roppant nagy volt az adó és a beszolgáltatás. Azt hittem, hogy híveim nem tudnak ellenállni a rettenetes nyomásnak.... És mégis... a környéken több község TSZ-be tömörült... Mi még elkerültük...”⁵

A kollektivizálási kampány végére az 1948-ban megalapított helyi Vörös Csillag Termelészövetkezetbe 36 gazda kivételével mindenkit beléptettek. A belépés, bár a propaganda szerint az „önkéntesség elve” alapján történt, nem volt mentes az erőszak különböző módjainak alkalmazásától, a kényszerítő eljárásoktól sem. A szervezést itt is jórészt idegen agitátorok végezték.⁶ *„Megjelent a [mátészalkai] gimnázium igazgatója, két másik agitáló emberrel (...)”⁷*

Bár a járási jegyzőkönyvek feljegyzései alapján nem történt erőszakos cselekmény, mely akadályozta volna a gazdák szabad akaratát, a helyiek visszaemlékezései között több olyan eljárás is található Farkas Gyöngyi írásában, mely ennek pont az ellenkezőjét bizonyítja: zaklatás, háborgatás, fenyegetés, a Tanácsházán való erőszakos verés is volt köztük. Épp ezért Nyírcsaholy lakosait a kollektív gazdálkodás inkább elrettentette, semmint ösztönözte a belépésre.

Hogyan tudtak ezek ellen az agitációs eljárások ellen védekezni? Leggyakrabban elrejtőzéssel, a falu elhagyásával, több napos rokonoknál, ismerősöknél való tartózkodással. Másik módszer az aláírás megtagadása volt. Ezt azzal magyarázták, hogy a faluban is elterjedt az a hír, hogy aki május 1.-ig nem írja alá a leltárt, az visszakapja a földjét.⁸

Nyírcsaholy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei község a Nyírség és az Ecsedi-láp határán húzódik meg.⁹ Mátészalkától 6 km-re délre, a Kraszna folyó közelében található. Cservenyák László a Nyírcsaholy története és néprajza című könyvében így jellemzi a községet:

⁴ Dr. Piskolti Ferenc plébános bejegyzése a Nyírcsaholyi Római Katolikus egyház Historia Domus-ában, „Javadalmi föld haszonbérlete. TSZ megalakulása” címmel, 1948; idézi: Cservenyák 2012: 167.

⁵ Dr. Piskolti Ferenc plébános bejegyzése a Nyírcsaholyi Római Katolikus egyház Historia Domus-ában, „TSZ forszírozása” címmel, 1952; idézi: Cservenyák 2012: 168.

⁶ Vö. Farkas 2016: 243–244.

⁷ Interjúrésztlet, B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy; kiegészítés tőlem (M. A.)

⁸ Cservenyák 2012: 31.

⁹ Cservenyák 2012: 7.

„A település adottságait tekintve gyenge termőhelyi. A nyíri részen erdők, erdősávok találhatók. A lápi rész mezőgazdasági művelésű szántó, a mélyebb fekvésű területeken legelők találhatók. A lakosság egy része állattartással, szántóföldi zöldség és abraktakarmány termesztésével foglalkozik. Mezőgazdasági és állati termékeket feldolgozó üzem nincs. A vállalkozások elsősorban szolgáltatásra rendezkedtek be. A település központja körül helyezkednek el az intézmények és egyházi épületek, a takarékszövetkezet, a polgármesteri hivatal és a legnagyobb kereskedelmi egység. Három nagyobb termelőüzem tevékenykedik: feldolgozó, szarvasmarha- valamint sertéstartó telep.”¹⁰

A leírás jól mutatja, hogy falu az 1950-es évek előtt is mezőgazdasági munkából élt, a lakói maguknak termelték meg a napi betevőjüket. A tsz-ekbe való bekényszerítéssel nemcsak a föld, a megélhetés elvételeitől, hanem – mai napig erősen vallásgyakorló, katolikus falu révén – identitásuk, vallásos élethez való ragaszkodásuk megszüntetésétől is joggal tartottak. Nyírcsaholy azonban nemcsak a földműveléshez szorosan kötődő múltja, hanem az erőszak elleni lázadás egyik szokatlan módja miatt is kitűnik a járás többi települése közül, melyben a helyi asszonyok játszották a főszerepet.

Jelen tanulmányom alapját azok a 2017 nyarán készített interjúk adják, melyeket kutatásom helyszínén, Nyírcsaholyban készítettem. Ezekből jelen munkámhoz csak néhányat választottam ki, olyan adatközlők elbeszéléseit figyelembe véve, akik nagyjából pontosan emlékeztek az asszonyforradalom történetére. Elsősorban ezen elbeszélések alapján rekonstruálok ezen eseményt, a történelmi adatok és levéltári dokumentumok itt most háttérbe szorulnak, csak az elmondottak alátámasztásául, kiegészítéséül szolgálnak. Szükség esetén a Farkas Gyöngyi által készített interjúkat is felhasználtam, ahol úgy éreztem, az általa rögzített emlékek árnyaltabb, részletesebb képet adnak, ezen átvételeket minden esetben külön jelzem.

Társadalmi-gazdasági háttér

Ahhoz, hogy jobban megértsük, mi vezetett ezen esemény kirobbanásához, röviden ismertetem a falu társadalmi hátterét a XX. század első felére vonatkozóan. Az interjúk alapján kitűnik, hogy zömmel szegényparaszti közösségtől beszélhetünk. Adatközlőim többsége maga is ezen társadalmi réteghez tartozott. „*Parasztok voltunk mi.*” – idézi egyikük.¹¹ Egy esetben hangzott csak el, hogy az édesapa katonatiszt volt Kárpátalján, akit „*le kellett szereltetni, nem megbízható volt az*

¹⁰ Cservenyák 2012: 7.

¹¹ I. Lné, 76 éves nő, Nyírcsaholy

apám a katonaságba’.”¹² (Feltételezhetően a Horthy-rendszer bukása utáni időszakra vonatkozott ez a kijelentés). Egyikük családját édesapja még gyerekkorában itt hagyta, elmondása szerint Amerikába ment, de „*soba egy betűt nem írt nekik,*”¹³ másik esetben rokkant volt az édesapa. (Vélhetően hadirokkant.)

Az ilyen családi közeg az iskolázottságra is hatással volt: többségük 4-5-6 osztályt végzett el, kevesebben a 8 osztályt, de ha el is végezték, nem teheték meg, hogy továbbtanuljanak. Egyrészt anyagilag nem engedhették meg maguknak, másrészt a szülők sem engedték őket, hiszen a családban szükség volt a dolgozó munkásokra a gyermekek részéről is. Egyikük később mégis befejezte iskoláit, üzemmérnök lett, másikuk (a katonatiszt édesapa lánya) pedig tanítónőként végzett. Arra a kérdésre, hogy mivel foglalkoztak a szüleik, illetve adatközlőim gyerekként, legtöbb esetben a földműveléssel, mezőgazdasági munkával kapcsolatos választ kaptam: növénytermesztéssel, dohánnyal, saját részre termeltek, haszonállatokat tartottak vagy részes munkát végeztek aratóként, napszámba jártak. Saját szavaikkal élve: „*Mindenkinek vót egy kis földje, mán akinek vót.*”¹⁴ „*(...) harmadába jártunk kapálni.*”¹⁵ „*Akkor ebből élt a nép [a földből], hát másfele nem is tudott hova járni, hát gyárok még itt nem vótak.*”¹⁶

A saját földterülethez való ragaszkodás tehát már gyermekkortól kezdve fokozatosan beleivódott az itt élők lelkébe. Akik a 20-as, 30-as években születtek, a tsz-esítések, agitációs kampányok indulásakor már maguk is felnőttek, szülők, családos emberek voltak/lehettek, így értetlenül állhattak mindezen intézkedések, a bekényszerítések, a föld elvételére tett kísérletek előtt.

Ennek ellenére volt olyan eset, ahol nem a férj, hanem a feleség írta alá a belépési nyilatkozatot, vagy amikor az aláírás nem ütközött ellenállásba, „szó nélkül” történt. Ennek oka valószínűleg félelem, beletörődés lehet, ha figyelembe vesszük a faluban történt beszolgáltatásokat, melyről álljon itt egy visszaemlékezés: „*Kutyavilág volt, kutyavilág volt! Lebontottak az egyik portán egy csűrűt, ezek a »fogdmeglegények«, ezek a régi újkommunisták (...)*”¹⁷. A lovat kifogták az udvarból, elvitték a csikójával együtt. A fogdmegek mindent megtehettek: „*valakire ráfogták, hogy antiszemita, hülyére verték.*”¹⁸

¹² B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy

¹³ Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

¹⁴ Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

¹⁵ Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

¹⁶ Sz. Lné, 84 éves nő, Nyírcsaholy

¹⁷ B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy

¹⁸ B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy

A tüntetés előzményei és megszervezése

1960 februárjában a következő bejegyzést olvashatjuk a római katolikus egyház *Historia Domus*-ában:

„Amitől oly rettegve fél a közösség, bekövetkezett. Megkezdődött közösségünk szocializálása. El-lepték közösségünket az agitátorok. Először főképpen pedagógusok jöttek, akik többnyire kellemes emberek voltak. Az emberek azonban nem akarták aláírni a belépési nyilatkozatot. Ekkor jött az erősebb modorú brigád. Ez aztán megtörte az ellenállást, fokozatosan. Ennek minden eszköze jó volt! Sok könny, sok jaj, sok szomorúság és bánat forog a lelkeken. Úgy ülnek az emberek elosztott vagyonkájuk romja fölött, mint a bánat ércbeöntött szobrai, mert úgy érzik, hogy ki-húzták lábuk alól a biztos talajt és félelemmel, szorongással és alig leplezett dühvel néznek az ismeretlen, új életforma elé. Az elégedetlenség febr. 26-án az asszonyok ostoba felvonulásában nyilvánult meg. Meggondolatlan emberek még a harangot is félreverték. Majdnem nagyobb baj lett belőle. Néhány asszonyt és férfit el is vittek. Ostobák voltak.”¹⁹

A községben uralkodó feszült hangulatot így jellemezte az egyik falubeli: „[A]z emberek idegei [...] fel vannak szaklatva és könnyen botránnyt csinálnak”²⁰ Ez a zaváros állapot február 26.-án tetőzött. Bár az agitátorok ekkorra befejezték tevékenységüket, az ún. leltározó brigádok tovább járták a falut, melynek tagjai zömmel a korábbi szervezőkkel voltak azonosak. Ezek a leltározók azzal a céllal mentek a parasztudvarokra, hogy összeírják a beadandó gazdasági eszközöket és állatokat, ahonnan többen is elkergették őket, vagy nem írták alá az elkészült leltárt. Az asszonyok harciassága már ekkor megmutatkozott:

„[H. Jné és H. Gyné] utunkat állta [...] és elmondtak minket [...] tekerőnek, csavargónak, dologkerülőnek, mondták azt is, hogy menjünk haza, hagyjunk nekik béküket [sic!], nincs nekik semmijük eladó, mit akarunk leltározni! Ne keserítsük meg a nyírcsaholyiak életét. [...]H]angoskodásukra kezdtek az utcán csoportosulni.”²¹ „Mit akar itten, itt az én házamban azt csinálhassa, amit én megengedek! Elhették a földemet, gazdasági felszerelést nem adok.”²²

A faluban már néhány nappal korábban elterjedtek azok a hírek, miszerint a mátészalkai járás környező településein: Nyírparasznyán, Ópályiban és Pusztadoboson a lakossági tüntetések hatására visszaadták a belépési nyilatkozatokat. Az is a falubeliek fülébe jutott, hogy Ópályiban az asszonyok vonultak fel a tanács elé.

¹⁹ Dr. Piskolti Ferenc plébános bejegyzése a Nyírcsaholyi Római Katolikus egyház *Historia Domus*-ában, „TSZ” címmel, 1960; idézi: Cservényák 2012: 169.

²⁰ ÁBTL V-1474447. 125. Jegyzőkönyv Cs. M. gyanúsított kihallgatásáról, 1960. március 1., idézi: Farkas 2016: 246.

²¹ ÁBTL V-1474447. 224. Jegyzőkönyv E. L. tanú kihallgatásáról, 1960. február 28., idézi: Farkas 2016: 245.

²² ÁBTL V-1474447. 215. Jegyzőkönyv K. S. tanú kihallgatásáról, 1960. március 4., idézi: Farkas 2016: 245.

Részben ez ösztönözhetette a nyírcsaholyi asszonyokat is az összefogásra, másrészt a faluból többen jártak át a közeli nagyobb városba, Mátészalkára, ahol a helyi piacon illetve a közeli vasútállomáson egyaránt információhoz jutottak a szomszéd településen történekről.²³

A nyírcsaholyi tüntetés szervezésével megvádolt egyik asszony így emlékezett vissza későbbi kihallgatása során:

„A váróteremben igen sok községből való emberekkel találkoztam össze, s amíg a vonatra várakoztunk, addig beszélgettünk. (...) Ott a beszélgetés közben egy általam ismeretlen 40-45 éves kinézetű asszony, akinek feje kávébarna fejkendővel volt bekötve, elmondta, hogy ő beszélt egy nyírparasznyai asszonnyal és férjével, azok elmondták neki, hogy Nyírparasznya községben szétbomlott a tsz, kiszédték a belépési nyilatkozatot, és azokat szétépték. Az asszony, akivel beszéltem még azszal bizonyította, hogy ez igaz, hogy behunyta mind a két szemét és azt mondotta, hogy vakuljon meg, ha nem igaz.”²⁴

Ez az asszony 1960. február 26.-án, délelőtt 11 óra körül hazaért a vonattal Mátészalkáról, majd valószínűleg asszonytársaival együtt ő kezdte el továbbadni az információkat és megszervezni a tüntetést.

Férfi interjúalanyom megjegyezte: *„Hát, ez egy nébány asszonynak vót az ötlete.”²⁵* Egyik női adatközlőm emlékezett rá, hogy őt is hívták magukkal az asszonyok: *„Gyere Irén, oszjt' menjél, mer' forradalom van, gyere! Na, mondom, én nem megyek!”²⁶* Másik esetben a szóbeszédre helyeződött a hangsúly: *„úgy kezdődött a lázadás, hogy egyik asszonyszájru, mint szokásos is, hogy az asszonyok... azok ugyi elmondták egymásnak.”²⁷* Ez a mozgolódás délután 3 óráig tartott, majd a Tanácsházánál folytatódott.

Hogyan terjedhettek a faluban az információk? A belső kommunikációs rendszeren kívül az utcán, a boltban, a faluközpontban, a templomban, kocsmában, vagy akár a borbélyműhelyben is.²⁸ A katonatiszt édesapa (aki később a község borbélyja lett) leánya, bár még csak gyermek volt, mégis élénken emlékezett arra, milyen veszélyes lehetett az édesapja helyzete, akinek a fülébe szintén sok mendemonda jutott: aznap édesanyja lement a román határhoz sárgarépát segíteni pucolni a nagyapjáéknak. *„Apám egész nap nyírt, borotvált, de olyan ballgatag volt, olyan kimért.”²⁹* Parancsba adta a lányának, hogy menjen a görögkatolikus templomhoz, és amint anyja a vonatról leszáll, és bekanyarodik a templomhoz, azon-

²³ Lásd Farkas 2016: 246.

²⁴ Cserevnyák 2012: 32.

²⁵ K. S., 83 éves férfi, Nyírcsaholy

²⁶ V. Iné, 80 éves nő, Nyírcsaholy

²⁷ Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

²⁸ Vö. Farkas 2016: 248.

²⁹ B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy

nal induljanak haza. Otthon az édesapa szemmel tartotta az édesanyját, ki sem mozdulhatott a faluból. Ahogy besötétedett, a műhelybe is behallatszott a szaladgálás, felfordulás hangja, de mivel egyik vendége bezáratta vele a műhelyajtót, csak másnap értesültek mindenről.³⁰ Az elbeszélésből feltételezhető, hogy az édesapa már sejtette, mi fog készülni, és sem a feleségét, sem önmagát nem akarta veszélybe sodorni, így inkább bezárkózott és hallgatott.

Valamennyi adatközlőm hangsúlyozta, hogy ő maga nem vett részt a tüntetésen, nem csatlakozott a felhívásra, ezt ketten is otthoni teendőkkel magyarázták: egyikük ruhát sulykolt, másikuk meszet oltott; többségük hallomásból értesült az eseményről, vagy később felment a faluközpontba a zajra, de igyekezett távolságot tartani, vagy külső szemlélőként nyomon követni az eseményt. Kérdésemre, hogy mi válthatta ki a tüntetést, nagyrészt azonos válaszokat kaptam:

„(...) a tsz-t megalakították,”³¹ „a föld szeretete,”³² „fel volt lázadva a nép, mert hogy elvették a földünket, hogy adják vissza, adják vissza.”³³

Bár maga a lázadás többek emlékezetében megmaradt, a pontos dátum tekintetében voltak bizonytalanságok. Ugyanígy nem kaptam arra vonatkozóan sem pontos adatot, hányan vehettek részt benne. Egyikük 150-200 asszonyt említett, talán ez áll legközelebb hozzá. A rendőrségi jegyzőkönyvek így is 250-300 főre becsülték a tömeg létszámát. Érdekes tény viszont, hogy a „szószólóként” kikiáltott S.né nevét többen is említették, későbbi sorsáról is elhangzottak elejtett mondatok.

Érdemes megvizsgálunk, hogy miért csak az asszonyok szervezkedtek. Ennek egyik oka a korábban említett ópályi hírek, másrészt úgy gondolhatták, hogy ha ennek a megmozdulásnak bármilyen következménye lesz, őket talán kevésbé fogják megbüntetni; ezáltal is férjüket, a család kenyérkeresőjét akarták védeni. Az agitátorok elől szintén a férfiak rejtőztek el, az asszonyok maradtak otthon (ld. Hamulyákék esetében). Valószínűsíthető az is, hogy az asszonyok által Mátészalkáról hozott híreket üres női fecsegésnek vélték, aminek semmi valóság-alapja nincsen.³⁴

³⁰ B. Jné, 73 éves nő elbeszélése alapján, Nyírcsaholy

³¹ E. Iné, 85 éves nő, Nyírcsaholy

³² B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy

³³ Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

³⁴ Lásd Farkas 2016: 249–250.

Események a Tanácsházán

Az események délután 3 órától a piactérként is használt Tanácsháza előtti téren folytatódtak. (Az egykori Tanácsháza, mely napjainkban a polgármesteri hivatal, mai napig a görögkatolikus templommal szemben található – így érthető, hogy a borbélymester miért a templomhoz küldte a leányát az édesanyja elé.) Kb. ¼ 4-ig tartott a gyülekező. Adatközlőim közül mindenki világosan tudta a helyszínt: „(...) *templomnál, Tanácsbázán csinálták a cirkuszt.*”³⁵

A visszaemlékezések és a nyomozati iratok alapján az is kiderül, hogy az asszonyok a Tanácsháza elé vonulást egyfajta vallásos, körmeneti felvonulásként szerették volna demonstrálni, ezért egy asszony a római templomba indult, hogy elkérjék a templomi zászlókat. Ezek használatára azonban nem került sor, mivel állítólag „*a pap nem engedte*” kivinni a zászlókat. A nyomozati iratok alapján a plébános aznap nem volt otthon, csupán a házvezetőnője, aki nem teljesítette a kérést. A *Historia Domus*-ban leírtak alapján elképzelhető, hogy a plébános azért sem adta volna oda a zászlókat, mert a nők ostobának nyilvánítása mellett saját egyházközségét és pozícióját is féltette az állami szervektől. Ugyanez igaz lehet a zászlók kikérésével megbízott asszony későbbi vallomását tekintve is, aki már „nemzeti színű zászlóról” beszél. Talán ő maga is úgy vélte, kisebb büntetést kaphat, ha nem vallásos szimbólumokat említ.³⁶

A Tanácsháza előtti hangoskodás (mely messzire elhallatszott a faluban), a nyílt követelés megmaradt beszélgetőtársaim emlékezetében is:

„(...) *kiabálták, hogy nem kell Tsz, nem kell Tsz!*”³⁷ „*Hát ott kiabálták, hogy nem akarnak a Tsz-be menni.*”³⁸ „(...) *oda hallatszott a nagy... [...] ótottuk a meszet az urammal, oda hallatszott a nagy kiabálás*”³⁹ „(...) *azt kiabálták, vissza a földdel!*”⁴⁰

Azt is tudták, hogy miért akartak a nők bejutni az épületbe és miért ostromolták meg azt:

„*Hát akkor az vót, mikor a Tsz-be beléptek, oszt’ ugyi mán akkor megbánták, oszt’án mentek, hogy kiveszik az izét, a papírt, az iratokat és eltépik. De oszt’ nem sikerült...*”⁴¹ „*be akarták törni a Tanácsbáz ajtaját.*”⁴²

³⁵ V. Iné, 80 éves nő, Nyírcsaholy

³⁶ Vö. Farkas 2012: 36; Cservényák 2012.

³⁷ I. Lné, 76 éves nő, Nyírcsaholy

³⁸ E. Iné, 85 éves nő, Nyírcsaholy

³⁹ E. Iné, 85 éves nő, Nyírcsaholy

⁴⁰ Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

⁴¹ E. Mné, 89 éves nő, Nyírcsaholy

⁴² Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

Mivel a piactéren való hangos követelés nem vezetett eredményre, a nők maguk akarták kézbe venni a dolgokat, ők maguk akarták elővenni a belépési nyilatkozatokat. A tanácsházán ekkor a községi tanácselnök, a tanácsútkár, a falufelölős rendőr, a Tsz-elnök, a járási kultúrház igazgató és még néhányan tartózkodtak. Az asszonyok szabályosan elállták a bejáratú ajtót, az itt dolgozók kénytelenek voltak a hátsó ajtón közlekedni. A férfiak fellépése azonban nem volt elég a női erő visszaszorítására. Végül a falufelölős rendőr felsőbb utasításra megkezdte a gumibot használatát. Az asszonyokat csak másodjára sikerült nagy nehezen hátrébb terelni, ám ekkor a tanácsstagok jobbnak látták a járási rendőrség segítségét kérni a tömegoszlatáshoz.⁴³

A korábban üzemmérnökként dolgozó férfi adatközlőm utólag elmesélte (és ez részben az ő véleményét is tükrözte), hogy neki az egykori jegyző meg a tanácselnök elmondta, hogy olyan buták voltak az asszonyok, hogy „(...) ott voltak a szobában a belépési nyilatkozatok az asztalon, annyi lett volna a dolguk, hogy kidobják a nyitott ablakon. Kijelé nyílt, ki is volt nyitva. [...] Ha kidobták volna az ablakon, a párttagok kezdhették volna előlről.”⁴⁴[valószínűleg az agitációt]

Beszélgőtársaim emlékezetében a rendőri közbeavatkozás élénken megmaradt:

„(...) akkor jöttek mán ki a rendőrök, mer' mán nagy ricsaj vót [...] a rendőrök verték széj-jel”⁴⁵ „bátori batárőrségtől volt valami alakulat, ők vertek”⁴⁶ „Hát igen, akkor tudom, hogy a rendőrök is kijöttek, de én akkor mán ugye mikor mondták, hogy na, oszoljanak széjjel, mer' a rendőrség is jön, minden, én jöttem hazafele...”⁴⁷

A korabeli feljegyzések alapján Mátészalkáról, Nyíregyházáról, Nagyecsedről, Debrecenből érkeztek, s mint adatközlőm is említette, Nyírbátorból érkeztek alakulatok.

A rendőrök $\frac{3}{4}$ 5 körül érkeztek meg, addig a mátészalkai pártaktivista, E. L. elhatározta, hogy fényképeket készít a tüntetőkről. Az asszonyok ezt természetesen észrevették, és ahogy lehetett, igyekeztek arcukat eltakarni. Ez többféleképpen történt: beburkolták magukat nagykendőbe, szándékosan elfordultak, illetve innen ismert a „fenékmotogató asszonyok” esete. Az asszonyok szoknyájukat felemelve, fenéküket a fényképezőgép kamerája felé fordítva „fényképezkedtek”. Ennek a gesztusnak nem csupán az elrejtőzés, az álcázás volt a célja: határozotlan sértő, pejoratív jelentéstartalommal is bírt. Desmond Morris könyvében⁴⁸

⁴³ Lásd Cservednyák 2012: 40–41.

⁴⁴ K. S., 83 éves férfi, Nyírcsaholy

⁴⁵ Sz. Kné, 90 éves nő, Nyírcsaholy

⁴⁶ B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy

⁴⁷ Sz. Lné, 84 éves nő, Nyírcsaholy

⁴⁸ Morris 1990.

azonban arra is kitér, amikor a testrészek szimbolikáját vizsgálja, hogy ez a fajta mutogatás ősi keresztény gyökerű, és bajelhárító céllal történt. Talán – tudattalanul ugyan, de – ez is célja lehetett a nőknek...? A fényképek ennek ellenére elkészültek, többeket a későbbiekben sikerült is azonosítani.⁴⁹

A rendőri intézkedésekről egy korabeli visszaemlékezés így számol be:

„És ... akkor ott a tanácsbáznál gyűrűt alkottak, a parancsnokuk felszólította az asszonyokat, hogy mindenki eltávozzon, nem lesz semmi probléma, nem bánanak senkit. Az asszonyok emelgették a ruhájukat, feneküket mutogatták, meg ilyen... Hogy nem bírtak az emberekkel, akkor kijött a debreceni rendőrség, az is nem tudom hány kocsival, kijöttek, erősítésre. Akkor közrefogták már itt a templom előtt és a tanácsbáza túlsó oldalán közrefogták az asszonyokat. S akkor felszólította a debreceni parancsnok, az vette át a parancsnokságot a nyíregyháziaktól, és mondta az asszonyoknak, hogy távozzanak, mert nagy baj lesz belőle. Az asszonyok nem távoztak... Na akkor aztán... kiadták a parancsot, hogy »Tömeget oszlass!« S akkor ütötték-vágták az asszonyokat.”⁵⁰

Az ütlegetések azonban nem csak a tüntetőket érték; később válogatás nélkül azok is kaptak botütést, akik éppen arra jártak, s csupán a tejet szerették volna leadni a tejcsarnokba: *„az embereke meg az asszonyokat megverték, akik a csarnokba is vitték a tejet, azt a kis 3-4 l tejet, vagy jöttek éppen egy kanna vízzel... hülyére verték.”⁵¹* Egy idős öregemberről is szó esett, aki kinyáiban beugrott egy lakatlan portára a kerítésen keresztül, hogy megússza a gumibotot. Ugyanígy említette egyik adatközlőm a „folyóba” (illetve annak medrébe) való beugrálást is. Ez a folyó (inkább kis patak), mely átszeli a községet, szintén a faluközpontban található, az egykori Tanácsháza mellett.

A rendőri tömegoszlatás viszonylag rövid idő alatt lezajlott, a falufelélős rendőr rövid jelentésében a következőket írta: *„... kb. 18 ó 30 perckor lett a tömeg szétoszlatva a rendőrség által.”⁵²* A rendőrök megjelenésével párhuzamosan azonban egy lényeges epizód is történt a faluban, melyet épp két férfi vitt végbe, akik így maguk is részesei lettek az eseményeknek: a harangok félreverése.

Fontos közjáték – A félrevert harangok

A rendőrségi peranyagok szerint a rendőrök megjelenése után nem sokkal N. P. és Cs. M. elhatározták, hogy félreverik a római katolikus templom harangja-

⁴⁹ Vö. Farkas 2012: 42–43.

⁵⁰ Istók Gyula visszaemlékezése. Idézi: Cservenyák 2012: 45.

⁵¹ B. Jné, 73 éves nő, Nyírcsaholy

⁵² ÁBTL V-147447. 172. Tóth Bálint jelentése a Mátészalkai Járási rendőrkapitányságnak 1960. márc. 8. Idézi: Cservenyák 2012: 45.

it. Ezt az eseményt adatközlőim közül csupán egyvalaki említette, így vagy nem hallatszott el akkor a harangszó, vagy a nagy felfordulásban senki sem figyelt fel rá. Mivel erről az esetről nincsenek interjúkban elhangzott adataim, ezért a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban fellelt peranyagokat és Farkas Gyöngyi írását használom fel ezen epizód bemutatásához.⁵³

„N. P. VII. r. vádlott a tanácsbáza közelében figyelte az eseményeket. Cs. M. VI. r. vádlott a tüntető asszonyok között volt. [...] Cs. M. és N. P. VI. és VII. rendű vádlottak [...] elhatározták, hogy a romai katolikus templom tornyában félre verik a harangokat. [...] elindultak a tanácsbázától kb. 400 méter távolságra levő romai katolikus templom irányába. Útközben [...] Cs. M. [...] odahívta magához P. B. 1941. évi születésű földműves nyírcsaholyi lakost és közölte vele „fel kell menned a toronyba és félre kell vetni a harangot”, [...] P. B. [...] a házuk elé érve azonban beakart menni, hogy az állatoknak enni ad, - Cs. M. azonban kijelentette, hogy majd „utánna” adsz a teheneknek enni. Cs. M., N. P. vádlottak valamint P. B. bementek a romai katolikus templommal szemben lakó Cs. M. VI. r. vádlott szüleinek udvarára. [...] közben [Cs.] ismételten arra kérte P. B.-t, hogy most már menjen, és verje félre a harangot. [...] vele akként állapodtak meg, hogy Cs. istállója elől fognak inteni P. B.-nak, aki az adott félre félre verik a harangokat. [...] P. B. azután felment a toronyba, de a harangokat nem merte félre verni. N. P. [...] utánnament P. B.-nak. [...] a templom lépcsőjén összeszedta és mellbevágta P. B.-t, amiért nem verte félre a harangokat. N. P. VI. r. vádlott visszazavarta P. B.-t a toronyba, ő maga pedig a kerítésen átbujva visszament az utcára. [...] P. B. még ezután is félt a harangokat félre verni. N. P. VII. r. vádlott ezért másodszor is visszament és a torony lépcsőjénél megragadta P. B. kezét és csuklóján fogva vezette a torony csigalépcsőjén a harangok felé. [...] felérve a toronyba 1-2 percig még vártak, mert P. B. az ablakon kinézve látta, hogy rendőrök tartózkodnak a templom közelében. N. P. VII. r. vádlott a templom nagyharangját, - P. B. pedig a kis harangját köteleiknél fogva, azokat rángatva félre verték. [...] P. B. a torony padlásán bujt el [...] N. P. VII. r. vádlottat zseblámpa világánál találták meg a toronyban. [...] A harangok félreverése délután 16 óra körüli időben történt.”⁵⁴

A jegyzőkönyvben mindketten eltérően beszélnek arról, ki szólított meg kit. Cs. állítása szerint N. vetette fel a harangozás ötletét, saját elmondása szerint azonban „Azét nem tartottam helyesnek.”⁵⁵ Arra a kérdésre, hogy miért kellett harangozni, ezt válaszolta: „N. azt mondta nekem, hogy azért kell harangozni, hogy a tömeg összegyűjön.”⁵⁶ Vagyis azért – ahogy Farkas Gyöngyi megállapítja –, „hogy az asszonytüntetés az egész közösséget reprezentáló salugyűléssé bővüljön ki, azaz a férfiak mozgósításának volt az eszköze.”⁵⁷ N. ezzel szemben ezt állította:

⁵³ A szereplők nevét az anonimitás megőrzése érdekében monogrammal jelölöm.

⁵⁴ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagából

⁵⁵ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagából

⁵⁶ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagából

⁵⁷ Cserenyák 2012: 46.

„Cs. mondta, jobb volna, ha az asszonyok hazamennének, jó volna a harangot félrevernem, és akkor azt hinnék, hogy tűz van és mindenki menne haza a családjához. Ezt én is helyesletem.”⁵⁸

Az alap indítók az volt, hogy a közeli görögkatolikus templomból mindketten rendőröket láttak kijönni, és arra gondoltak, hogy talán azt ellenőrizték, nincs-e valaki a toronyban, aki a harangokat meghúzhatná. Hogy valójában ki beszélt rá kit erre a tetre, az a vallomásokban lévő zavarosság, az egymásnak ellentmondó kijelentések, és a felelősség másokra hárítása miatt sem derül ki pontosan. Cs. még azt is kijelentette, hogy valószínűleg ittas állapotban volt, amikor ezt az ötletet kitervelte, így a beszámíthatatlanságával próbált védekezni.

N. P. tagadta, hogy megütötte volna P.-t, valamint azt is, hogy az ő jeladására kellett volna meghúzni a harangot. Az ő beszámíthatóságát maga a bíróság kérdőjelezte meg, mivel a jegyzőkönyvhöz orvosi bizonyítványt is csatoltak, egyúttal kérték az orvosszakértői véleményt is a férfi elmeállapotára vonatkozóan.

Eredetileg azonban egyikük sem akart ebben részt venni, hanem – mint a jegyzőkönyvben olvasható – egy helyi fiatalembert, bizonyos P. B.-t akarták az végrehajtással megbízni. Ő végül semmilyen büntetésben nem részesült.

Cs., bár maga végül nem vett részt a haranghúzásban, mégis VI. rendbeli vádlottként bűnösnek lett nyilvánítva, „*mint felbujtó termelőszyövetkezeti csoport intézménye ellen elkövetett izgatás büntetében.*”⁵⁹ Egy év két hónap börtönbüntetést kapott, valamint elkobozták 500 Ft értékű vagyonát és két évre eltiltották a közügyektől is.

N. P. VII. rendbeli vádlottként szintén bűnösnek lett kikiáltva, ő viszont „*mint tettes felbujtó termelőszyövetkezeti csoport intézménye ellen elkövetett izgatás büntetében.*”⁶⁰ Őt egy év börtönre ítélték, Cs.-ével megegyező értékű vagyonát elkobozták és ugyanennyi időtartamra őt is eltiltották a közügyektől.

A jegyzőkönyv bármennyire is igyekezett pontos leírást adni a történésekről, egyvalamiben tévedett: ez pedig magának a haranghúzásnak az időpontja. A nyomozati iratban 16 óra körüli idő szerepel, azonban a haranghúzásra csak a rendőrök kiérkezését követően, tehát 17 óra körül került sor. Az ítéletben szintén ez áll: „*Emellett a harangok megkondítására akkor került sor, amikor a nőüntetés befejezéshez közeledett.*”⁶¹ Hogy véletlen vagy szándékos elírásról lehetett szó, ez már nem derül ki, de a korábbi időpontírás akár annak nyomtatékosítása is lehetett, hogy a tettel a férfiak valóban több embert akartak a Tanácsháza elé rendelni.

⁵⁸ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagából

⁵⁹ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagából

⁶⁰ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagából

⁶¹ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagából

Végtéték – A tñntetők megbñntetése

Az asszonytñntetés ùgyében a Megyei Rendőrřőkapitányág Mátészalkai Politikai Nyomozó Kirendeltsége téesz elleni igazgatás bñncselekményének alapos gyanújával még aznap, február 26.-án elrendelte a nyomozást. Az elsőrendű vádlott, S. Sné – a nyomozati iratok szerint – már másnap előzetes letartóztatásba került, a haranghúzással vádolt N. P.-t pedig még a tñntetés napján letartóztatták és a mátészalkai rendőrkapitányágra szállították. S. Sné – Cs. M.-mel együtt – február 29.-én került letartóztatásba. A tñntetés feltételezett részvevőit és szemtanúit egészen március 8.-ig folyamatosan hívták be és hallgatták ki a Tanácsházán.⁶²

Az asszonyok minden esetben ùgy igyekeztek vallani, hogy se magukat, se társaikat ne sodorják veszélybe. Adatközlőim ugyan nem tudták mindegyik elítélt nevét felsorolni, de a börtönbñntetéseket maguk is említették, valamint S. Sné és egy másik – ott tartózkodásom idején még élő – asszony, K. Sné neve többször felmerült a beszélgetések során. Mellettük három másik asszony és a két harangozó férfi került bñntetés alá.

A megyei bíróság 1960. május 24.-én mondott ítéletet, melyben az alábbi bñntetések születtek: a II. rendbeli vádlott, K. Jné kapta a legsúlyosabb bñntetést: 2 évi börtönt és 1000 Ft értékű vagyonelkobzást. Az I. rendbeli vádlott, S. Sné 1 év, a III. rendbeli H. Jné 8 hónap börtönt kapott. A másik két asszony: K. Sné 5 hónapot, P. Jné 4 hónapot kapott, nekik azonban három év próbaidőre felfüggesztették börtönbñntetésüket. A férfiak bñntetését a korábbiakban már említettem.

A tsz-ellenes igazgatás bñntette a hatalom szemében bñntetendő cselekedet volt, mely minden esetben megtorlást érdemelt. A megyei szervek ezt kihasználva akarták a települések lakosait elrettenteni a hasonló szervezkedésektől.

Az asszonyforradalom emlékét a helyi lakosok nem csak szóban, hanem emlékműként is megőrizték, mely a község 2011-ben felavatott új közparkjában található. Rajta a következő felirat olvasható: „A jó harcot megharcoltuk a hitet megtartottuk”. A szobor tetején – az eseményre utalva – tñntető asszonyok egy csoportja látható a félrevert haranggal.

⁶² Vö. Cservenyák: 2012: 47–48.

Összegzés

A nyírcsaholyi asszonyforradalom, mint a hatalom elleni ellenállás egyik nyílt kifejezése, nem volt egyedül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Az 1950-es években Porcsalmáról, Tyukodról, valamint Bökönyből olvashatunk hasonló esetet, de a nyírbátori, nagykállói, vásárosnaményi járásból is jegyezték fel megmozdulást 1-1 településről.

Porcsalma, valamint Tyukod községben az ellenállás fóruma a csoportgyűlés volt, ahol a résztvevők különféle kilépési nyilatkozatokat fogalmaztak meg a tanácselnököknek, melyben a termelősövetkezetből aláírásukkal jelezve kilépni szándékoztak. Tervük sikertelenül végződött.

Bökönyben 1961-ben került sor akcióra, ahol érdekes módon már a település kollektivizálása előtt igyekezett a község lakossága összefogni az agitációs propaganda ellen. Abban reménykedtek, hogy ha megakadályozni nem is, mégis szemmel fogják tudni tartani a téesszervezőket. A kollektivizálást azonban itt sem tudták megakadályozni.

Mindegyik településre jellemző a közösségi összefogás, de Nyírcsaholy az egyedüli község, ahol mindez a férfiak bevonása nélkül történt. A környező megyéket figyelembe véve a későbbiekben vizsgálati szempont lehet, azokban vajon került-e sor ehhez hasonló, nemek szerint elkülönülő megmozdulásra.

IRODALOM

CSERVENYÁK László

2012 *Nyírcsaholy története és néprajza*. Nyírcsaholy: Nyírcsaholy Község Önkormányzata

FARKAS Gyöngyi

2016 *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951-1961*. Tár-sadalomtörténeti Monográfiák 6. 243–284. Budapest: Korall

MORRIS, Desmond

1990 *Testközelben. Az emberi faj útikalauza*. Budapest: Gondolat Kiadó

VARGA Zsuzsanna

2018 A kollektivizálás „hullámvasútján”. A téesszesítés három szakasza. *Rubicon*. 2018. 9. 4–15.

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár peranyagai

Andrea Magdus

ONE DAY IN THE REVOLUTION OF WOMEN IN NYÍRCSAHOLY -
RECONSTRUCTION

In my study I provide an in-depth analysis of the violent agitation arising in Hungary during the 1950s and 1960s, and a specific form of resistance against such turbulence through the example of one particular town in Szabolcs-Szatmár-Bereg county, namely Nyírcsaholy. In this municipality, similarly to other villages of the county, an open form of defense arose with only female participants and these one-day events became famous as the “Women’s Revolution of Nyírcsaholy,” which makes them unique in the county’s history. Through several interviews with the town dwellers, the *Lázadó Falvak* social monography by Gyöngyi Farkas, and the data gathered from the archives of the county I made an attempt at bringing forth the most faithful presentation and reconstruction of these one-day events.

Following a general introduction of the historical period I elaborate on the characteristics of Nyírcsaholy during this era, and I enumerate the possible causes that led to the outbreak of the revolt. The socioeconomic background, the fear of an uncertain life, as well as everyday gossip played a significant role in paving the path to such social uprising. I follow the events in a chronological fashion, starting from the organization of the revolution, through the acts at the Town Hall, ending with the intervention of the police and the retaliation.

The presentation of the Women’s Revolution offers a great opportunity to explore other, similar forms of protest in different counties, and it can also serve as a foundation for comparative analyses.

Emlékiállítás

Szabó Henriett

Tág a világ...

SZABÓ HENRIETT

A II. Ilyés Zoltán Emlékkonferencia „A táj és a kultúra” címmel Ilyés Zoltán tudományos munkásságát tárgyalta azzal a céllal, hogy a tragikusan fiatalon elhunyt tudós szellemi örökségét, kutatási területeit, témáit egykori kollégái és tisztelői szakmai előadásaikban áttekintsék.

Az esemény fontos célja volt a megemlékezés egy kivételes személyiségre, kutatóra, oktatóra, barátira, aki tudományos munkájával és személyes életével példát mutatva sokak elismerését kivívta. A méltó megemlékezést szolgálta a konferencia kísérőeseményeként megszervezésre került és az életút egy szeletét felvilágosító fotókiállítás. Emlékkötetünk zárófejezete a kiállítás néhány kiemelt részletét mutatja be.

A kiállítás vezérfonalát Ilyés Zoltán 1993-ban, 25 évesen írt önéletrajza adta. A kiváló tehetségű fiatalember magával ragadó szövege, távlatossága látni engedni hogyan alakult és formálódott a tudóspályára készülő egyetemista személyisége, a földrajz, a természet, a táj és a kultúra jelenségei iránti komplex érdeklődése. Akik ismerték, azok számára bizonyosan nem meglepő az ifjúkori önéletrajz szavaiból áradó elhivatottság és szakmaiság, ami már egészen fiatalon meghatározó személyes tulajdonságai voltak.

A kiállítás anyagát bemutató kötetfejezet második részében Ilyés Zoltán kedvelt terephelyszínén, Gyimesben készült fotóiból látható egy összeállítás, amely bepillantást nyújt az ott végzett kulturális antropológiai és tájföldrajzi kutatások témáiba. A fényképeket nézegetve megidézhethetjük egy napjainkra már csak halvány nyomaiban létező hagyományos kultúra és a tanulmányozásának elkötelezett nagyszerű tudós emlékét.

Ilyés Zoltán önéletrajz¹

SZEMÉLYI ADATOK

Ilyés Zoltán
Életkor: 24 éves
Születési hely: Budapest
Születési idő: 1968. augusztus 31.
Anyanyelv: magyar
Családi állapot: nőtlen
Lakás: Budapest 1182 Halomegyházi utca 43.
Katonai szolgálat: 1986/87 Zalaegerszeg
Nyelvtudás: középfokú német, orosz és latin
Szüleim Budapesten élnek, édesapám nyugalmazott bányagépészmérnök, édesanyám nyugalmazott műszaki rajzoló.
Egy 22 éves öcsém van, ő autószerelő magánvállalkozó.

ISKOLÁK

Brassó utcai Általános Iskola, Budapest XVIII. ker. 1974/80
Kandó Kálmán téri Általános Iskola, Budapest, XVIII. ker. 1980/82
Steinmetz Miklós Gimnázium Budapest XVIII. ker. 1982/86
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
Természettudományi Kar, nappali tagozat
biológia-földrajz szak

Tanulmányi-szakmai eredmények:

Földrajz szigorlati eredmények:

II. évf. 4 /jó/

III. évf. 4 /jó/

IV. évf. 5 /jeles/

Földrajz tanítási gyakorlat: Medgyessy Gimnázium Debrecen
1991/1992 tanév II. félév 5 /jeles/

Szakdolgozat:

Geomorfológiai megfigyelések a Simén-Kobátdemeterfalvi-medencében.

¹ Az önéletrajz eredeti változatát jelenítjük meg.

Jelenlegi kutatási téma:

Etnikum, identitás, poliidentitás néhány Gyimes környéki egykori határszéli telepén. Etnodemográfiai, szociálintropológiai vizsgálat.

Tanulmányutak:

- 1984 Indiai Köztársaság
- 1985 Csehszlovákia, NSZK
- 1986 NSZK
- 1987 Románia
- 1988 Románia
- 1989 Szovjetunió, Görögország, Csehszlovákia
- 1990 Románia, Ausztria
- 1991 Románia, Görögország
- 1992 Románia

Szakmai önéletrajz

A természet iránti érdeklődésem már általános iskolás koromban megmutatkozott. Ötödikes, hatodikos koromban lelkesen akvarizáltam, halbiológus szerettem volna lenni. Hetedik osztályos koromtól kezdve azonban egy új szakterület, az ornitológia kezdett érdekelni. 1980-ban beléptem a Magyar Madártani Egyesületbe. Mint madármegfigyelő rendszeresen küldtem be faunisztikai adatokat Pestlőrinc ill. Balatonakarattya területéről. Ezek az adatok archiválva vannak az Egyesület Faunisztikai adattárában, időnként az Egyesület periodikáiban is napvilágot láttak. Részt vettem különböző madárvédelmi programok /pl. fecske-állomány felmérés/.

A Steinmetz Miklós Gimnáziumban osztályfőnököm, földrajz- és történelemtanárom dr. Kubassek János lett, aki jelentősen tágította érdeklődési körömet mind a földrajz, mind a tudománytörténet irányába. Részt vettem a honismereti szakkör munkájában, ahol különböző előadásokat tartottunk magyar utazókról, földrajzi felfedezőkről. Én Bíró Lajos életművét dolgoztam fel, munkásságáról írt dolgozatommal megnyertem egy gimnáziumi pályázatot is. A későbbiek folyamán Cholnoky Jenőről, Hell Miksáról és Sajnovics Jánosról is tartottam előadásokat. Tagja voltam az Országjáró Diákkörnek is: bejártuk a Vértes, a Gerecse, Pilis és Budai hegységeket, valamint a Börzsönyt és a Naszályt is.

Több 50- ill. 100 km-es teljesítménytúrán is sikeresen részt vettem.

1983 nyarán földrajzi szaktáborban voltam a Mátrában, ahol előadást tartottam a hegység élővilágáról.

1983 ill. 1984 nyarán a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárában dolgoztam mint preparátor.

1983-ban néhány osztálytársunkkal elhatároztuk, hogy „Zöldek” néven környezetvédelmi profilú KISZ alapszervezetet alapítunk. A nevet politikai megfontolások miatt fel kellett cserélnünk Univerzumra. Ennek az alapszervezetnek én lettem az első titkára. Vállaltuk a gimnázium kertjének rendbetételét, a virágok locsolását, Latin-Amerikai napokat szerveztünk és az iskolanapokon mi rendeztük a politikai vetélkedőket... Még ebben az évben előadást tartottam a nyugatnémet Zöldekről.

1984-ben Kecskés Gusztáv és Várady György barátommal beneveztünk a Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett vetélkedőre, melyet nem kis részben Kubassek János patronálásának köszönhetően meg is nyertünk.

Így juthattunk ki 1984 októberében Indiába /Delhi, Agra, Fatehpur-Szikri, Kalkutta, Darjeeling/ Ezután több helyen tartottunk utibeszámolókat /gimnáziumok, Érdi Földrajzi Múzeum, Fiatalok Természetbarát Klubja, Magyar Rádió/.

1985 nyarán a honismereti szakkörrel a Magas-Tátrában túráztunk, én tovább maradtam és bejártam a Szlovák-Paradicsomot és felkerestem néhány szépségi várost.

Szintén 1985-ben szüleimmel egyhónapos körutazást tettünk az NSZK-ban, Helgolandtól-Berchtesgadenig, Göttingentől-Freiburgig felkeresve a legfontosabb tájakat és városokat. Az utat jelentős, máig feldolgozatlan 6x6-os diaanyag dokumentálja.

1985-ben cikket írtam a Buvár című folyóiratba a farkasok és medvék magyarországi lelovöldözése ellen. Ennek nyomán a Népszava egyik újságírója interjút is készített velem.

1985 nyarán elkezdtem anyagot gyűjteni a XVIII. kerület környezetvédelmével foglalkozó dolgozatomhoz, amellyel beneveztem az OKTV-re. Pályamunkámmal én értem el a legtöbb pontot, de a tesztek figyelmetlen kitöltése miatt csak harmadik helyen végeztem. Földrajzból tehát nem kellett felvételiznem. Ugyan az ELTE-re jelentkeztem, de biológiából nem értem el elegendő pontot, így, fellebbezve, a KLTE-re nyertem felvételt.

1986 nyarán 1-1 hetet töltöttem Heidelberg környékén ill. a Berchtesgadeni-Alpokban. Bugacon részt vettem egy természetvédelmi táborozáson, ahova úgy kerültem, hogy helyezést értem el az Élet és Tudomány által kiírt ökológiai pályázaton. Elkísértem magyarországi kirándulására a nyugat-európai „erdővédőkarakavánt” /Bükk-Mátra/ és néhány napot a szigetközi Cikolaszigeten töltöttem, ahol több fiattal felméréseket végeztünk egy természetvédelmi hatástanulmányhoz, bizonyítandó a gazdag ártéri életközösségekre az erőmű képében leselkedő veszélyeket.

1986-ban jelent meg recenzióm a Földrajzi Múzeum Tanulmányokban /Katalog der Csoma von Körös Ausstellung. 2.1986. pp. 81-82./

1986/87-ben végeztem sorkatonai szolgálatomat Zalaegerszegen.

1987 szeptemberében kezdtem meg tanulmányaimat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, biológia-földrajz szakon.

1987-től kezdve rendszeresen jártam ki Romániába. A Székelyföld, Mezőség, Kalotaszeg, Máramaros, Szászföld városait, falvait, valamint a Görgényi-, Kelemen-, Radnai-, és a Csiki-havasokat ismertem meg. Hatszor voltam Moldvában, ahol 16 magyar falut kerestem fel és háromszor jártam Bukovinában. Összesen kb. 8 hónapot töltöttem Romániában, elsajátítva a román nyelv alapjait is. Útjaimról sokszor tartottam vetítettképes előadást, többek között a Földrajzos Szakhéten, a Magyar Földrajzi Társaság Tiszántúli Osztályában.

1991-ben a Simén-Kobátdemeterfalvi-medence geomorfológiájáról írt dolgozattal beneveztem a TDK-ra. Betegségem miatt sajnos nem tudtam elmenni az országos fordulóra. A dolgozat elkészítésénél jórészt román nyelvű szakirodalomból dolgoztam, melynek fordításában szereztem némi jártasságot.

1989-ben kitiltottak Romániából magyar könyvek és újságok bevitele miatt. Ebben az évben Kárpátalján valamint Görögországban jártam.

1991-ben Görög-Macedóniában jártam, felkeresve többek között a Preszpatavat és a transzhumáló arumunok nyári szálláshelyeit a Szmolikasz-hegységben, valamint a Chalkidiki-félszigetet. Erről az utamról is tartottam előadást az egyetemen.

1992-ben, februárban, letettem német nyelvből a középfokú nyelvvizsgát /C típusú/. Az egyetemen meglehetősen sokat fordítottam német szakirodalmat, nemcsak földrajzit, hanem biológiát, klasszika-filológiát, néprajzit is. Sokkal nehezkesebben ugyan, de szakmai szöveget angolból is képes vagyok fordítani.

Szaktervezésem a Simén-Kobátdemeterfalvi-medence geomorfológiájáról írtam. Ezenkívül részt veszek egy néprajzos kutatómunkában, melynek keretében a Csiki-havasok bizonyos régióinak településtörténetével, etnodemográfiájával foglalkozom.

Féléves intenzív nyelvtanulás, nyelvvizsgára való felkészülés után az 1991/92-es tanév 2. félévében végeztem földrajz gyakorlótanításomat a debreceni Medgyessy Gimnáziumban. Az 1992/93-as tanév első félévében gyakorlatokat vezettem Magyarország természeti földrajza tárgy körében az Esterházy Károly Tanárképző Főiskolán, heti 3x2 órában. Biológiai gyakorlótanításomat a debreceni Kossuth Gyakorlógimnáziumban végeztem.

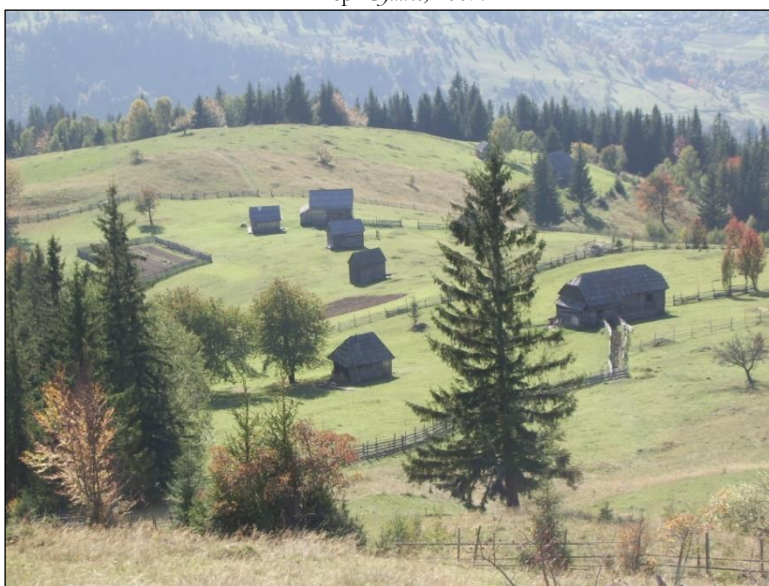
Debrecen, 1993. április 28.

Néprajzi kutatómunkák

VÁLOGATÁS ILYÉS ZOLTÁN GYIMESBEN KÉSZÜLT FELVÉTELEIBŐL

1. kép: Gyimes, 2007.

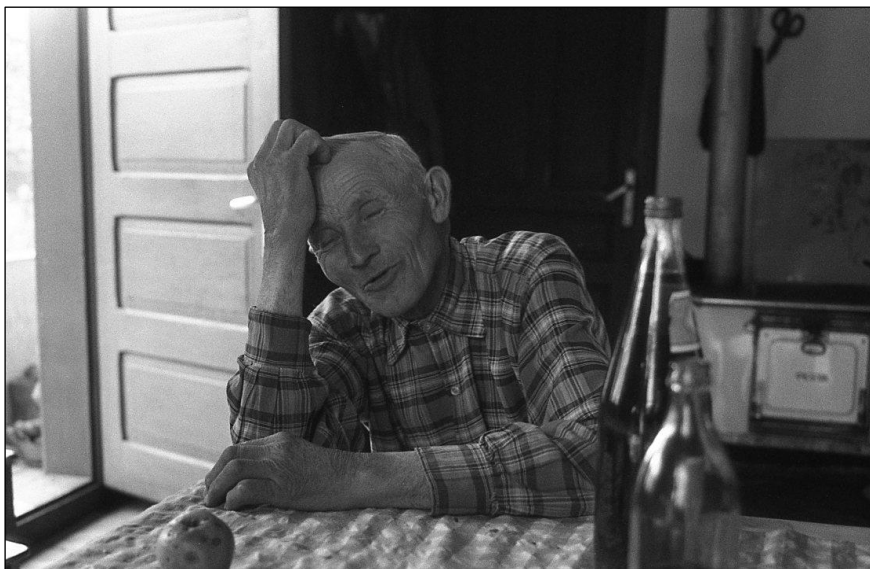
2. kép: Gyimes, 2007.

3. kép: *Sílye, Gyimesközéplak, 2013.*

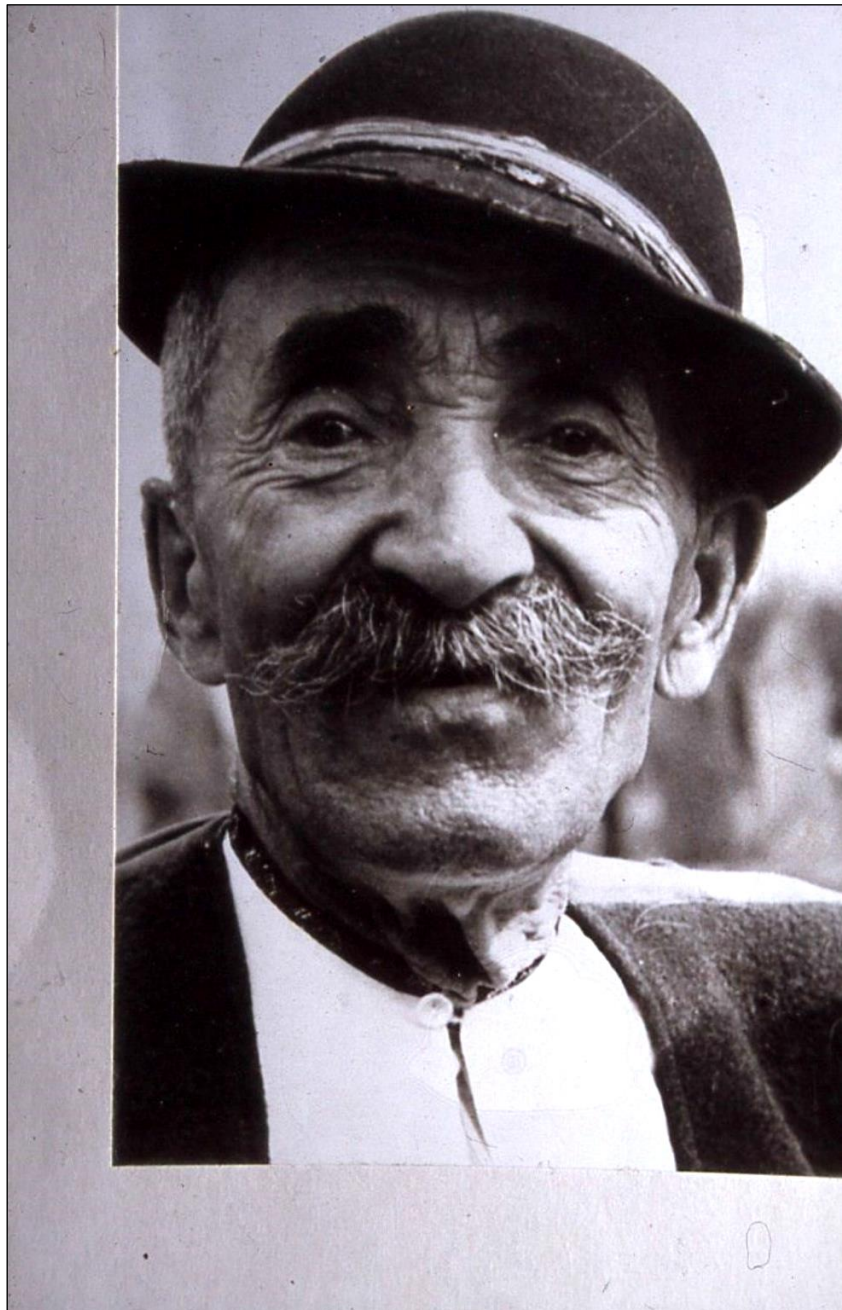
4. kép: *Régi sán, Gyimes, 2002.*

5. kép: *Antal Péter Szülek Gyimes, Boros-pataka.*

6. kép: *Géza kórházban, Gyimesfelsőlök, 1993.*

7. kép: Id. Antal Péter gazda
Gyimesközéplak, Antalok-pataka, 1993. (fotóreprodukció)

8. kép: Mibályné és családja Antalok-patakán, 1993.

9. kép: Géza bácsi, Gyimesközéplok, Antalok-pataka, 1993.

10. kép: Erzsi néni és Géza bácsi Magdolnaker, 1991.

11. kép: Székely csángó viseletek Magdolna búcsúján, 1990.

12. kép: Bursulán Gyurka a lovával, 1993.

13. kép: *Nyicu Erzsé, Gyimesközéplak, Antalok-pataka, 1995. (fotóreprodukció)*

14. kép: „Kicsi” Imre csángósan tarisznyával, 1993.

15. kép: Székely csángó viseletek Magdolna búcsúján, 1990.

TEREPMUNKA KÖZBEN

16. kép: *Hallgatókkal a kutatóháznál, Gyimes, 2008.*

17. kép: *Boros-pataka, 2012.*

18. kép: *Terepmunka Gyimesben, 2010.*

19. kép: *Terepmunka közben.*

20. kép: *Antal Gažda Péter kalibájánál Bán-patakán.*

Könyvészet

Keményfi Róbert – Biczó Gábor (szerk.): Néprajzi Látóhatár. Ilyés Zoltán Emlékszám. XXVI. évf. 2017. 1–4. szám. 308 p.

A Györffy István Néprajzi Egyesület több évtizede megjelenő folyóirata, a Néprajzi Látóhatár, amelynek 2017. évi 1-4. száma a 2015-ben elhunyt Ilyés Zoltán emléke előtt tiszteleg. A neves geográfus, antropológus és egyben néprajzkutató munkásságához illeszkedve a kiadvány olyan tanulmányokat tartalmaz, melyek a terek, tájak kontextusában és a nemzetiségi, etnikai együttélés vonatkozásában fedik le Ilyés Zoltán érdeklődési területét. Így például kiemelten jelenik meg az általa legkedveltebb kutatói helyszín, a magyar nyelvterület keleti archaikus része, Gyimes, amelynek kulturális sajátosságait több tanulmány is taglalja. A neves kutató ugyanakkor figyelmet szentelt a vidéki életformákra és a határhelyzetben élő lokális társadalmakra, amely tématerületet a kötet egyéb tanulmányai fednek le.

A több mint 300 oldal terjedelmű munka tartalmilag tehát két nagyobb egységre oszlik, a „Terek, tájak” és „Együttélés” részekre, melyek összesen 16 tanulmányt tartalmaznak. A kötet szerkesztői, Keményfi Róbert és Biczó Gábor az emlékszámról írt bevezetőjükben méltatják Ilyés Zoltán szerteágazó műveltségét, szakmai elhivatottságát és tudását. Ezt követően megismerhetjük a kutató rövid életpályájának igen magasra ívelő vonalát és nagyszámú publikációs tevékenységét.

Az első tematikai részben többek között együttesen olvashatunk a történeti néprajzi mikrorégiók, a táji képzetek értelmezési lehetőségeiről, a régiók és kontaktzónák összefüggéseiről, a gyimesi népi kultúráról, a természeti környezet és a falusi társadalom változásairól, illetve az ezekhez földrajzilag is köthető eredményekről. Ezek közül először külön ismertetem a táji koncepciókat érintő tanulmányokat, majd a második rész hasonló témaköreit és végezetül a gyimesi kutatókhoz kapcsolódó cikkeket.

Keményfi Róbert tanulmányában, *A nemzeti táj képzete. Mozaikok: értelmezési utak- kutatási keretek- példák* címmel többek között ír Györffy István és Prinz Gyula vitájáról, ami a településosztályozási rendszerről szól, a táj és etnikai karakter kapcsolatának értelmezési lehetőségeiről, valamint a nemzeti táj képzetéről, a táj, mint szimbolikus entitás értelmezéséről is. A kontaktzóna és a régió fogalmának összefüggéseit ismerteti A. Gergely András írása, amely kitér Ilyés Zoltán munkásságának főként az interetnikus mezsgyékre és az érintkező kultúrtájakra kiterjedő nézeteire. A soron következő Tátrai Patrik tanulmánya, melyben a szerző értelmezési kereteket nyújt a Zoborvidék etnikai átalakulásával kapcsolatban, többek között az adott térségre vonatkozó hibriditás és asszimiláció recens jellemzőit bemutatva. Csiki Tamás írásában, a természeti környezet változását és adaptációit mutatja be a falusi társadalomban, a két világháború között, így az

egész országra kiterjedő következtetéseket mutat be. Ebben az első nagyobb részben található még Pusztai Bertalan tanulmánya, amely szól a diaszpóraturizmusról, örökségesítés és helyszakralizációról Skóciában, melyben többek között ír a nemzeti identitásról, a turisztikai termékfejlesztésről, valamint, hogy hogyan vált Bannockburn szakralizált hellyé?

A második egység tanulmányai többek között az együttélés kérdését, problematikáját, lokális mintázatait ismertetik. Így ezek közül Szijártó Zsolt írása a kollaboráción alapuló projekteket mutatja be a társadalomtudományokban. Ezen belül keresi a választ arra, hogy milyen következményekkel jár az elméleti és módszertani alapelvek felhasználása a kortárs társadalom problématerületeinek antropológiai kutatása során? Feischmidt Margit és Szerbhorváth György közös tanulmányukban, a határ, mint társadalmi tényről írnak, amely szerint a mezsgyevilágok helyett kerítések alkalmaznak, a felügyelet és biopolitika révén. Fedinec Csilla írása, a *Hány óra van Kárpátalján?* címmel egyebek mellett ismerteti az időzóna-elcsúszást, ír a „moszkvai időről”, a „keijevi időről”, a „budapesti időről”, a „közép-európai időről”, azaz, hogy mennyi is az idő a köztes térben, tehát Kárpátalján? Povedák István tanulmánya egy újnacionalista vernakuláris emlékhely elemzéséről szól, a szegedi vértói dombon található székelykapuk és kopjafákból álló szoborcsoportról. Így maga az emlékhely elemzése betekintést nyújthat abba, hogy az új magyar mitológiák miként vannak jelen a lokális térben és közösségi gondolkodásban? Kotics József a cigány-magyar együttélés helyi mintázatait mutatja be, a Kárpát-medence különböző lokális társadalmában végzett romákra vonatkozó kutatásainak főbb eredményeit összefoglalva. A kötet utolsó tanulmányaként Kovács Nóra írása található, aki a diaszpóra visszavándorlásának ideológiai vonatkozásait mutatja be Badiny Jós Ferenc életművén keresztül. A téma, a klasszikus diaszpóra-jelenségként értelmezhető, a nemzetközi migrációkutatás problémafelvetésein át.

Ilyés Zoltán említett, szívéhez legközelebb álló kutatási helyszínét, Gyimест illetően több, mint húsz éven keresztül végzett kutatásról szólhatunk, így jelen recenzióban ezt ismételten hangsúlyozva külön ismertetem a területtel foglalkozó tanulmányokat.

Elsőként Biczó Gábor írását mutatom be, melynek címe a *Gyimesi „átváltozások” egy történeti-néprajzi mikrorégió kutatása Ilyés Zoltán életművében*. Ez egy rövidebb terjedelmű tanulmány, ahol a szerző főként barátjával, Ilyés Zoltánnal szerzett tapasztalatait részletezi. A címben szereplő „átváltozás”, magát a rendszerváltást jelenti és a tanulmány ennek hatását, következményeit ismerteti az adott területen, főként az elhunyt kutatótárs gyűjtésein keresztül.

Borsos Balázs munkája az általa feltett kérdésre válaszol, vajon *sajátos-e Gyimes népi kultúrája, és ha igen, miért nem mutatkozik ez meg a Magyar Néprajzi Atlasz térképein?* Erre az ellentmondó kérdésfelvetésre már a kérdezéskor meg is adja a vá-

laszt, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz térképeinek számítógépes feldolgozása nem igazolta ezt. A szerző véleménye szerint, a megoldást vélhetőleg a gyűjtőpontok meghatározásában és az adatbázisban kell keresni.

Szabó József, *A társadalmi felszínalakítás értékei és veszélyei Ilyés Zoltán antropogén geomorfológiai vizsgálatai kapcsán* című cikke a településszerkezeten és a területhasznosításon túl az ember által kialakított felszíni formák és formaegyüttesekre tér ki, a közlekedés és ipar által létrehozott formák elemzésével együtt. Emellett ír a gyimesi táj lehetséges veszélyeinek kimutatásáról, melynek köszönhetően a társadalom felelősségére is felhívja a figyelmet.

Dávid Lóránt és Remenyik Bulcsú közös tanulmányában a „gyimesi mozaikok” alatt a számtalan turisztikai terméket, fejlesztéseket, lehetőségeket érintik négy pontba összeszedve. Ezek az etnikai turizmus, a gasztroturizmus, az örökségturizmus és a thanaturizmus, amelyekben túl még számos egyéb aspektusra is utalnak a témát illetően.

Magyar Zoltán valóságalemezeket vizsgál egy gyimesi csángó népmesében, egyúttal a csángó népi kultúra archaikus jellegét ismertetve. A tanulmány a tájnyelvi jegyekben bővelkedő népmeseanyag egy választott, *A két testvér fiú* című meséjét mutatja be, főként a házassági jelenetre kitérve. A mese egyike, a szerző már korábbi munkájából ismert úz-völgyi Csinódon élt, havasi mesemondó, Karácsony Gyula repertoárjának.

A Néprajzi Látóhatár ezen emlékszámja egy DVD-melléklettel is kiegészül. A kötetrel együtt közreadott dokumentumfilmben, Biczó Gábor és Szabó Henriett Ilyés Zoltánra emlékező gyimesiek gyásznarratíváiból készítették egy összeállítást.

A kötet tanulmányai és a dokumentumfilm egy átfogó képet adnak a gyimesi tájról, annak népi kultúrájáról, illetve részletesen taglalják a terület és az azon élők együttélési modelljeinek kutatási eredményeit, méltó emléket állítva ezzel az elhunyt Ilyés Zoltán munkásságának.

Doma Boglárka

Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): Emlék, emlékezet, életút. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézete, 2014.

A különféle írott források és szóbeli elbeszélések útján megismert élettörténetek, naplók, önéletírások kutatása nem ismeretlen a különféle diszciplínák képviselőinek körében. Előszeretettel alkalmazzák a néprajztudomány, a történelemtudomány, a szociológia, valamint az irodalomtudomány területén is. Ezek a történetek – mivel mind egy időben korábbi állapotnak, a múltnak a részei – segíte-

nek a kutatóknak egyrészt nemcsak egy adott történelmi korban élt ember életének megismerésében, hanem abban is, hogy az ő szemszögéből megismert események jobb megvilágításban mutassanak be olyan történelmi eseményeket, amelyekről adott időszakokban nem illett, esetleg tilos volt beszélni (pl. világháborúkból hazatértek élményei, 1956 eseményei).

A Deáky Zita és Smid Mária szerkesztésében, az ELTE BTK Néprajzi Intézet kiadásában megjelent *Emlék, emlékezet, életút* című kötet is ilyen élettörténeteket tartalmaz. A könyv - mint ahogy azt a bevezetőben olvashatjuk - az Emberi Erőforrások Minisztériumának 2013 júliusában kiírt „Életünk” című pályázatához kapcsolódó, az ELTE BTK Néprajzi Intézetének 2013. november 27-én *Életrajz, önéletírás, emlékezet* címmel megtartott konferenciájának előadásait, valamint a témához kapcsolódó több tudományterületről (történelem, néprajz, irodalomtörténet) származó írásokat tartalmazza.

A kötet hat nagy témakörben mutatja be az életutakat, magyarországi és határainkon túli példákon keresztül. *Az idő és az élet* című fejezetben Mohay Tamás (Ady Endre szavait használva) kifejti, hogy az élettörténet maga is „titok, idegenség” (ld. 13. oldal). Egyetértek a szerzővel abban, hogy életünk jelentős része valóban titok számunkra, hiszen vannak olyan események velünk kapcsolatban, melyeket csak szüleink, nagyszüleink elbeszéléseiből ismerhetünk meg. Ugyanakkor, ha életút-interjút készítünk, vagy visszaemlékezést olvasunk, interjúalanyunk, vagy a szerző maga is idegen (vagy azzá válik a szemünkben), akinek élete szintén tele van titkokkal, melyből nem biztos, hogy mindent megoszt az élete iránt érdeklődő kutatóval.

A *Politika, gondolkodás, társadalom, egyéni életút* című fejezetben a történelemre helyeződik a hangsúly; a hóstáti család két generációján, vagy az elhallgatott tények kamerával történő kutatásán keresztül a személyes történelem bontakozik ki: az egyén, illetve családjának sorsa a történelem viharain és ideológiáin keresztül. Az adatközlők azonban életük során különféle traumákat is átél(het)tek. Bögre Zsuzsanna szociológusként élettörténeti kutatások alapján arra is kitér írásában, hogy a borzalmakat átélte emberek számára sikeres lehet-e és mennyiben a trauma feldolgozása a megtérés segítségével.

A *Polgári törekvések* című fejezet olyan értelmiségi polgárokat mutat be, akik munkájukkal a társadalom jobbá tételén fáradoztak, akár modernítésre törekvő, a feminizmus eszméit hirdető unitárius nőként (Perczelné Kozma Flóra), akár ormánsági református lelkészként (Gyenis János). A polgárságról, mint eltűnőben lévő társadalmi rétegről, valamint Magyarország 1938-1948 közötti vészterhes időszakáról pedig Márai írt *Hallgatni akartam* című kötetében, melyet Bartha Ákos mutat be írásában.

A *Falusi életek – élettörténetek* egyaránt tartalmaznak férfi és női elbeszéléseket. Két határon túli asszony vallomása is olvasható: egy csángóföldi magyarfalusié,

valamint egy Ung-vidékié. A tanulmányokban feldolgozott életutakon keresztül jól kirajzolódnak – melyre már Niedermüller Péter is felhívta a figyelmet – a női és férfi előadásmód közötti különbségek. Az írások olvasása, valamint saját kutatási tapasztalataim is igazolták, hogy míg a nőknél az Énnek a környezetével való kapcsolata, addig a férfiaknál a cselekvő Én áll a történetek középpontjában.

A kötetben nem csak oktatók és kutatók, hanem egyetemi hallgatók írásai is helyet kaptak. A *Hallgatóink írásai* című fejezetben történelmi és néprajzi szempontú munkákat olvashatunk, írásban illetve szóban rögzített élettörténetek, portrék alapján. Végül egy érdekes tanulmány is bekerült a kötetbe, mely a Facebook-idővonalnak, mint lehetséges élettörténetnek a bemutatását állítja a középpontba. Számomra ez utóbbi volt a leginkább figyelemfelkeltő, abból a szempontból, hogy ez a módszer a XXI. század új, és sokak számára ismert közösségi oldalát alapul véve próbálja felépíteni az egyén életútját. Ennek ellenére felmerül a kérdés, hogy az egyén életének reprezentációja hogyan valósul meg a Facebook-on és milyen életet és identitást, illetve kinek reprezentálnak a posztok, képek, kommentek, események és megosztások.

A tanulmánykötet a 18. századtól egészen napjainkig mutatja be az élettörténetek sokszínűségét más-más helyszínekről, emberekről. Ezekben a történetekben az adatközlő, mint életének hőse jelenik meg bennük, ezáltal a családi viszonyok, valamint az egyén saját érzései, gondolatai is kifejezésre kerülnek. Kutatásuk azért is hasznos számomra, mert a bennük feltárt témák egymáshoz való viszonya, ezek egyedisége megítélésem szerint tudományterületünkön belül a narratívumok megragadása szempontjából fontos.

Baranyai Szilvia, az EMMI Idősügyi és Nyugdíjbiztosítási Főosztályának főreferense az alábbi szavakkal ajánlja a kötetet: „Összességében elmondható, hogy az antológiákban megjelent műveket érdemes forgatni, mert egyrészt érdekesek a különféle helyre született pályázók sorstörténetei, amelyek bizonyos történelmi események kapcsán érzékeny metszéspontokban találkoznak, másrészt jó példát adnak kitartásra, munkamorálra, az újrakezdés képességére, továbblépésre, hitre, tiszteletre egymás iránt, alázatra.” (ld. 312. o.)

Magdus Andrea

Barna Gábor – Kiss Endre (szerk.): A család egykor és ma. Szeged-Budapest: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék; OR-ZSE Kauffmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, 2014.

A Barna Gábor és Kiss Endre által (Gyöngyössy Orsolya közreműködésével) szerkesztett, az SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék és

az OR-ZSE Kauffmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport kiadásában megjelent *A család egykor és ma* című kötet a családot helyezi középpontba, zsidó, keresztény és más vallási, illetve különböző társadalmi nézőpontokból. A könyv – ahogy azt az *Ajánló szavakban* is olvashatjuk – a 2011. december 16-17-én, Budapesten, a Bálint Sándor Valláskutató Intézetnek az OR-ZSE Zsidó Vallási Kultúrakutató Csoportjával közösen megrendezett konferenciájának előadásait, tanulmányait tartalmazza. A konferencia aktualitását adta, hogy 2011 a Katolikus Egyházban a *Családok Éve* volt.

Ahogy Barna Gábor és Kiss Endre is megfogalmazza a tanulmánykötet elején, az elmúlt századok alatt a jogi szabályozások és törvények mellett az értékrend őrzése és átadása is megváltozott. „Átalakult a családszerkezet, a nevelési módszerek, a női szerepek, a rítusok, ünnepek, családi kötelek is.” (ld. 7. o.)

A kötet öt nagy témakörben mutatja be a családot és az ehhez kötődő történeteket, szerepváltozásokat, nevelési mintákat, identitásokat. A *Családkép a Szentírásban* című fejezetben a zsidó-keresztény hagyomány gyökereit vizsgálva arra a kérdésre keresik a szerzők a választ, hogyan kapott az ember maga mellé az Örökkévalótól „segítő-társat”, miként alakult ki a monogámia, valamint Staller Tamás írása a zsidó genealógia, leszármazás fontosságára is rámutat. Ez utóbbit előadásában is kiemeli. A zsidók, mint egyistenhívők nagy hangsúlyt fektettek a patrilineáris leszármazásra. Az egy néphez, nemzethez tartozás számukra az Egy Istenhez való tartozást is jelentette a környező politeista népekkel szemben.

A *Családtörténet, a család története* című részben a családi életre, a családban elfoglalt státuszokra helyeződik a hangsúly: a középkori szegedi 'patricius' Zákány család bemutatása (G. Tóth Péter) után ismét a zsidó hagyományok kerülnek előtérbe: a T'nach és a Talmud női képét, a szülés és a bábaasszony szerepét, valamint az anyaság és gyermeknevelés kérdését boncolja a szerző, Hrotkó Larissza. Majd a zajdi imamátus árvarendeleetének a jemeni zsidók házasságkötésére, családszerkezetére gyakorolt hatását, a kiskorú árva gyermekek házasságkötésének okát és hátterét ismerhetjük meg (Kárpáti Judit). A középkori zsidó hagyományos társadalomban (kehilában) élő családok leírását (Háberman Zoltán) jól ellensúlyozza az utolsó tanulmány, mely a 21. század eleji Magyarországon élő zsidó családot mutatja be. Ez utóbbi a szerző, Schöner Alfréd szerint „(..) a feszültségek forrásává vált (...)”. Ezen források okaiként egyrészt az ún. fordított „kettős nevelést” említi, amikor az iskolai vallásos gyakorlat jelentősen eltér a családban kapott mintáktól. Másrészt az össztársadalmi jelenségek is befolyásolják a 21. századi magyar zsidó család identifikációját, ezek között kiemeli pl. a családok szétválását, a generációs érdekellentéteket is, valamint hangsúlyozza a vallási tudatlanság, azonosságtudat hiányát is.

A *Változó családkép* című egységben előbb Kiss Endre írja le a családdal kapcsolatos elméleti megfontolásokat, majd megismerjük a 19. század végének ma-

gyarországi zsidó családait (Fenyves Katalin). Örsi Julianna belső és külső tényezők alapján számba veszi a család összetartásának és védelmi mechanizmusának szerepét a helyi társadalomban. Ezután a további írások a nukleáris és törzscsalád rendszerváltás utáni alakulásáról (Szendrei Eszter), a főzés tudományának átadásáról-átvételéről (Báti Anikó), valamint a Rózsafüzér Társulatról, mint vallási társulatról és egyfajta Katolikus Egyházon belüli „családról” és az itt betöltött szerepekről szólnak (Barna Gábor). A család tehát nem csupán a konzangvinikus és affiniális rokonok alkotta közösséget, hanem a vallási közösséget is jelenti a felekezetekhez tartozó hívek számára.

Örsi Julianna írásához kapcsolódóan Jávor Kata A család, a szerepek és az identitás alakulása falun című írásában az összetartozással és a védelmi mechanizmussal kapcsolatban kifejti, hogy társadalmi lényvé a családja révén vált valaki. A család testületként működött, tagjait védte, és vállalta, akiknek viszont szinte demonstrálniuk kellett odatartozásukat. Kifelé pedig véd- és dacszövetségként működött, ezáltal alkotott zárt egységet.

A *Nevelés, családminták* első írása a családok közti kihívásokról és ezek megoldási lehetőségeiről szól, némi zsidó példával alátámasztva (Komoly Judit). Ezt egy keleti vallást, a vaisnava-t követő két közösség női és férfi szerepekre vonatkozó bemutatása követi (Bodosi-Kocsis Nóra). A katolikus családképet tükrözi Árpád-házi Szent Erzsébet példája (Gyertyános Éva), a 19-20. századi katolikus imakönyvek pedig rámutatnak, mire helyzeték a hangsúlyt az ezen felekezethez tartozó fiatal lányok nevelésében ebben az időszakban (Fraumhammer Krisztina). Ezt ismét zsidó példa követi, melyben az ortodox zsidó közösségen belüli ifjúság nevelési kérdéseire, az anya példamutató szerepére, a városi-vidéki zsidóság közti ellentétekre utal a szerző korabeli zsidó szerzők írásai alapján Glässer Norbert). A fejezet végén egy határon túli, székely példa nyomán megismerhetjük a 19. századi székely családi szerepek változásait, az Udvarhelyi Református Egyházmegye válóperes iratainak tükrében (Kolumbán Zsuzsánna).

A *Családjog, identitások* első két tanulmánya jogi-erkölcsi kérdéseket feszeget a Horthy-korszak szabadságjog-megvonó intézkedéseiről és születésszabályozásról (Lehotay Veronika és Marsó Judit). Ezt a zsidó identitásszerveződés kérdéseinek elemzése követi, melyet négy, magyar zsidó polgárcsaládban felnőtt férfi – Sík Sándor, Sík Endre, Radnóti Miklós és Kecskeméti Ármin – életútján keresztül (Miklós Péter). Az „Idén L. Lucy mellett ülök az iskolában...” című írás Szenes Anna, egy cionistává váló, református leányiskolába járó lány osztályon és iskolán belüli kapcsolati hálóját mutatja be, naplóbejegyzései alapján (Kunt Gergely). Ehhez kapcsolódva betekintést nyerünk a zsidó nemzeti családmodell cionista szemléletébe is (Zima András). Végül két család történetét követhetjük nyomon több generáción átívelve: a Lovasberényből indult Feleki családot (Hugó, Béla, Sándor és Géza élettörténetén keresztül), valamint az „angyalokét” – az Engel

családét (Jánosi Engel Adolf, valamint fiai, lányai, unokái, dédunokái és ükunokája életútját követve). [Gergely Anna és Oláh János tanulmánya].

A kötetben a családot érintő minden témakör előtérbe kerül, vallási szempontokat is figyelembe véve, különböző történelmi korokat bemutatva – a középkortól a 21. századig. Írásai között olyanok is találhatók érdeklődési körüknek megfelelően, akik nem szakmabeliek, csupán kíváncsiságból veszik kezükbe a kötetet.

Magdus Andrea

ETHNOLOGIC HORIZONS

Published by Györfly István Ethnological Association
Volume 28 Number 3–4 (2019)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

RÓBERT KEMÉNYFI (2002–2012)

VERONIKA LAJOS (2013)

Editor-in-chief

RÓBERT KEMÉNYFI

Editor

HENRIETT SZABÓ

Head of the Editorial Board

RÓBERT KEMÉNYFI

Members of the Editorial Board

ANNABELLA GECSE (Szolnok), MÁTÉ KAVECSÁNSZKI (Debrecen),

ANNA KESZEG (Kolozsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Kárpátalja), ANNA SZŐKE (Vajdaság)

Illustration

MONIKA SZABÓ M.

Publication Sponsored by

OTKA NKFIH K115886

MTA-DE Ethnology Research Group

Department of Ethnology, University of Debrecen, Hungary

Published by

ELEK BARTHA, President of Györfly István Ethnological Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajzilatohatar.hu